

sociologický časopis

4

ROČNÍK 19

1983

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Politická kultura současného vědeckého pracovníka ● Sociologie a ekonomika ● K některým aspektům diferenciací životních podmínek v sociálně prostorové struktuře ČSSR ● Objekt a subjekt veřej-

ného mínění z hlediska výzkumné praxe ● K otázkám volby povolání ● Soudobá japonská sociologie ● Recenze ● Zprávy a informace

Sociologický časopis

Социологический журнал

Sociological Review

Soziologische Zeitschrift

Revue de Sociologie

4

Vedoucí redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.
Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

doc. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.
doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.
dr. Vladimír Dubský, CSc.
doc. dr. Blanka Filipcová, CSc.
doc. dr. Marie Huříková, DrSc.
doc. dr. František Charvát, DrSc.
doc. dr. Karel Kára, CSc.
člen korespondent Jaroslav Kohout
dr. ing. František Kutta, DrSc.
dr. Jiří Linhart
dr. Antonín Matějovský, CSc.
dr. Přemysl Maydl, CSc.
doc. dr. Jan Sedláček, CSc.
doc. ing. Miroslav Štráchal, CSc.
Věra Urbanová, CSc.
prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.
doc. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;
tel.: 24 93 91—5; 1. 277, 333

Obsah č. 4/1983

STATI

- *Formánek M.*: Politická kultura současného vědeckého pracovníka 369
- Bliznakov P.*: Sociologie a ekonomika 388
- *Matějů P.*: K některým aspektům diferenciace životních podmínek v sociálně prostorové struktuře ČSSR 394
- Tomek I.* — *Herzmann J.* — *Dvořák P.*: Objekt a subjekt veřejného mínění z hlediska výzkumné praxe 411
- Demčák M.*: K otázkám volby povolání 422
- Kohout J.*: Soudobá japonská sociologie 436

RECENZE

- Lesný I.*: 24. ročník Demografie 447
- Filipek J.*: Efektivnost sdělovacích prostředků: Z. Šumbera, Základní otázky efektivnosti prostředků masové informace a propagandy 448
- Řehák J.*: F. Havránek a kol., Matematika pro biologické a lékařské vědy 450
- *Sedláček J.*: Sovremennaja buržuaznaja političeskaja nauka: problémy gosudarstva i demokracii 451
- *Exnerová H.*: V. Z. Rogovin, Sociálnaja politika v razvitom socialističeskom obščestve 455
- Haderka J.*: V. A. Sysenko, Ustojčivost braka. Problemy, faktory, uslovija 459

ZPRÁVY A INFORMACE

- Zemřel Josef Špaňhel 463
- Cvrček J.*: O práci úseku sociologie v Ústavu silniční a městské dopravy Praha 463

Politická kultura současného vědeckého pracovníka

MILOSLAV FORMÁNEK
Kabinet marxismu-leninismu ČSAV,
Praha

1. Budování rozvinuté socialistické společnosti a nové politické výzvy

Praxe budování socialismu prokázala, že vytváření materiálních předpokladů lidského života, přeměna přírody, rozvoj materiální a duchovní sféry společnosti, těsně souvisí s rozvojem jejich skutečných a bezprostředních tvůrců, dělnické třídy, třídy družstevních výrobců a jejich spojence, socialistické inteligence. Nositelé duševní práce, zejména vědečtí pracovníci, tvoří hodnoty, jež jsou pro praktické osvojení objektu stále významnější. Zaměření této produkce a sama její možnost však jsou určovány materiální praxí a jejími nositeli. Vzniká nový typ pokroku, kdy stále širší vrstvy dělnické třídy a jejich spojenců si pod vedením komunistické (dělnické) strany osvojují výsledky duchovní tvorby, produkované v jejich zájmu a podle jejich potřeb. Mohou tak organizovaně, účinně využívat zákonitostí, tvořit svou společnost a její dějiny a tím významně a dalekosáhle měnit i samy sebe.

Při budování rozvinuté socialistické společnosti se s růstem uvědomělosti a organizovanosti neustále zvětšuje také počet pracujících, kteří se tohoto díla účastní, stupňuje se jejich tvořivá aktivita a dosah činností. Nadále však zůstávají značné rezervy růstu. Aby bylo možné tyto rezervy mobilizovat, je nutné odhalovat za pomoci vědy předpoklady a zdroje dynamismu společenského a zvláště politického systému, především pak osvětlovat cesty vedoucí k neustálému zdokonalování socialistické demokracie. (1)

Socialismus, který je dílem lidových mas vedených komunistickou stranou, poskytuje stále větší prostor zákonitostem a principům této společnosti vlastním. To však klade vzrůstající nároky na účinná řešení úkolu vtáhnout do procesu celou masu, dosáhnout její rozsáhlejší a také efektivnější účasti. Vzájemná spojení, závislost všech stránek, narůstající stupeň celistvosti společenského organismu při určující roli materiální výroby a jejich zákonitostí, jeho další podstatné rozvinutí a zdokonalení v souladu s požadavky třídního boje ve světovém měřítku, to vše vyžaduje nové obsahy a formy politiky, růst jejího primátu. V politice se spolu s ekonomikou koncentrovaně projevují i další sociální procesy. Zákonitosti si razí cestu skrze stále širší působení odvozených procesů v morálce a vědomí. Roste význam politiky jako předpokladu úspěšného společenského jednání ve stále rozmanitějších sférách. Je nutné umožnit všem, aby se učili vyvozovat ze svých zkušeností celospolečensky významné závěry, narůstá význam iniciativy, organizovanosti, tvořivého, činného uplatnění lidí. Zvětšuje se také úloha politického vědomí ve struktuře forem společenského vědomí a s tím i potřeba pěstovat individuální, osobnostní

(1) Jak o reálném rozvoji socialismu, tak o úloze vědy v tomto procesu dosud existují značně zjednodušené, mechanické představy. Věda neukazuje vždy jasně, hluboce a věcně jeho dialektiku. Trpí a zčásti i sama svou nedůsledností podněcuje zjednodušené představy o své pozici a funkci ve společnosti. I její vinou se udržují představy o lineární povaze vývoje, o nepřetržitém pohybu po „přímé linii“. Složitost zápasu o formování nového a boje se starým je někdy překrývána představami o nekonfliktním růstu jednotné kvality. Nedospívá se vždy k postižení reálných vztahů mezi zákonitostmi a vztahy různé úrovně, jež tyto zákonité vztahy zprostředkují.

politické vědomí, pocity, postoje, jednání lidí jako hospodářů, jako uvědomělých, aktivních občanů. Formovat osobnost znamená především formovat osobnost socialistického dělníka jako předního nositele osvobozené práce, politických a ideologických vlastností, klíčového nositele procesu spojování práce a kultury.

Vzrůst role politiky vyžaduje velmi pozorný, všestranný a zejména koncentrovaný rozbor tohoto procesu, jeho zákonitostí. Stoupají nároky na objasnění filozofických, teoretických otázek politiky. Představy o jednoduché, institucionálně normativní povaze politických aktů, o bezprostřední, přímočaré souvislosti mezi politickou ideologií a reálnou politickou praxí mohou být velmi škodlivé. Neodpovědný a současně alibistický postoj, jen ledabyle zakrývaný různými proklamacemi, může podporovat prvky pragmatických orientací.

V. I. Lenin často zdůrazňoval, že stát je silný uvědomělostí mas, když masy všechno vědí, vše mohou hodnotit, všechno dělají uvědoměle [Lenin 1956: 171]. Vystává otázka, jak se dnes uskutečňuje tato principiální politická linie, stěžejní politický úkol spojit socialismus s hnutím mas, s dělnickým hnutím, umožňovat, aby každá nová generace mohla socialismus jako vědu do hloubky prostudovat na současné úrovni poznatků a reálně jej proměňovat v hluboké vnitřní přesvědčení, v aktivní životní a společenský postoj a jakou úlohu v tomto procesu hrají vědci.

Jakmile se může společnost soustředit na své nejvlastnější zdroje ukryté v samotných lidských bytostech, stává se věda součástí života všech lidí, kteří se s ní nejen seznamují, ale stále více se na ní i podílejí. Tím, že je zabezpečováno stále širší pronikání vědy do praktické činnosti lidí, do výrobně technické sféry, do procesu zespolenšťování práce a výroby, do politického a duchovního života, zvyšují se i nároky pracujících vůči vědě. Věda se stává součástí vzdělání, přesvědčení a praxe stále většího počtu lidí. Sféra vědecké a — obecněji — duchovně kulturní činnosti a sféra práce se sblížují. Přibližuje se „úplné a trvalé splynutí vědce, inženýra a řemeslníka“. Vzniká pravděpodobnost, že v budoucnu pronikne věda společenským životem tak silně, že přestane ve svých různých složkách samostatně existovat (včetně zevšeobecnění a sblížení jazyka vědy a řeči pracujících) [Bernal 1960, I.: 25, 32, 321., Bernal 1960, II.: 354, 408, 417].

Spojení inteligence, vědy a bezprostředních výrobců se ovšem nerodí spontánně z vlastnických, kolektivistických vztahů. Složitý, komplexní systém vědy, vyznačující se rozvinutou vnitřní diferenciací a integrací a specifickou kooperací je cílevědomě rozvíjen jednotnou státní a stranickou politikou v zájmu pracujících. Ke zdokonalení vědecko-výzkumné činnosti a práce vědeckých kolektivů a institucí, ke zvýšení celkového společenského, zvláště pak výrobního efektu vědecké práce, jsou široce využívána vědecká doporučení. V neposlední řadě se týkají právě různých stránek regulace vědy (od ekonomické po morální).

Hlavním současným úkolem vědy je osvojit si a hlouběji zvládat dialektiku vývoje socialistické společnosti, faktory její životaschopnosti.(2) Musí proto důsledněji překonávat momenty akademismu, které přežívají, hlouběji se po-

(2) Objevuje se dvojí představa o cestách vedoucích k řešení tohoto úkolu: někteří navrhuji začít konkrétní empirickou analýzou reálných procesů: logika, metodologie, syntéza má vznikat a být ověřována v průběhu zkoumání; další jsou přesvědčeni, že hlavní příčinou nedostatečného spojení mezi vědou o socialismu a jeho reálnými problémy je spíše „nedostatečná pozornost věnovaná filozofickým teoriím socialistické výstavby, včetně historickomaterialistických aspektů“ [Cyrkun 1982 : 113; Cipko 1982 : 103]. Právě vědomí této velké odpovědnosti vedlo filozofy v Československu k tomu, že zahájili diskusi k problémům historického materialismu.

hroužít do reálných procesů výstavby. Jen tak může zformulovat co nejdetailněji a současně teoreticky precizně představy o konečné hranici první fáze komunismu, o její podstatě, kritériích zralosti, o soustavě zákonitostí, principů a cílů, o vývojových rozporech, a to v zájmu úspěšné mobilizace subjektivního faktoru, jehož význam tak prudce narůstá.

Tvořivá aktivita subjektu výrobní a vědecké činnosti se stále více vzájemně podmiňuje. Efektivita, kvalita vědecké tvorby, zmnožení jejího potenciálu a zvýšení praktického významu závisí na řadě činitelů, mezi něž ve sféře subjektu patří činnost každého jednotlivého vědeckého pracovníka, jeho zájmy, motivace, cíle, aktivní životní a sociální postoj, společenská odpovědnost, projevující se ve všech oblastech jeho činnosti. Budování rozvinuté socialistické společnosti a procesy vědeckotechnické revoluce kladou velké nároky na formování vědecké osobnosti, především na jednotu její profesní a sociálně politické aktivity, na nové obsahy a úrovně výzkumné činnosti a na morální a politické kvality vědce. Vyžadují, aby se každý vědecký pracovník nejen podílel na tvořivé vědecké práci, na organizaci vědeckého procesu a na výchově mladé vědecké generace, ale také aby aktivně bojoval za prosazování socialistických ideálů, aby spojil svůj život s výstavbou socialismu.

Analyzovat proces formování socialistické osobnosti vědce lze jen komplexně, interdisciplinárně, objasněním nového typu vědecké tvorby, jaký vzniká v podmínkách socialismu, a vyloučením hledisek úzkých či jednostranných (pouze sociálně psychologických, etických, ahistorismu apod.). [3]

Součástí odpovědnosti všech politicky působících osob (včetně vědeckých pracovníků) je spoluvytvářet ve společnosti politickou, morální a sociálně psychickou atmosféru, v níž by se v každém jedinci mohly formovat a plně projevovat rysy a vlastnosti socialistického občana a z níž by se tudíž také rodila harmonická vědecká osobnost. Prosazovat jednotu slov a činů, přesvědčovat na příkladech, jež mají rozhodující význam pro účinné působení na vědomí, smýšlení, přesvědčení a činy, je mimořádně aktuální, celospolečenský úkol [Černěnko 1981: 6an., Suslov 1979: 20].

2. Podstata politické kultury

Aktivní životní a společenský postoj v socialismu je svou podstatou politický, na jeho vznik a rozvoj bezprostředně působí politické procesy. Rozvinutost společnosti se projevuje nejen v těsném spojení různých stránek a úkolů, ale také v rychlém růstu významu politické úrovně a politické kultury. Politická úroveň a politická kultura jsou zprostředkovateli utváření různých vlastností lidí, kolektivů, skupin, jsou určující v témže smyslu, v jakém je vůči ekonomice určující politika. [4]

Se změnou měřítek a složitosti výstavby socialismu, s růstem vzdělanosti

(3) Rozsah a náročnost programů, které pomáhají vědci uskutečňovat, ale i rozpor-nost vědecko-výzkumného procesu a některé rozpory společenského vývoje, mohou při zvýšeném tlaku buržoazní ideologie vést ke zkreslování povahy faktorů zvyšování efektivity vědeckého tvořivého myšlení a společenských procesů; odtrhávat vědce od konkrétního společenského prostředí, zveličovat jejich „nezávislost“, prosazovat světonázorovou a politickou „neutralitu“, živit jejich „kritický odstup“, abstraktně humanistický a etický patos odpovědnosti, iluze o „vedoucí úloze“ inteligence a o přednostech technokratických řešení.

(4) F. M. Burlackij a A. Galkin ji definují jako „úroveň osvojení společensko-politických názorů, poznatků, přesvědčení své třídy člověkem a umění používat je ve společensko-politické činnosti“ [Burlackij—Galkin 1974 : 113]. Srovnej také studie M. T. Jovčuka a L. N. Kogana [Jovčuk—Kogan 1979 : 39] a V. F. Chalipova [Chalipov 1980] aj.

a kulturnosti lidí má stále větší význam úroveň politického vědomí a přesvědčení, a zejména konkrétní sociálně politická činnost. „Komunistická strana,“ zdůrazňuje K. Rusakov, „formuje sovětského člověka jako odpovědného pracovníka, osobnost s vysokou politickou kulturou, vlastence a internacionalistu, jako člověka, který se vyznačuje vysokou uvědomělostí, připraveností, vůlí a uměním budovat komunismus“ [Rusakov 1982: 32]. „Formovat marxisticko-leninský světový názor, působit k tomu, aby se teoretické poznatky přeměňovaly v pevné přesvědčení, stávaly se motivem pracovní a politické aktivity sovětských lidí, v tom vidí strana svůj nejdůležitější úkol“ [Rusakov 1982: 37].

Pochopit, jakou úlohu v tomto procesu může sehrávat věda, znamená objasnit nejprve hlouběji povahu tohoto procesu, jeho sociální podstatu, funkce. Zvláště jde o to, ukázat — s pomocí nejrozmanitějších vědních přístupů — podstatu socialistického typu *politické kultury*.

Sovětská věda na tuto výzvu pohotově reaguje. Jak uvedl G. Šachnazarov, „důležitým směrem politických věd se stal výzkum otázek politické kultury společnosti“, zahrnující úkol „zjistit, jaký komplex vědomostí potřebuje člověk, aby se mohl kompetentně účastnit řešení politických problémů na všech stupních, jak tyto vědomosti zevšeobecnit a prakticky jich využít...“ [Šachnazarov 1980].

Nový pojem vyjadřuje v koncentrované formě důležitý „uzel procesů“. Určuje kvalitativní stupeň rozvoje osobnosti, socialistického životního způsobu, podmiňuje fungování socialistické kultury.

Sovětská věda klade důraz na pochopení politické kultury jako strukturního článku politického systému společnosti a jako nejdůležitějšího strukturního prvku osobnosti a kultury, který vyjadřuje jejich politickou zralost, připravenost, „kompetentnost“. Rozvinuté vymezení politické kultury uvádí N. M. Kejzerov. Politická kultura je podle jeho slov „ideologický nadstavbový jev, zvláštní odrůda kultury, určitá kvalita, způsob (formy, úrovně atd.) duchovně praktické činnosti a vztahů, zabezpečujících odraz, utvrzení a realizaci základních třídních zájmů prostřednictvím formování úhrnu určitých politických názorů, hodnot, znalostí a návyků, účasti občanů na společenskopolitickém životě, při zajišťování funkcí a rozvoje systému politických a sociálních institucí, norem, tradic“ [Kejzerov 1982(a): 4, 5]. [5]

Vychází přitom z obecnější tendence interpretovat stále širší okruh otázek z hlediska kategorie kultury a současně ze syntézy různých politických kvalit různých subjektů (tříd, skupin, společností, stran, státu, společenských organizací, pracovních kolektivů, osobnosti). Na tomto základě stanoví vztah nového pojmu ke kategoriím společensko-ekonomické formace, způsobu výroby, základny a nadstavby, sociálně třídní struktury, osobnosti, životního způsobu, duchovní kultury, ideologie apod. Vztah společnosti a kultury lze, podle vyjádření N. M. Kejzerova, charakterizovat jako vztah celku a jeho kvality [Kejzerov 1982(a): 6].

Osobnost jako myslící, citově orientovaný, své činy v procesu sebeuvědomění kontrolující jedinec se stává vědomým subjektem historické tvůrčí činnosti

(5) Pojem politické úrovně jako nejdůležitější kritérium sociální vyspělosti, které v mnohém podmiňuje efektivní fungování společenského mechanismu, formuluje V. Chalipov. Inspirovala jej Leninova myšlenka o tom, že je nutné „opravdu využívat vymožeností kultury, civilizace a demokracie“ [Lenin 1957, 29 : 102]. K tomu je nutné dobře znát svá práva a svobody a umět je využívat v zájmu výstavby socialismu. Někdy je také formulována další kategorie, tj. leninský životní postoj: zahrnuje třídní postoj, ideové přesvědčení a důslednost, bolševickou, kolektivistickou etiku [Kosolapov 1980].

tím, že se začleňuje do společenské duchovní kultury a rozvíjí duchovně praktickou a materiálně praktickou činnost.(6)

Spojení politiky a kultury nemá a nemůže mít mechanickou, vnější podobu. Je objektivně materiálně podmíněno a má třídní charakter. Určující roli v něm má politický faktor, jehož význam se stále zvětšuje. Znamená to, že socialistická duchovní kultura je formována v systém marxismem-leninismem, že ji pronikají proletářská, socialistická hlediska a přístupy. Je prostředkem, výrazem a měřítkem dosažené úrovně setkání práce a kultury, je jednotou procesu výchovy a sebevýchovy pracujících. Stále důležitější podněty jí bezprostředně přináší dělnická třída. Politický předvoj společnosti usiluje o to, aby se hlouběji propustovala ideologická a sociálně psychická sféra, aby bylo osobní a společenské vědomí skutečně stále nerozlučněji spjato.(7)

Svou vnitřní strukturou je politická kultura velice složitým útvarem, v němž jsou odlišovány politické znalosti, politické přesvědčení (hodnoty, normy, principy), politická aktivita. Obsahem politické kultury je *za prvé* (ideologická úroveň) zvládnutí vědecké politické ideologie, zvláště pochopení potřeb, zájmů a možností dělnické třídy. Politické znalosti představují třídně zaměřený výběr názorů, ideí, představ, mínění skupin, tříd, osobností o (vnitřní a zahraniční) politice, v nichž se odlišuje teoretické a každodenní vědomí. Vyžaduje tudíž kulturu politického poznávání a myšlení, analýzy a zobecňování zkušeností, schopnost tvořivého zdůvodňování nových politických jevů na základě dosavadních znalostí a zejména ovládnutí základů marxisticko-leninské teorie a metodologie, osvojení zákonitostí sociálně politického procesu.

Za druhé, politická kultura zahrnuje přesvědčení o pravdivosti politických znalostí (emocionálně psychologickou, hodnotově-normativní, mravní rovinu). Poznatky se mění v hluboké, vnitřní, ideové přesvědčení, v občanské uvědomění, a to formováním hodnotových orientací (určitým stabilizovaným oceňováním významu objektu pro skupinu a jednotlivce), respektování sociálních norem (včetně právních a dalších), v nichž jsou hodnoty ztělesněny, konkretizovány v podobě normativního standardu. Vzniká oddanost politickým ideálům, které jsou pak hájeny před těmi, kdo chtějí „spojovat staré a odumřelé s neživým, módním“ (Lenin). Rozumové vývoody jsou spojovány s citovou orientací, s citovou kulturou, s mravní orientací a kulturou.

Nejdůležitější vrstvou politické kultury je však *za třetí* schopnost, umění, dovednost, ochota a rozhodnost zastávat názory a přesvědčení v praxi, uskutečňovat je v různých střetech odpovídajícími politickými prostředky (rovina činného jednání). Patří sem připravenost (návyky i stereotypy) k praktickému, každodennímu politickému, taktickému jednání v duchu zvolené strategie, dále vůle a bojovnost při zajišťování úkolů a usnesení, při překonávání růz-

(6) Vědomí je celistvým systémem těsně souvisejících poznávacích a emocionálně volných prvků. Jeho jádrem je vědění jako výsledek procesu poznávání (jak zdůrazňuje K. Marx, „způsob, jakým existuje vědomí a jakým existuje něco pro něj, je vědění“ [Marx 1956 : 633]. S poznávacími prvky však těsně souvisí prvky emocionálně volní, prožitek poznávaného, citový vztah, hodnocení (věci, vlastností, vztahů), jež se pak projevuje ve vztahu k praxi, ve formě úsilí o přeměnu ideálního, prostřednictvím praktické činnosti, ve skutečnost.

(7) Zkoumání dialektiky sociálně psychologické a ideologické oblasti, které bylo dlouho zanedbáváno, má stále větší význam. Je nutné znát vazby ideologických hodnot a norem a potřeby, zájmy, zkušenosti individuí. S růstem kultury, vzdělanosti, informovanosti jednotlivců se projevuje závislost společenské psychologie nejen na podmínkách bytí, ale i na ideologických koncepcích. „Společenská psychologie se postupně pozvedá na úroveň společenské ideologie, nikdy se však s ní celkově neztotožňuje,“ píše R. Rosolapov. „Za plně uvědomělého je možno považovat jen takového člověka, u něhož se harmonicky spojuje komunistická ideologie s komunistickou psychologií“ [Kosolapov 1982 (a) : 180, 181].

ných překážek, jež se objevují. Takovouto jednotu politických poznatků, uvědomění, přesvědčení a praktické třídně politické aktivity má na mysli V. I. Lenin ve své práci *Co dělat*. Je výrazem jednoty politiky jako vědy a umění v každém jednotlivci, odráží úroveň formování jeho politické osobnosti [Janovskij 1980 : 155]. (8)

Hlavním prvkem politické kultury je právě politická praxe. Přitom však jde o část a druh kulturních procesů, o strukturní prvek duchovního života společnosti, o způsob, formu a úroveň duchovně praktické činnosti [Kejzerov 1982(b): 76; Kejzerov 1982(a)].

Z hlavních úrovní a stránek politické kultury vyplývá její sociálně třídní smysl. Politické vědění, uvědomění a praktické dovednosti a postupy se neustavějí pouze (a dokonce ne již v prvé řadě) vzděláním a osvětou. „Kompetence“ není kategorie individuálně-intelektuální. Determinuje ji společenská praxe, stupeň rozvoje společenských, zvláště výrobních vztahů a výrobních sil, rozvoj demokracie a úroveň ideologické a kulturní činnosti. Politická kultura se formuje v sociálně třídním postavení, skutečnou účastí na třídních bojích, při prosazování hegemonie třídy atd.

Politická kultura proto také plní dvě těsně spjaté funkce: 1. je nástrojem k prosazování společenského pokroku; 2. především však je specifickou, bezprostřední formou vyjádření a způsobem praktické realizace základních, určujících třídních potřeb, zájmů, vztahů. Je proto možné chápat ji jako synonymum jasného určení třídních, stranických pozic institucí a občanů a důsledně stranického přístupu k určování třídních funkcí politiky, ideologie a kultury [Kejzerov 1982(a): 9, 24, 27, 46]. Zvyšuje se s třídní, stranickou angažovaností.

Základní typy politické kultury jsou formovány v rámci společensko-economických formací, některé obecné znaky přesahují jejich hranice. Buržoazní typ politické kultury zahrnuje postupně se zostřující vnitřní protiklad politické teorie a praxe, což se projevuje i v odpovídajících metodách, způsobech politické činnosti (násilí, manipulace), v ohrožování kulturních vymožeností lidu a v útocích proti politické kultuře dělnické třídy, v pokusech diskreditovat politickou kulturu socialismu.

Pro socialistickou politickou kulturu je charakteristická jednota politických ideálů a politické skutečnosti, jednota kultury, vědy a politiky. Požadavky společenského pokroku jsou tu důsledně respektovány, neboť politická kultura je rozvíjena na vědeckém základě, umožňuje poznávat, využívat společenské zákonitosti v zájmu dělnické třídy, pracujících.

Formování politické kultury socialismu je náročným, dlouhodobým procesem. Stupně, úrovně politické kultury vznikají v závislosti na úrovni obecné kultury a její dostupnosti masám, na tom, zda jim dává možnost tvořivé činnosti. Taková možnost závisí na neustálém rozšiřování demokracie a skutečné svobody, na občanské, pracovní, internacionální aktivitě. J. Andropov připomíná, že „sovětská demokracie měla, má a je třeba zdůraznit, že ještě bude mít potíže růstu vyvolané materiálními možnostmi společnosti, úrovní uvědomění mas, jejich politické kultury a tím, že naše společnost se nerozvíjí ve

(8) Karel Marx vždy vysoce oceňoval význam řešení právě politických problémů. „Zvláštní pozornost vzbuzuje ta či ona otázka teprve tehdy, když se stává *politickou*...“ [Marx—Engels 1956 : 350]. Filozofické vědomí, psal Rugemu v roce 1843, „i vnitřně bylo vtaženo do věry boje“. Musí se zabývat realitou pravdivé lidské podstaty, musí se zajímat o „teoretickou existenci člověka“, působit na své současníky. Marx si klade otázku „jak na to“ a odpovídá: „To znamená, že nám nic nebrání spojit svou kritiku s kritikou politiky, s určitou stranickou pozicí v politice, čili spojit ji se *skutečnými* boji a ztotožnit se s nimi“ [Marx—Engels 1956 : 368].

skleníkových podmínkách...“ Proto je však nutné odstranit „všechno, co potlačuje a podrývá iniciativu mas a spoutává tvůrčí myšlení a živé dílo pracujících“ [Andropov 1982].

Politický, ideologický mechanismus vyjevování a prosazování třídních potřeb a zájmů zůstává velmi složitý.(9) Není proto snadné postihovat, zda jsou zaujímané pozice a volené cíle, prostředky, hesla apod. přiměřené. Je třeba vycházet z celé široké a koncentrované zkušenosti třídního boje a prosazování vedoucí úlohy třídy.

Jednotlivci a celé skupiny pracujících dosahují různé úrovně v osvojování nejlepších rysů společenského vědomí, v prosvětlování své psychiky vědeckou ideologií. Liší se úroveň poznatků, stupně politické uvědomělosti, schopnosti sladovat strukturní prvky politické kultury v účinnou politickou akci. Osobnost si osvojuje hodnoty politické kultury postupně, jako subjekt politické činnosti prochází různými etapami utváření. Politická kultura však není záležitostí izolovaných jedinců; vyjadřuje právě úhrn typických politických pozic a orientací všech rozhodujících skupin, vrstev, organizací a institucí, úroveň jednání celé masy pracujících, projevující se v tvárnosti osobnosti. V důsledku růstu politické kultury se poučená a uvědomělá účast v politických zápasech stává běžnou a normální pro celou masu lidu.

S celkovým růstem primátu politiky stále více stoupá význam politické stránky životního způsobu, materializace poznatků, hodnot, norem, návyků politického myšlení a jednání. Politická kultura je prvkem a současně kvalitativní charakteristikou, prostředkem integrace socialistického způsobu života. Prochází při své materializaci velmi složitou cestou, na níž je nutné překonávat pozůstatky staré politické kultury buržoazní a maloburžoazní.

Pro účely praktického uskutečňování politické kultury, jež hraje tak závažnou roli v utváření subjektu, rozpracovává společenská věda takové pojmy, jako jsou politická, mravní, společenská, životní, vědecká pozice, aktivita, činnost a odpovědnost. Politická pozice jako projev konec konců i kultury společensko-politické činnosti vypovídá o praktickém efektu politické kultury. Jejím prostřednictvím politická kultura stimuluje (aktivní a odpovědnou) sociální a životní pozici občanů, přispívá podstatně k formování osobnosti [Kejzerov 1982(a): 20, 21, 72].

Vzhledem k rozpornosti a složitosti procesu rozvoje politické kultury je velmi důležité zavádět přesná kritéria úrovně politické kultury. Takovým kritériem je soulad jednání s potřebami společenského pokroku; stupeň, hloubka pochopení a zejména míra praktické účasti na prosazování základních třídních potřeb a zájmů, politických principů, hesel, doktrín a ideálů, které z nich vycházejí; úroveň jednoty společenských (třídních) a osobních zájmů; úroveň občanské, politické aktivity a iniciativy; zralost osobnosti nového typu [Kejzerov 1982(a): 53, 55].

Vědci, kteří žijí ve stejných společensko-ekonomických podmínkách jako všichni pracující, hrají důležitou roli v rozvoji obecné kultury. Pomáhají rozvíjet kulturu myšlení a její jádro, vědeckou ideologii marxismu-leninismu.

(9) Síla logiky myšlení, kultura řeči, pravidla jednání, kultura citů a zvláště kultura práce a výroby, společenských vztahů se mohou díky existující kultuře řízení dostávat do rozporu s nároky politické kultury třídy, s reálně existujícími společenskými možnostmi, přednostmi socialistického uspořádání. Reálný postup nevede vždy k výsledkům, které jsou očekávány. Je proto třeba velice střizlivě zkoumat dosažené výsledky, rozpracovávat vědecký aparát analýzy procesu a politický mechanismus jeho fungování.

3. Vědecká činnost a aktivní životní a sociální pozice

Ve filozofické literatuře, především v Sovětském svazu, je v poslední době věnována velká pozornost kategorii činnosti obecně a vědecké činnosti zvláště. Tento zájem souvisí se snahou postihnout podstatu, zdroje, strukturu, formy i předpoklady uvědomělé, tvořivé aktivity subjektu.

Hlubším poznáváním dialektiky společenského života se odhaluje činnost jako „vzájemné působení subjektu a objektu“, jako „univerzální způsob existence subjektu“ (osobnosti, třídy, společnosti apod.), jako zvláštní způsob projevu vnitřní podstaty subjektu, jako společensky cílevědomě spotřebovávání fyzických a duchovních sil za účelem uspokojování potřeb a naplňování cílů subjektu, jeho schopností vědomě vytyčovat cíl, postihovat smysl, uvědoměle motivovat [Medjanceva 1980 : 39, 40; Vdovičenko 1982 : 476]. Rozborem dialektiky společenského života je postihován předmět smyslově předmětné činnosti, tj. vztah činnosti k jejím objektivizovaným produktům (společnosti, společenským, výrobním vztahům, k materiální výrobě apod.), v nichž si subjekt osvojuje přírodní síly a „zpředměťňuje se“. V těchto objektivizovaných produktech se současně vytvářejí rozhodující limity a podněty, podmínky pro samu tuto činnost, která je vždy doprovázena aktivní myšlenkovou činností. Předmětem činnosti je tudíž i produkt psychického odrazu, obraz předmětu, ideální podoba objektivních hybných sil činnosti, uvědomělá podoba potřeb a zájmů, jež je vnitřní stránkou činnosti [Vdovičenko 1982 : 476].

„Jednota činnosti a jejích forem, vznikající v praxi“, jak říká G. G. Vdovičenko, „vystupuje jako konkrétně historické dění“ [Vdovičenko 1982 : 474]. Součástí této dialektiky je i vztah činnosti k samému nositeli činnosti, k subjektu.

Činnost tudíž vždy naráží na přírodní a historicky zformované podmínky. Vzhledem k tomu, že „měnění okolností a lidská činnost spadají vjedno“ (K. Marx), mohou za určitých okolností vytvářet revoluční praxi, mohou být v podmínkách socialismu podřízeny vládě sjednocených individuí. (10)

Pokud jde o vědeckou činnost, mohli bychom říci, že jde o zvláštní formu projevu sociální aktivity, zvláštní druh práce vědce jako subjektu, v níž se díky jeho tvořivým schopnostem ve složitých postupech postihují, třídí a zpracovávají nové, původní informace. Proniká se tak do rozporné podstaty objektu, realizují se cíle poznávací, ale i prakticko-organizační a komunikačně informační činnosti [Medjanceva 1980 : 43].

Ve své vědecké činnosti vědec osvědčuje vysokou úroveň odborné (profesní) průpravy a znalostí, široký profil, schopnost orientovat se v průřezových disciplínách a vhodnou specializaci, vysokou teoretickou úroveň, schopnost aplikovat a rozvíjet metodu vlastního oboru v jednotě s materialistickou dialektikou. Prokazuje však také světonázorovou, obecně ideologickou úroveň, která podmiňuje schopnost orientovat se ve vědeckých úkolech, vytyčovat odpovídající cíle, volit prostředky a způsoby k jejich dosažení a zejména uvědoměle využívat možností a zákonitých procesů k rychlé, dovedné praktické realizaci společensky podnětných výsledků. Ukazuje tak, nakolik je schopen plně využívat prostoru, který mu pro rozvoj jeho vědecké osobnosti socialistická společnost poskytuje [Janovskij 1979 : 41].

Pro vědeckou pozici osobnosti socialistického vědce je typické, že se dokáže rychle a zásadově orientovat mezi tradičními, zavedenými výzkumnými cíly

(10) Poměrně nejasné je v literatuře zatím řešení vztah činnosti a aktivity. Činnost je označována za aktivitu vůbec a aktivitu informačně usměrněnou (Markarjan), aktivita za zvláštní způsob (formu) projevu činnosti (Medjanceva), za sociální přetvářející činnost lidí (Arefjeva), za míru činnosti (Stankevič).

a postupy a novými možnostmi a tvářností odpovědnosti vědy, že neustále hledá a tvoří. Zvažuje, osvojuje si a prosazuje nové, progresivní ideje a metody v souladu s dlouhodobou strategií rozvoje socialistické vědní fronty, s rychlým vývojem socialistické společnosti. Pro jeho vědeckou pozici je charakteristické, že promýšlí a prosazuje formy organizace výzkumné práce, které umožňují co nejrychleji zavádět výsledky vědy do výroby, do společenské praxe, i přímý vstup vědy a vědců do výroby. Usiluje o využití výrobních a společenských podmínek pro zvýšení efektu vědecké práce samotné [industrializace, automatizace vědeckých postupů a experimentu, účast výrobců na vědeckých výzkumech] [Janovskij 1979 : 41, 42]. K charakteristice jeho vědecké pozice patří, že je průkopníkem intenzivní profesionální kooperace, přenášení kolektivních forem (spojujících vědce s inženýry, laboranty, odbornými a dalšími pracovníky) do vědecké práce. Razí postupy, které spojují síly různých oborů, vedou k syntéze, vzájemnému obohacování metod, i ke vzniku zvláštního typu systému metodologie komplexních interdisciplinárních výzkumů [Metodologija : 9]. Takovou cestou se účinně rozvíjejí i široké a podnětné kontakty mezinárodní. Vznikají tak a jsou vědomě utvářeny i předpoklady pro individuální vědeckou aktivitu, pro dokonalejší sladění osobních vědeckých zájmů se zájmy společnosti a vědeckého kolektivu.

Rozvoj sociální aktivity vědce je určován podstatou jeho sociálního statusu, soustavou charakteristických znaků, jež v tomto statusu utváří konkrétní sociálně ekonomická formace. Působí na něj výrobně technické, ale zvláště sociálně ekonomické (vlastnické), sociálně třídní, sociálně politické poměry a duchovní situace společnosti, podstatné rysy způsobu života, a tudíž zvláště procesy formování osobnosti. Vědec je těmito podmínkami nejen určen, ale sám je specifickým způsobem formuje v závislosti na zvláštěnostech fungování vědy v konkrétní formaci a na svém místě ve vědeckém kolektivu.

Dnes, kdy se stává stále naléhavějším, aby rozvoj každého jedince poskytoval předpoklady pro rozvoj všech členů společnosti, je také nutné, aby věda napomáhala tomuto procesu tím, že bude energičtěji přeměňovat sociální podněty ve vnitřní stimuly své činnosti. Bude tak dále upevňován základní soulad mezi činností vědců a činností socialistické inteligence jako celku, svazek inteligence s vedoucí třídou společnosti.

Socialistický vědecký pracovník je příslušníkem vrstvy tvořivých duševních pracovníků. Při oceňování duševní práce, kterou vykonává, se uplatňují všechny charakteristické rysy socialistického materiálního a morálního stimulování. Jeho práce je společností vysoce ceněna, organicky včleňována do systému sociální výroby. Je přirozenou stránkou materiální produkce, je ovlivňována výrobou materiálních statků a především produkcí společenských vztahů. Odpovědnou duševní prací, kterou vědecký pracovník odvádí společnosti, získává sociální jistoty, pevně se včleňuje do systému pracovních činností, přeměnou vědy v bezprostřední výrobní sílu se začleňuje do socialistických ekonomických vztahů i bezprostředně. Jeho práce se stává životní potřebou, jsou odstraňovány často nemalé zbytky vnějších stimulací, charakteristických pro kapitalistické společenské poměry. Vzniká socialistický kolektivismus také ve sféře vědy a s ním i pracovní soutěž. Shoda zájmu společnosti a vědy na všestranném šíření vědeckých poznatků, na jejich rychlé přeměně v praktické činy, násobí množství společenských vztahů a spojení, do nichž vědec vstupuje, rozšiřuje jeho sociální obzor. Umožňuje mu bezprostředně přeměňovat tvořivou duševní práci v předmětnou, revolučně působící činnost v zájmu pracujících. Dává mu šanci vystupovat jako hospodář duchovní produkce, jako odpovědný občan, jako vlastenec a internacionalista.

Sociální pozice vědce v každé formaci konkrétně formuje veškerou jeho kaž-

dodenní životní činnost, všechny její stránky. Vzniká celistvý, relativně stabilizovaný vztah vědce na základě dominujících třídních vztahů, morálky a světového názoru k rozmanitým přírodním a společenským skutečnostem. Projevuje se i v nejzasutějších složkách jeho životního postoje, ve stereotypech, obřadech, jež trpí, zavádí, či jichž se zúčastňuje apod.

Vědec má vždy i osobní odpovědnost nejen za volbu vědecké teorie a metodologie, ale i obecných poznatků o světě a o svém místě v něm, za volbu pokrokové či reakční, popřípadě „neutrální“ orientace a přesvědčení. Volba společenské a životní pozice se projevuje v typických rysech životního způsobu, který si osvojuje, v rozhodujících rysech jeho osobnosti [Černodanov 1981 : 32].

4. Subjekt a objekt sociální odpovědnosti vědce

Růst sociální odpovědnosti vědce, její obsah a formy, [11] jsou produktem objektivních faktorů, jež vytváří socialismus a pokrok vědy. Sociální odpovědnost je třídní pojem. Závisí ve velké míře také na samostatné, iniciativní, uvědomělé a cílevědomé volbě mezi alternativami, jež se vědecké osobnosti nabízejí. Vedle faktorů vnějších existuje soustava faktorů vnitřních (v něž se v příznivých podmínkách vnější faktory proměnily). Sociální odpovědnost je podstatnou složkou teoretické a praktické činnosti osobnosti, která překračuje běžný rámec svých povinností, poznává reálnou povahu společenských úkolů a cílů, v zárodku postihuje tendence rozvoje nového. Orientuje se v často velmi rozporných, nutných tendencích, přijímá určitý vědecký program, předvídá pravděpodobné důsledky jeho prosazování a s plným zaujetím pro poznanou pravdu obětavě, rozhodně a houževnatě usiluje o řešení. Často přitom překonává nemalé překážky: existující inertnost myšlení, skupinové, egoistické zájmy, snahu snížit význam jejího počínu apod. [Nalivajko 1981 : 48, 50, 52]. Odpovědnost se projevuje také v organizaci vědecké činnosti (ve způsobech plánování a řízení, volbě priorit a ve stanovení temp apod.). [12]

V socialistické společnosti není vědecká osobnost ve svém boji a usilování nikdy osamocena. Celková vědní politika komunistické strany v zájmu dělnické třídy a všech pracujících umožňuje, aby vědec vystupoval jako hospodář vědecké výroby spolu s vědeckým kolektivem, aby podněcoval soutěž a vystupoval v kolektivních závazcích, aby využíval síly kolektivu a opory těch, kdo pracují na problému podobném či shodném, podle týchž etických a politických principů.

Prozkoumání dialektiky objektivně subjektivních vztahů, utvářených činností vědy a vědců, umožňuje pochopit objekt a subjekt odpovědnosti, jejich obecnou a zvláštní podobu, podstatu a strukturu. Objektem se stává ten předmět (jev či proces), k němuž věda přistupuje se svou teoretickou a metodologickou výzbrojí, s cílem proniknout do jeho rozporné podstaty, formulovat pravdivé závěry a doporučení pro praxi a zúčastnit se i boje za jejich úplné prosazení.

Objektem odpovědnosti je sama věda jako sociální instituce: zahrnuje plánovitě prosazování generálních směrů svého rozvoje, formulování, nalézání

(11) Kategorie sociální odpovědnosti musí být analyzována v rámci historického materialismu a vědeckého komunismu. Výzkum etický a právní postihuje jen některé její stránky [Nalivajko 1981 : 42, Janovskij 1979, Lazar—Lejman 1978].

(12) Přední sovětsí vědci zdůrazňují, že rozvoj vědy byl a dnes je více než kdykoli dříve výsledkem kolektivní, společné činnosti, že vědecká pravda se rodí jen ze sporu a že pravidelná tvůrčí výměna názorů je naléhavou potřebou (F. V. Konstantinov, P. N. Fedosejev aj.). Touto cestou je nutné se vzájemně „burcovat z klidu“, „překonávat sebeuspokojení, jež pozorujeme v některých vědeckých kolektivech, vytvářet podmínky, aby v každém akademickém oddělení vládla atmosféra tvůrčí činnosti, vzájemné soudružské náročnosti a vědecktivého hledání“ [Fedosejev 1981 : 42 an.].

a praktické prosazování nových řešení klíčových problémů, progresivních forem vědní organizace a komunikace, výchovu mladé vědecké generace. Především však zahrnuje cílevědomé vyhledávání nejvýznamnějších problémů praxe a prosazování praktických řešení na základě prohlubování světónázorových základů, urychlování své celkové socializace a zvyšování úrovně svého politického významu. Je naléhavé, aby teoretické pravdy byly překládány do konkrétního jazyka praxe, aby byly přeměňovány v potřebu všeho lidu. K. Marx, jak připomněl J. Andropov, je právem považován za dědice všeho nejlepšího, co před ním věda vytvořila nejen proto, že kriticky toto dědictví přepracoval. „Šel mnohem dále, především proto, že se chopil řešení úkolu, který sám formuloval, jak se sluší na génia, hluboce a prostě: Filozofové svět jen různě vykládali, jde však o to jej změnit... Dílu revoluční přestavby světa Marx věnoval veškerou sílu svého výjimečného ducha, sebe celého, beze zbytku“ [Andropov 1983 : 6].

Věda má dvě hlavní sféry, v nichž se musí především projevovat její revoluční odpovědnost: 1. musí vycházet z rozboru objektivních, nejdůležitějších rysů reálné socialistické společnosti, jak byly zachyceny v koncepci rozvinutého socialismu; přesně určovat stupeň dosažené [zvláště ekonomické] zralosti, [13] důsledně využívat dialektické metodologie k rozboru hybných rozporů a ukazovat cesty jejich řešení, předcházet jejich přeměnám v konfliktní formy, vylučovat rozpory vyvolávané chybami subjektivního činitele; 2. musí zabráňovat tomu, aby byla zneužívána pro antihumánní cíle, vyhrocování globálních problémů a zejména přispět k zachování míru a odvrácení termojaderné katastrofy.

Objektem odpovědnosti vědy a vědců je, aby dostatečně propracované ideje byly včas „odtrhávány od vědce a předávány výrobě“ [Čemodanov 1981 : 37], aby byli sami vědci do výroby vtahováni, aby se pravdivost vědeckých ideí ověřovala právě ve výrobě, aby byla rozvíjena účast na velkých, základních programech vědeckého, inženýrského, technického a technologického zabezpečení výroby na národní a světové úrovni, v zájmu produktivity práce a praktických potřeb výrobců, aby se široce, plně a trvale rozvíjela spolupráce mezi vědci a producenty.

Věda a vědci mají velkou odpovědnost za hlubší pochopení významu živé práce v dialektice výrobních sil, za pokrok v socialistické kultuře práce, za formování socialistického výrobce. Takováto práce má značný politický význam, je základem a hlavním plodem socialistické politické kultury. Hlavní strategií KSSS na osmdesátá léta je „všemožně pozvedávat autoritu čestné práce ve prospěch společnosti, vychovávat u lidí svědomitý vztah k věci, snahu zvyšovat profesionální mistrovství, pracovat produktivně, se stále větším efektem“ [Rusakov 1982 : 38]. Věda se musí svými specifickými prostředky na tomto úkolu energicky podílet.

V našich diskusích je dosud nedoceňován vědecký úkol zdokonalovat výrobní vztahy socialismu a pěstovat tak ochotu a schopnost výrobce vystupovat jako hospodář společenské výroby. [14] Společenské vlastnictví, jak zdůraz-

(13) Jak zdůraznil J. Andropov, „musíme si jasně uvědomovat, kde jsme... Vidět naši společnost v reálném pohybu, se všemi jejími možnostmi a potřebami — toho je dnes zapotřebí“ [Andropov 1983 : 6].

(14) R. Kosolapov, který spravedlivě odsoudil praxi těch, kdož sice kritizují „kautskyánskou teorii výrobních sil“, ale současně odmítají používat stav výrobních sil jako kritérium socialismu, současně poukázal na to, že řada teoretiků nevidí „souvislost mezi technikou a společenskými vztahy. Teze o prvořadém významu vývoje výrobních sil v sociálním pokroku se v jejich očích stává jakousi nevysvětlitelnou božskou, prvotní příčinou“ [Kosolapov 1982 : 77].

ňuje J. Andropov, je „základním činitelem existence socialismu, jeho oporou i hlavním zdrojem jeho pokroku“. Avšak přeměna „mého“ v „naše“ je mimořádně dlouhodobá a složitá. „Lid, který uskutečnil socialistickou revoluci“, píše J. Andropov, „ještě dlouho musí zvládat své nové postavení svrchovaného a neomezeného vlastníka celého společenského bohatství, zvládat je ekonomicky i politicky, a chcete-li psychologicky a vytvářet kolektivní vědomí a chování“ [Andropov 1983 : 6]. Věda a vědci po dlouhou dobu nesplňují v naší zemi společenskou objednávku na hlubší analýzu specifiky ekonomického vědomí obecně a dělnické třídy zvláště, na hlubší analýzu subjektu ekonomické činnosti, na přesvědčivější analýzu ekonomického postavení a funkcí dělnické třídy (včetně prakticky významného problému jejich hranic).

Podíl vědy a vědců na rozvoji politické kultury socialismu se projevuje i velice bezprostředně tím, že vědecky zkoumají předpoklady rozvoje socialistického demokratismu, efektivního působení na politické vědomí, přesvědčení a jednání mas, na jejich mínění, zásadové kritiky i sebekritiky. Rozpracovávají také obsah, metody a styl politické kultury řídicích procesů. Úkoly v této oblasti jsou zvláště naléhavé: je nutné rychle a podstatně zvýšit vědeckou úroveň politické teorie, zvládnout (Leninovými slovy) „materialistickou teorii politiky“, posílit její poznávací a praktické funkce. Znamená to objasňovat a promýšlet sociálně politické kategorie a zákonitosti, neboť odrážejí rozhodující procesy v nadstavbě, jsou teoretickým předpokladem účinného praktického působení politiky. (15) Věda musí přispívat k odstranění všeho, „co potlačuje a podrývá iniciativu mas a spoutává tvůrčí myšlení a živé dílo pracujících“ [Andropov 1983 : 6].

Důležitým faktorem aktivní sociální a životní pozice vědce, který neustále stupňuje autoritu vědy ve společnosti, je propaganda vědeckých a technických znalostí mezi širokými masami pracujících. Vědci učinili mnoho pro ideově politickou výchovu pracujících, jež je určujícím, spojujícím prvkem celého systému komunistické výchovy. Jak poznamenal K. Rusakov, „přesto zůstává věda propagandě ještě mnoho dlužna“ [Rusakov 1982 : 44].

Nároky na roli vědy při formování vědomí pracujících, na stupňování vědeckosti, na zdokonalování stylu, metod a forem výchovy neustále stoupají. Změnami v kulturní a vědecké úrovni vědomí, zvětšováním duchovního potenciálu společnosti jsou vyvolávány změny intelektuální i emocionální. Vědění se mění v přesvědčení a v praktický čin, stoupá význam rozhodujících zájmů lidu, rozšiřuje se sféra zájmů a potřeb.

Vědci odpovídají za objasnění sociologických, politologických, psychologických a pedagogických problémů, za výzkum mechanismu, faktorů, stereotypů politického vědomí, za systematický výzkum hodnotových orientací, poznatkové úrovně, zaměřenosti široké veřejnosti.

(15) Marxismus-leninismus obsahuje podrobnou analýzu politických jevů a vztahů, je v podstatě prvním systémovým učením o politických procesech [Šachnazarov 1980]. Politické vědy v socialistických zemích nikdy nezůstávaly stát na místě, neustále se obohacovaly nejnovějšími poznatky. Zesílila však nutnost systémového, komplexního přístupu k těmto problémům, potřeba syntetizace, zobecňování, rozpracování teoretických a metodologických problémů, analýzy politických vztahů, faktů, potřeb, zájmů, uvědomělosti, organizovanosti i nálad mas. Tuto funkci plní jak vědecký komunismus, tak dialektický (historický) materialismus [Jovčuk 1980 : 166]. Rada vědců v Sovětském svazu však doporučuje „rozvinout skutečnou politickou vědu jako teoretický systém poznatků“ a odhalovat tak rozhodněji „objektivní zákonitosti politického procesu, s nimiž musí být reálná, praktická politika v souladu“ [Mitin 1982 : 158]. Zvláštní význam v těchto snahách má stát F. M. Burlackého a G. Ch. Šachnazarova, *O rozvoji marksistско-leninské politikéské nauki* (Voprosy filosofii č. 12, 1980).

Nejdůležitější zvláštností je stupňující se vědeckost politickovýchovného působení. Vědecké ideje je nutné pracujícím přibližovat (i pro politickou praxi je užíván upravený jazyk). Je však důležité uvědomovat si, jak zdůrazňuje M. A. Suslov, že „existuje hranice, kterou v popularizování této teorie nelze překročit. Mám na mysli hloubku a obsažnost myšlení. Právě tím se — řečeno Leninovými slovy — liší zpřístupňování našeho velikého učení nejširším masám od nesprávného popularizování“ [Suslov 1979 : 16, 17]. Dnes již nestačí předávat jednotlivé pojmy a kategorie. Je nutné posilovat znalosti zákonitostí vývoje, prohlubovat znalost metodologických zásad v poznávání skutečností.

S vědeckostí je těsně spjata političnost výchovného působení, výchova k jednotě slov a činů, k ochotě i dovednosti s pomocí vědeckých forem uvažování a při plném pochopení politiky strany jednat. Znamená to být samostatným, odpovědným a vlivným článkem v systému demokratického centralismu; projevoval vyhraněné třídní citění; opírat se o vědomí převahy našeho zřízení. To ovšem vyžaduje dívat se na život otevřenýma očima, nezastírat, ale rozhodně odhalovat a sebekriticky poukazovat na nedostatky, neřešené problémy.

Vnitřní úkoly ideologického působení jsou spjaty s podílem vědy na *úkolech ideologického boje*, který se zostřuje. Naše úspěchy nepříteli lekají, neúspěchy však jej povzbuzují. I když se stále zužuje sféra panství imperialismu, je schopen mobilizovat, a to i v ideologickém boji, v psychologické válce nemalé prostředky. Snaží se působit na obyvatelstvo bezprostředně a diferencovaně. Mění pružně obsah a metody své propagandy. Pokouší se diskreditovat marxismus-leninismus a země reálného socialismu za pomoci renegátů, ale také politicky nezkušených a labilních osobností z vědecké oblasti. Jedná stále arogantněji a zákeřněji. Vědečtí pracovníci neposkytují vždy úplnou a včasnou analýzu tendencí a zvrátů v buržoazní ideologii. Musí účinněji pomáhat vést argumentovanou polemiku s těmi, kdo se neúčastní psychologické války, a konstruktivní dialog s různými objektivně a uvědoměle antiimperialistickými silami, silami míru, demokracie a pokroku.

Kritériem revoluční odpovědnosti je i dnes pomáhat zdokonalovat celkovou společenskou praxi, formovat aktivní sociální a životní pozice pracujících, zvláště pak zvyšovat uvědomělost, organizovanost dělnické třídy, přispívat k růstu bojeschopnosti proletariátu.

Hovoříme o odpovědnosti vědy a vědců. Odpovědnost jednotlivé osobnosti, vědecké instituce, kolektivu vědců, společenských a přírodních vědců, vědecké inteligence vcelku, se pochopitelně poněkud liší. Vzniká tak problém obecných, zvláštních i jedinečných subjektů (konkrétních vědců).

Pro vědu vcelku je tvůrčí postup, smělost a hloubka výzkumu jednoznačným příkazem. Ve vědecké obci je však nemálo lidí, kteří si myslí, že mohou využívat vymoženosti a jistoty, které má věda za socialismu, aniž něčím významnějším přispívají k uchování, tvorbě a šíření duchovní kultury. Ne všichni jsou dostatečně připravováni na úkoly. Nejde však jen o poznatky, nemůžeme být také spokojeni s úrovní odpovědnosti, kritické atmosféry, s prostorem poskytovaným tvorbě v jednotlivých kolektivech a s účastí na politickovýchovném působení.

Zvláštní odpovědnost mají vedoucí vědci, kteří jsou přirozenou autoritou, mohou inspirovat vznik vědecké školy. Jsou tedy nejen hlavními tvůrci koncepcí, ale i organizátory, vychovateli mládeže a společenskými činiteli. Celkové podmínky socialismu vytvářejí příznivou půdu pro demokratické (demokraticko-centralistické) metody řízení vědeckých kolektivů, které vedou k zainteresovanosti a výkonnosti všech jejich členů a umožňují formovat jejich odpovědnou pozici. Stále ještě se však prosazují i prvky autoritativních a auto-

kratických metod. V takových případech se nevytváří příznivá politická, mravní a ideová atmosféra pro socialistické hospodaření s cennými hodnotami duchovní tvorby. Příkazem pro vedoucího proto je, aby viděl v podřízených právě takové hospodáře, jako je sám, aby respektoval, že „pracující člověk je u nás plnoprávným hospodářem země a nikdo nemá právo nepřihlížet k jeho názoru“ [Černěnků 1981]. Musí být příkladem ve využívání svěřené moci v zájmu společnosti, jakož i dodržování zákonů právních i morálních. Členové vědeckých kolektivů zase využívají přirozené autority kolektivu i svých zájmů, politických organizací k tomu, aby si vytvářeli prostor pro odpovědnou politickou činnost.

Osobní odpovědnost vědce, prýštíci z rozvinutých rysů jeho osobnosti, se opírá o odpovědnost, jejímž nositelem je celá společnost, především však její rozhodující hybné síly, dělnická třída v čele s komunistickou stranou. Odpovědnost osobnosti před stranou, třídou, společností, je podporována a podněcována jejich odpovědným postojem vůči těm, kdo razí směry vědeckého postupu, z nichž má společnost prvořadý užitek. Dostává se jim včasné a účinné podpory, jejich práva a svobody jsou v souladu s přidělenou kompetencí účinně hájeny. Nepochopení, strpění nespravedlivého jednání v dlouhodobě vytvářené atmosféře uspokojení, nenáročnosti a konformismu, vede k zhoubnému promarnění iniciativy.

5. Vědecké přesvědčení jako předpoklad politické aktivity

Subjekt vědecké tvorby volí nejen způsob zkoumání a výstavby systému poznatků a způsob, jakým se hodlá podílet na praktické realizaci výsledků. Užívá specifické prostředky k interiorizaci („emocionalizaci“) poznatků, dosahuje různé úrovně v této interiorizaci.

Vědecké přesvědčení je nutným prvkem poznání. N. V. Kopnin zdůrazňuje, že „bez přeměny ideje v osobní přesvědčení, ve víru člověka, není možná praktická realizace teoretických idejí“ [Kopnin 1974 : 253]. Přesvědčení je psychickým stavem osobnosti, jež je jeho nositelkou. Představuje přeměnu objektivně významného poznatku o skutečnosti v poznatek osobnosti, jež k němu zaujímá subjektivní, vnitřní vztah. Vzniká tak soubor pozic a stereotypů, jež vedou k výběrové vnímavosti [Vorožcov 1979: 65—67, 70, 71]. Vědec vybírá a uplatňuje určité teoretické i praktické postupy, jež určují v mnohém jeho představy o objektu, předmětu zkoumání a styl vědeckého myšlení. Vysoké ideové přesvědčení je základem aktivní společenské a životní pozice, podmínkou harmonického, všestranného rozvoje vědecké osobnosti.

Při vzniku vědeckého přesvědčení se uplatňují zvláštnosti osobnosti, její bezprostřední potřeby a zájmy. Toto přesvědčení však je především dílem odpovědnosti vědecké, mravní a politické, třídní, ideové a světonázorové orientace, náročnosti vůči sobě i druhým. Je ovlivněno zvláštnostmi procesu poznávání, vlivem vědeckého kolektivu a společnosti. Formuje se v systému vzdělávání a výchovy, ve vědeckých školách se specifickými paradigmaty předávání poznatků, ve společensko-politických strukturách, při ideologické, stranicko-politické přípravě.

Jádrem přesvědčení jsou složky, které jsou utvářeny obecnými závěry vědy a především marxisticko-leninskou teorií a metodologií. Marxistická filozofie přetavuje přesvědčení v ucelený systém.

Vedle funkce algoritmizační a socializační má přesvědčení funkce hodnotové a metodologicky orientační i kompenzační [Vorožcov 1979 : 66]. Rozporná skutečnost, s níž se vědec setkává, vynucuje, aby se správně, ale i rychle orientoval, volil vhodné vědecké a společensko-politické postupy, aby také své

přesvědčení dále racionálně rozvíjel, aby přijímal informace, které zdůvodňují zvolenou orientaci a zevšeobecňoval je jako důkaz správnosti své pozice je co nejrychleji prakticky uplatňoval. Je proto v zájmu vědy, aby byl trvale schopen ověřovat podstatu zvolených hodnot a norem, aby uvědoměle stranil pokrokovým, reálně humanistickým ideálům a principům.

V procesu formování vědeckého přesvědčení má stále větší úlohu morální faktor, morální regulace, mravní výchova, i když stoupá také vliv faktorů, jež jsou vysoce morálně ceněny, samy však vznikají mimo sféru morálky. Mravní normy, ideály a tradice mají tendenci působit univerzálně, apoliticky, imperativně, i když nejsou institucionalizovány [Medjanceva 1980: 49].

Vnitřní i vnější morální regulativy, na něž působí rozvoj vědy, především však sama společnost, mají vliv jen na některé prvky ve struktuře vědy. Jsou to takové prvky, jež lze ovlivnit dobrovolně akceptovaným každodenním a zvláště společensky uvědoměle utvářeným veřejným míněním a individuálními znalostmi, představami a ideály. Lze jimi utvářet představy o společenské, životní pozici a odpovědnosti, obtížnější však samotný proces vědeckého poznávání, i když jsou normy a hodnoty přirozenou stránkou vědeckého myšlení. Právě touto cestou, přes normy a hodnoty vědy, mohou morální normy zprostředkovaně, „zdola“ působit. Mohou působit na přesvědčení, neboť odpovídají sociální znalosti a zkušenosti vědce. Vždy jsou koneckonců formovány z hlediska vládnoucí třídní ideologie, odrážejí žádoucí chování osobnosti v souladu s podstatnými zájmy třídy. Jsou uvědoměle formovány politikou dělnické, komunistické strany, podporovány systémem právních, politických, ideologických norem i sankcí.

Vzhledem k tomu, že se vědecká činnost rozvíjí i za socialismu rozporně, je nutné cílevědomě eliminovat takové mravní konflikty, které oslabují motivaci k jednání z pozice hospodáře společenské výroby a nahrazují ji v nezdravém mikroklimatu egoistickým kariérismem, úzkým odbornictvím, politickým indiferentismem. M. P. Medjanceva upozorňuje správně, že „existuje nebezpečný omyl, že morální kolize se dotýkají pouze osobního života vědce, ale nepůsobí na rozvoj samotné vědy“ [Medjanceva 1980: 54]. V zájmu harmonického formování vědecké osobnosti je třeba vědecky řešit složitý problém, tj. „nalézt takové morální, ekonomické, právní a politické regulativy, které by mohly působit nejen k vnější regulaci vědecké činnosti, ale vstoupit do ní organicky a také organicky odrážet její specifiku“ [Medjanceva 1980: 53].

Nejdůležitějším předpokladem vytváření aktivní, odpovědné společenské a životní pozice, jež se mění v hluboké vnitřní přesvědčení osobnosti vědce, je ideově politická pozice, vnitřní ztotožnění s politikou dělnické třídy a komunistické strany. Vedoucí úloha strany v politickém systému je rozhodující podmínkou socialistického demokratismu a růstu politické kultury mas a její uznávání a prosazování je tudíž i určujícím principem politické kultury. Účast na prosazování vedoucí úlohy komunistické strany v životě společnosti, v různorodých formách socialistické demokracie, rozvoj politické kultury jsou nejdůležitějšími podmínkami plné, intenzivní realizace tvůrčích schopností vědce.

Socialistický politický systém, komunistická strana, socialistický stát pečují všestranně o optimální předpoklady vědecké tvorby, o její svobodný a odpovědný rozvoj. Vědci užívají svůj intelektuální, odborný, mravní i politický potenciál a pomáhají při řešení významných politických úkolů. Je vnitřní potřebou vědců, aby uplatňovali svá politická práva a svobody a plnili politické povinnosti přinejmenším tak odpovědně, jako své poslání vůči sféře výroby, duchovní, mravní apod.

Své politické úkoly nemohou plnit, neosvojují-li si reálně důležitou myšlenku Marxovu o filozofii (vědě), která nachází svou zbraň v proletariátu, Leninovu ideu o dělnické třídě jako ochránci hodnot kultury a civilizace. Hájí a prosazují základní, dlouhodobé zájmy dělnické třídy, neboť jen tak lze vytvářet socialistickou a komunistickou společnost. Kritériem vědecké pravdy není jakási abstraktní praxe (jak o ní spekulují např. revizionisté) či utilitární užitečnost (ve smyslu pragmatismu), ale sociálně třídní praxe, konkrétní materiální práce tříd a jejich příslušníků [Sandkühler 1973 : XLV, XLVI]. „Poznatky jsou pravdivé nikoli proto, že slouží zájmům dělnické třídy a pokud jim slouží, nýbrž slouží těmto zájmům, protože jsou pravdivé a pokud jsou pravdivé“ [Gössler 1973].

S tím, jak roste sociální vyspělost dělníků, rolníků a inteligence, se formují jejich společné pokrokové sociální vlastnosti, ale vzrůstá také význam leninských přístupů při hodnocení jejich možností a odpovědnosti. Společnost sociální rovnosti vzniká pouze při neustálém prohlubování úlohy dělnické třídy ve společnosti, zahrnujícím rozvoj jejích klíčových sociálních vlastností.

Věda a vědci nejsou ve vnějším vztahu ke komunistické, dělnické straně, strana nevystupuje pouze jako „zprostředkovatel“ či „výkonný orgán“ nezávislé vědy. Je nejdůležitějším subjektem poznání, dosahuje jeho relativně nejúplnějších stupňů. Součástí její poznávací činnosti je rozvoj poznání v základních společenských vědách. Inspiruje formování velkých koncepcí, vytváření nových syntéz, v nichž jsou zevšeobecněny zkušenosti všech pracujících, kolektivní moudrost lidu. Vyžaduje to koncepci „vědy, která chápe svou společenskou podmíněnost, používá specifických prostředků teoretického poznání — a je si vědoma vlastních společenských důsledků; politiky, která vychází z poznání zákonitostí vývoje společnosti a vědomě je realizuje“ [Ruml 1975 : 11].

Vědci se ve velkém rozsahu a bezprostředně účastní ideové a organizační práce komunistické, dělnické strany, strana se soustavně zabývá problémy efektivty řízení stranických organizací ve vědě. Stejně jako všichni komunisté, mají i komunisté pracující ve vědě zvláštní odpovědnost. Výchovně působí na kolísavé a lhostejné, učí ostatní, zejména mladou vědeckou generaci, třídní a společenské odpovědnosti, formují jejich aktivní společenskou a životní pozici, působí na jejich přesvědčení. Musí přitom vždy začínat především u sebe. Neplní své poslání, nejsou-li zanícenými a také skromnými bojovníky.

Nejhlubším smyslem politické kultury je vychovat opravdové komunisty, kteří si skutečně počínají tak, jak to vyžaduje výstavba rozvinuté socialistické společnosti (Lenin). To je úkol nelehký, neboť podmínky, jež výstavba přináší, nebudou v dalších letech snazší, ale spíše složitější. Jak vícekrát zdůrazňoval G. Husák, je nutné maximálně využívat vlastních možností, být náročný v hodnocení, žádat poctivou práci, pořádek a disciplínu, větší průbojnost, bojovnost a důslednost [Husák 1981].

* * *

Po K. Marxovi, který byl geniálním vědcem a současně vynikajícím organizátorem dělnického hnutí a revolučního boje za svržení kapitalismu a vítězství socialismu a nesmířitelným kritikem pseudovědeckých teorií i pokrytectví ideologů a politiků vládnoucí třídy, již nikdy nebude moci být smysluplně měřena a vyjadřována pokrokovost či konzervatismus vědce pouze pomocí čistě odborných či úzce psychologických kritérií. Bylo prokázáno, že efektivnost vědecké práce a politická, morální a ideová zralost se vzájemně podmiňují. Pouze z jejich souladu vzniká harmonická osobnost socialistického vědce.

Literatura

- Andropov, J.: *Zajistit světu trvalý mír, neměnný cíl politiky KSSS*. Rudé právo 1982, 23. listopadu.
- Andropov, J.: *Učení Karla Marxe a některé otázky výstavby socialismu v SSSR*. Rudé právo 1983, 24. února.
- Bernal, J. D.: *Věda v dějinách*, díl I., II. Praha, SNPL 1960.
- Brežněv, L. I.: *Leninským kursem. Reči i statji*, T. 6. Moskva, Politizdat 1978.
- Burslackij, F.—Galkin, A.: *Sociologija. Politika*. Moskva. Meždunarodnyje otnošenija 1974.
- Cipko, A. S.: *Filosofské aspekty socialistického stavitelstva*. In: *Matérialy sověščanija po istoričeskomu matérializmu*. Voprosy filosofii 1982, č. 7.
- Cyrkun, A. F.: *Problema sistémnosti i celostnosti v istoričeskom matérializme*. In: *Matérialy sověščanija... Voprosy filosofii* 1982, č. 7.
- Čemodanov, N. P.: *Sovětskij obraz žizni i obščestvennaja pozicija učenogo*. In: *Metodologija nauki i naučnyj progress*. Novosibirsk, Nauka 1981.
- Černěnko, K.: *Leninskaja strategija rukovodstva*. Kommunist 1981, č. 13.
- Ekonomika i vospitanije, glavnyje sfery bor'by za kommunizm. Kommunist 1980, č. 9.
- Fedosejev, P. N.: *Dialektika společenského života. Otázky míru a socialismu* 1981, č. 9.
- Fedosejev, P. N.: *Zrelyj socialism i obščestvennyje nauki*. Kommunist 1981, č. 16.
- Gössler, K.: *Erkennen als sozialer Prozess*. In: *Marxistische Erkenntnistheorie. Texte zu ihrem Forschungsstand in den sozialistischen Ländern*. Hrsg. J. J. Sandkühler, Problemata. Frommann-Holzog, Stuttgart 1973.
- Gvišiani, D. M.: *Social'naja rol' nauki i politika gosudarstva v oblasti nauki*. In: *Sociologičeskije problemy nauki*. Moskva, Nauka 1974.
- Husák, G.: *Projev na čtvrtém zasedání ÚV KSČ*. Rudé právo 1981, 29. října.
- Chalipov, V. F.: *Politický uroveň stavitel'ja kommunizma*. Pravda 1980, 27. března.
- Chalipov, V. F.: *Soveršenstvovanie političeskoj kul'tury ličnosti pri socializme. Metodologičeskije problemy kommunističeskogo vospitanija*. Moskva 1980.
- Ignatovskij, V. P.: *Problemy issledovanija naučno-techničeskoj revoljucii*. In: *Matérialy sověščanija... Voprosy filosofii* 1982, č. 7.
- Janovskij, R. G.: *Naučnaja dějatelnost i social'naja aktivnost sovětskogo učenogo*. Voprosy filosofii 1979, č. 5.
- Janovskij, R. G.: *Formirovanije ličnosti učenogo v uslovijach razvitogo socialismu*. Novosibirsk, Nauka 1979.
- Janovskij, R. G.: *Političeskoe soznanije ličnosti v uslovijach rozvitogo socialismu*. In: *Problemy političeskich nauk*. Moskva, Nauka 1980.
- Jovčuk, M. T.: *Někotoryje osoběnnosti političeskoj kul'tury socialismu*. In: *Problemy političeskich nauk*. Moskva, Nauka 1980.
- Jovčuk, M. T. — Kogan, L. N.: *Sovětskaja socialističeskaja kul'tura: istoričeskij opyt i sovremennyye problemy*. Moskva 1979.
- Kejzerov, N. M.: *Političeskaja kul'tura socialističeskogo obščestva. Aktual'nyje problemy marksistsko-leninskoi teorii*. AON pri CK KPSS, Moskva, Mysl' 1982(a).
- Kejzerov, N. M.: *Metodologičeskije aspekty kritiki buržuaznych koncepcij političeskoj kul'tury*. Voprosy filosofii 1982(b), č. 1.
- Kopnin, N. V.: *Gnoseologičeskije i logičeskije osnovy nauki*. Moskva, Mysl' 1974.
- Kosolapov, R. I.: *Socialismus. K otázkám teorie*. Praha, Svoboda 1982.
- Kosolapov, R. I.: *Leninský životní postoj*. Pravda 1980, č. 67.
- Kosolapov, R. I. — Markov, V.: *Svoboda i otvětvěnnost*. Moskva 1981.
- Kostenko, N. A.: *Naučnyj atěizm kak faktor formirovanija aktivnoj žizněnnoj pozicij učenogo*. In: *Metodologija nauki... Novosibirsk, Nauka* 1981.
- Lazar, M. G. — Lejman, I. I.: *NTR i nraštvennyje faktory naučnoj dějatělnosti*. Leningrad 1978.
- Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 11*. Praha, SNPL 1956.
- Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 29*. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 1*. Praha, SNPL 1956.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 17*. Praha, NPL 1965.
- Medjanceva, M. P.: *Otvětvěnnost učenogo kak social'no-političeskaja problema*. Kazaň, Izd. Kazaňskogo universitěta 1973.
- Medjanceva, M. P.: *Naučnaja dějatělnost kak ob'jekt moral'noj reguljacji*. In: *Metodologičeskije problemy rozvitogo socialističeskogo obščestva*. Kazaň, Izd. Kazaňskogo universitěta 1980.
- Metodologija nauki i naučnyj progress*. Úvod. Novosibirsk, Nauka 1981.

- Mitin, M. P.: Recenze k publikaci V. V. Mšvenieradze: *Sovremennoje buržuaznoje političeskoje soznanije*. Moskva, Izd. Nauka 1981. Voprosy filosofii 1982, č. 8.
- Nalivajko, N. V.: *O social'noj prirode otvėtstvennosti učenogo*. In: *Metodologija nauki*... Novosibirsk, Nauka 1981.
- Nauka i formirovanije aktivnoj žizněnnoj pozicii učenogo. In: *Metodologija nauki*... Novosibirsk, Nauka 1981.
- Ruml, V.: *Věda a ideologie*. Sbornik prací. Praha, Svoboda 1975.
- Rusakov, K.: *Obostrenije iděologičeskoj bor'by na mirovoj arene i političeskoje vospitanije trudjaščichsja*. Kommunist 1982, č. 16.
- Sandkühler, H. J.: *Praxis und Geschichtsbewusstsein*. In: *Marxistische Erkenntnistheorie*... Stuttgart, Frommann Holzboog 1973.
- Semjonov, V. S.: *Problema protivorečij v uslovijach socializma*. Voprosy filosofii 1982, č. 7.
- Smirnov, V. A.: *Social'naja aktivnost sovětskich rabočich. Někotoryje metodologičeskie i sociologičeskie aspekty problemy*. Moskva, Politizdat 1979.
- Suslov, M. A.: *Věc celé strany. Materialy vřesvazově porady ideologičeských pracovníků*. Moskva, říjen 1979. Praha, Svoboda 1979.
- Šachnazarov, G. Ch.: *Cesty rozvoje političeských věd*. Rudé právo 1980, 2. září.
- Vdovičenko, G. G.: *Metodologické základy analýzy dialektiky objektivního a subjektivního činitele*. Společenské vědy v SSSR 1982, č. 5.
- Vorožcov, V. P.: *Naučnyje ubežděniya i ich rol' v determinacii povědění ličnosti*. In: *Někotoryje aktual'nyje voprosy issledovanij v oblasti obščestvennych nauk*. Novosibirsk, Nauka 1979.
- Vorožcov, V. P.: *Ubežděniya učenogo kak neobchodimyj element naučnogo poznaniya*. In: *Metodologija nauki*... Novosibirsk, Nauka 1981.

Резюме

М. Форманек: Политическая культура современного научного работника

В ходе строительства развитого социалистического общества повышается творческая активность и расширяются сферы деятельности всего народа. Носители умственного труда, особенно научные работники, также создают ценности, все более значительные для практического освоения объекта. Наука все шире проникает в практическую деятельность, требования, предъявляемые трудящимися к науке, возрастают. Растет значение политики как инструмента углубления союза рабочего класса и интеллигенции. Строительство нового общества и процессы научно-технического прогресса требуют формирования научной личности в единстве ее профессиональной и социально-политической сторон, формирования активной, ответственной общественной жизненной позиции и убеждения как предпосылки развития научной позиции.

В статье этот процесс изучается посредством объяснения сущности политической культуры социалистической личности. Политическая культура представлена в основных плоскостях (познавательной, эмоционально-психологической, ценностно-нормативной, практических действий). Изучается ее отношение к общей культуре и классовой культуре, функции, типы и критерии. Ученые, играющие важную роль в развитии общей культуры, профессиональность которых включает естественно политическую доминанту, могут и должны стать примером в уровне освоения политической культуры, укрепляя тем самым все больше союз с рабочим классом.

Научная деятельность определяется как особый вид умственного труда по отношению к объекту научной деятельности, предъявляющий специфические требования в смысле проникания в сущность противоречивых процессов, организационно-практической и информационной деятельности. Общественно ответственным умственным трудом научный работник прочно включается в систему трудовых и производственных видов деятельности, приобретает социальную уверенность, расширяет свой социальный кругозор, свои возможности. Такая социальная и жизненная позиция позволяет ему вести себя как подобает социалистическому хозяину в области духовного производства.

В разделе, посвященном ответственности, определяется сущность социальной ответственности, ее объективная детерминированность и значение личного целенаправленного выбора. Подробно характеризуются объект и субъект ответственности, включая роль ведущего ученого.

В главе о научном убеждении анализируется процесс интериоризации знаний, формирования субъективного, внутреннего отношения к ним, ядро и функция убеждения. Автор изучает растущее влияние морального фактора, моральной регуляции, моральных противоречий к конфликтов, возможности и границы воздействия на научное творчество. В заключительном разделе главы и статьи рассматривается важ-

нейшая предпосылка формирования активной, ответственной позиции и научного убеждения, а именно, внутреннее отождествление взглядов научного работника с политикой рабочего класса и коммунистической партии.

Summary

M. Formánek: Political Culture of the Scientific Worker of Our Time

In building up an advanced socialist society, an intensified creative activity and an increased range of action on the part of all people may be observed. Also brainworkers, and particularly scientific workers, create values of growing significance for the practical appropriation of the object. Science is increasingly permeating practical activity, the claims laid on science by the working people are growing in scope. Politics gradually assumes a role of major importance as an instrument of strengthening the bond between the working class and the intelligentsia. The building-up of a new society and the processes of scientific-technological development necessitate the formation of a scientist's personality in the unity of its professional and socio-political aspects, as well as the creation of an active, responsible, social, living position and conviction as a precondition for unfolding the scientific position.

The present paper examines this process by throwing light upon the substance of political culture of the socialist personality. Political culture is represented on its elementary levels (i. e. the cognitive, emotional-psychological, value-normative, practical-action levels). Its relation to the general culture and class structure is examined hand in hand with its functions, types and criteria. Scientists who play an important role in developing general culture and whose professionalism naturally involves the political dominant, can and must set an example on the level of appropriating political culture, and thus continuously reinforce the bond with the working class.

Scientific activity is defined as a particular kind of brainwork in relation to the object of scientific activity, laying specific claims on highlighting the substance of contradictory processes, on practical-organizational and informative activity. By his socially responsible brainwork, the scientist becomes firmly rooted in the system of working and productive activities, acquires social securities, expands his social horizon and possibilities. A social and living position of this kind enables him to behave as a socialist manager in the area of spiritual production.

The part devoted to responsibility presents a definition of the substance of social responsibility, of its objective determination, and expounds on the significance of personal, purposeful choice. Both the object and the subject of responsibility are characterized in detail, inclusive of the role of the leading scientist.

The chapter on scientific conviction analyzes the process of the interiorization of knowledge, the formation of one's subjective, inner relation to it, the core and functions of conviction. Attention is focussed on the growing influence of the moral factor, moral regulation, moral contradictions and conflicts, possibilities and limits of influencing scientific production. In conclusion, the most important precondition for creating an active, responsible position and scientific conviction, i. e. the inner identification with the policy of the working class and the Communist Party, is subjected to analysis.

I

V etapě budování rozvinuté socialistické společnosti sílí procesy „socializace“ ekonomiky a „ekonomizace“ „sociálních procesů“. To vyžaduje, abychom k řízení jejich vývoje, zvláště vývoje ekonomické sféry, přistupovali globálně.

Sféra materiální výroby a ekonomika, která se na jejím základě utváří, má určitou úlohu na všech úrovních socialistické společnosti. Obsah ekonomiky každé společnosti se určuje jako zvěcnělé společenské vztahy ve sféře materiální výroby [tj. v rámci celého reprodukčního cyklu]. Avšak na základě téže materiálně technické základny lze dosáhnout rozdílných ekonomických výsledků, které závisejí jak na obsahu a charakteru práce, na třídní struktuře společnosti, tak na intelektuálních silách pracujících. Marx napsal, že vzhledem k formě svého projevu se ekonomika jeví jako pohyb věcí, zatímco vzhledem ke své obsahové stránce jako vztah mezi lidmi. Taková je i podstata ekonomických vztahů — jsou to věcně zprostředkované vztahy sociálních skupin. Právě ekonomické vztahy jsou integrujícím faktorem sociálních interakcí, určujícím komplexní charakter společenských útvarů. Chceme-li proto pochopit komplexní charakter společnosti, je třeba odkrýt systémovou výstavbu všech společenských vztahů a jejich zpětnou vazbu k ekonomickým vztahům.

Sociologie studuje ekonomiku z pozic celé společnosti a řízení z hlediska zájmů společnosti jako komplexního systému. Prostřednictvím sociologie může ekonomika poznat kritéria a požadavky, které celá společnost klade na její obsah, tempo a směry rozvoje. Ekonomické cíle výroby se tak spojují se sociálními cíli společnosti. Společenský vývoj socialistických zemí ukazuje, že pouhý kvantitativní růst ekonomiky a budování nových výrobních kapacit nerealizuje cíle socialismu. Spojení ekonomických cílů společnosti se sociálními cíli vyžaduje uvědomělou a cílevědomou řídicí, organizační a ideologickou činnost.

K odhalení vzájemného působení ekonomických procesů a jiných společenských jevů používáme schéma reprodukčního procesu. Často však v praxi zapomínáme na Marxovu připomínku, že „ekonomická situace nepůsobí automaticky, jak by si to leckdo z pohodlnosti rád představoval...“ [Marx—Engels 1975 : 226]. Okolnost, že ekonomická nutnost si koneckonců razí cestu mezi nejrůznějšími faktory, které na sebe vzájemně působí, slouží jako argument pro podceňování role sociálních interakcí při dosahování výrobních výsledků. Mimoekonomické faktory stimulují nebo brzdí ekonomický vývoj společnosti podle toho, v jaké míře zasahují do výroby. Chceme-li ovládnout ekonomické procesy a jejich zákony, musíme mít možnost působit na celý systém společenských vztahů, a tím pak i na ekonomické vztahy.

Marx, Engels a Lenin mnohokrát ukázali, že nadstavba není pasivní funkcí ekonomiky. Otázkou je, jakým způsobem působí na vývoj ekonomiky. Charakter tohoto vzájemného působení názorně vystihl G. V. Plechanov, který napsal: „Pohyb lidstva od bodu A k bodu B, od bodu B k bodu C atd., až k bodu S, se nikdy neodehrává v rovině pouhé ekonomiky. Přejít od bodu A k bodu B, od bodu B k bodu C atd. vyžaduje vždy zásah v „nadstavbě“, kde jsou prováděny určité změny. Pouze po provedení těchto změn lze dosáhnout dalšího žádoucího bodu. Cesta od jednoho bodu zvratu k druhému prochází vždy »nadstavbou«. Ekonomika téměř nikdy nevítězí sama sebou, o ní se nikdy nedá říci:

Farà da se {bude působit sama sebou}, ne, nikdy da se, vždy *pouze prostřednictvím nadstavby* [Plechanov 1960, II : 199].

Tak se „strohá kostra“ ekonomiky pokrývá živou tkání sociálně politických forem, lidskými idejemi, city a snahami. Společnost vystupuje ve své konkrétně historické podobě.

Nadstavbové i jiné sféry společnosti se formují v těch sociálních parametrech, v jejichž rámci probíhá vývoj ekonomiky. A tyto sociální parametry vytýčují hranice sociologických interakcí mezi výrobními a nevýrobními faktory, jejichž vzájemné působení zabezpečuje celistvost systému a jeho vliv na ekonomické procesy a jejich výsledky.

Realizace ekonomických procesů vyžaduje, aby byl zajištěn nejen pohyb produktů, ale též vývoj odpovídajících společenských vztahů, které formují mechanismus materiální výroby. Kolem ekonomických procesů se tak formuje široké „sociální pole“, „zóna vzájemného působení“ se složkami společnosti jako celku — sociální prostředí. „Vlastnosti sociálního prostředí jsou určovány stavem výrobních sil v každé době. Jakmile je dán stav výrobních sil, jsou dány i vlastnosti sociálního prostředí, je dána psychika odpovídající tomuto prostředí, je dáno i vzájemné působení mezi prostředím na jedné straně a intelektem a mravy na straně druhé.“ [Plechanov 1960, I : 611] Jádrem sociálního prostředí je ekonomika odpovídajícího systému. Toto „jádro“ je vystaveno silnému vlivu dalších složek prostředí, z nichž nejdůležitější jsou psychika a ideologie lidí. Jejich přizpůsobování, nebo naopak nepřizpůsobování ekonomice charakterizuje dynamiku společnosti.

Vazba mezi ekonomikou a společenským životem se uskutečňuje různými kanály: prostřednictvím politiky, filozofie, umění aj. Pouze na nižších stupních společenského vývoje vystupuje ekonomika ve vědomí lidí a působí na jejich jednání ve své čisté, „ekonomické“ podobě. Vazba mezi nadstavbovými složkami a ekonomikou se neuskutečňuje přímo, ale prostřednictvím komplexního společenského systému, a závisí na úrovni vývoje společenských vztahů, na celkovém charakteru společnosti.

Bulharská komunistická strana již po několik desetiletí energicky prosazuje komplexní přístup v řízení ekonomiky. Podle slov s. T. Živkova tento přístup „vyžaduje, aby se při řešení každé otázky respektovalo nejen hledisko jednotlivé výrobně hospodářské jednotky, jednotlivé hospodářské organizace nebo ministerstva, ale hledisko celého národního hospodářství. To znamená, aby se pohlíželo na ekonomiku jako na jednotný celek, na jednotný organismus a byly správně určeny rozhodující články jednotného řetězu společenské výroby“ [Živkov 1978 : 131]. Komplexní přístup k ekonomice je plodný pouze tehdy, jestliže se zakládá na komplexním přístupu ke společnosti.

Obecně řečeno se sociologický výzkum ekonomiky snaží v prvé řadě poznat svou dialektickou závislost mezi dlouhodobým sociálním vývojem společnosti jako celku a ekonomickým pohybem každodenního života a na tomto základě vytvořit teorii a metodu jednání lidí v každé fázi ekonomického reprodukčního procesu. Hlavním kritériem vývoje ekonomiky v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti jsou směry komplexního sociálního pokroku. V programu Bulharské komunistické strany jsou tyto směry formulovány jako překonání podstatných rozdílů mezi fyzicky a duševně pracujícími, překonání stavu společnosti „před prahem sociální stejnorodosti“, jako zdokonalování socialistických společenských vztahů a mnohostranný rozvoj socialistické osobnosti [Programma 1974: 41—42]. Je to etapa v procesu dosahování konečného sociálního cíle komunistické společnosti, jímž je „zajištění úplného blahobytu a všestranného rozvoje všech členů společnosti“ [Lenín 1953: 48].

V. I. Lenin již na počátku své teoretické činnosti upozorňoval, že „ekonomický pokrok je nezbytnou podmínkou pokroku sociálního, který historicky vyplývá z pokroku ekonomického; na určitém stupni vývoje musí pak mezi oběma procesy nastat a ve skutečnosti již existuje organická součinnost a vzájemná podmíněnost“ [Lenin 1951 : 459]. Lenin však ve všech případech trval na odhalení konkrétních ekonomických kořenů každého sociálního pokroku, tj. na vystopování sociologických interakcí mezi nimi. Sociální přeměny jako výraz sociálního pokroku „představují velmi důležitý faktor ekonomického rozvoje“ [Kjuranov 1977 : 283]. A dodejme, že někdy hlavní faktor.

Bulharská komunistická strana a socialistický stát po vítězství socialistické revoluce značně rozšířily sociální základ ekonomického rozvoje [Kjuranov 1977 : 284]. Současný sociálně ekonomický rozvoj země se uskutečňuje za plného využití intenzivních faktorů. To podstatně mění vztah mezi ekonomickými a sociálními procesy. Ekonomický rozvoj se stále víc zaměřuje na uskutečnění nejvyšších sociálních cílů společnosti. Prohlubuje se proces „splývání výrobních vztahů se vztahy mezi lidmi“ [Kjuranov 1977 : 283]. Možná, že právě zde je třeba hledat integrační kritérium pokroku společností [Mitev 1969 : 107, 118].

V této etapě společenského rozvoje naší země dosáhl ekonomický a sociální pokrok „stupně“ organického sepětí. Proto vytyčil s. T. Živkov na Národní stranické konferenci v r. 1978 úkol „vytvořit ještě těsnější jednotu mezi sociální a ekonomickou politikou strany“ [Živkov 1978 : 43]. To zvyšuje i úlohu sociologie v řízení národního hospodářství, neboť sociologie odůvodňuje globální, integrační cíle socialistické společnosti.

Sociální cíle nejsou druhořadými, ale hlavními cíli materiální výroby. Řešení ekonomických úkolů směřuje koneckonců k řešení sociálních problémů společnosti. Zdokonalování materiálně technické základny je klíčem k realizaci všech sociálních přeměn v podmínkách socialistické společnosti. Přesto však ekonomický pokrok není automaticky spojen se sociálním pokrokem. V této situaci vzniká otázka hranic jejich vzájemných vztahů. Za jakých podmínek vedou výrobně ekonomické výsledky k sociálnímu pokroku, nutnému v dané historické etapě? A na které úrovni začíná sociální pokrok zpětně působit na ekonomický rozvoj?

Jen politika komunistické strany může vytvořit správný poměr mezi ekonomickým a sociálním rozvojem společnosti. V tomto směru je důležité připomenout zobecnění, kterým L. I. Brežněv charakterizoval ekonomickou politiku KSSS: „Řešení hospodářských úkolů není... něčím samoúčelným, ale je to prostředek“ [Brežněv 1972 : 597] k uskutečnění sociálního programu rozvoje socialistické společnosti. Realizace tohoto přístupu na každé úrovni řízení národního hospodářství vyžaduje širší využívání sociologických metod.

Sociální pokrok je produktem sociologických interakcí všech sfér společenského rozvoje. V tomto smyslu je pojem sociální pokrok základní sociologickou kategorií. K jejímu hlubšímu pochopení a využití je nutný komplexní, systémový přístup ke společenskému životu. „Marxisté byli prvními socialisty“ — napsal Lenin, — „kteří zdůraznili, že je nutné provádět analýzu nejen ekonomické stránky, nýbrž všech stránek společenského života“ [Lenin 1951 : 171]. Lenin požadoval na marxistických ekonomech, aby při studiu výrobních vztahů přihlíželi k vlivu, který na ně má sociálně ideologická a politická nadstavba společnosti [Lenin 1952 : 48—49]. Právě z tohoto vlivu pramení různé rysy sociálního pokroku.

Globálním kritériem úspěšného fungování a rozvoje socialistické ekonomiky

je její sociální efektivnost, která je výsledkem mnohaaspektového fungování ekonomiky a její součinnosti s ostatními sférami společnosti — se sférou duchovního života, reprodukce, komunikace atd. Orientace socialistické ekonomiky na dosažení sociální homogenity společnosti na druhé straně vyžaduje, aby každý ekonomický pokrok byl hodnocen i vzhledem ke změnám v obsahu a charakteru práce lidí v socialistické společnosti, k postavení sociálních skupin, k obohacování sociální role lidí a zvyšování stupně jejich sociální aktivity.

Sociální a ekonomické je nejen ve vzájemné interakci, ale i ve vzájemném dialektickém rozporu. Směry a tempa rozvoje sociálního a ekonomického se nejen automaticky nekryjí, ale mohou se projevovat i rozporně. Vysokých ekonomických výsledků může být například dosaženo na úkor zhoršeného životního prostředí pracujících, což je výrazem negativních sociálních důsledků. Zlepšování sociálních podmínek života pracujících — bydlení, dopravy, stravy — může vést i ke zhoršení ekonomických ukazatelů, pokud zlepšené sociální podmínky nejsou doprovázeny zvýšením produktivity práce.

Červencové plénum ústředního výboru Bulharské komunistické strany (1976) vneslo nová hlediska do otázky poměru mezi ekonomickou a sociální efektivností. Je třeba dosáhnout tzv. „socializace“ ekonomiky a „ekonomizace“ jednotlivých sociálních sfér. S. T. Živkov se zabýval širokým okruhem sociálně ekonomických problémů země a zdůraznil, že „životní úroveň je třeba považovat nejen za oblast sociální politiky, ale též za důležitý faktor zvyšování efektivnosti společenské výroby“ [Živkov 1978 : 169]. S. T. Živkov rovněž vytyčil úkol spojit ukazatele ekonomické a sociální efektivnosti, jimiž se měří ekonomický a sociální pokrok ve společenském rozvoji země.

Takového spojení lze prakticky dosáhnout jen v rámci jednotného komplexního plánování. Jednotné sociálně ekonomické plány odvětvových komplexů, hospodářských organizací, teritoriálních jednotek a podniků musí být vytvořeny na paritních principech, organicky spojujících ekonomické a sociální složky plánů [Podmarkov 1979 : 26]. Ekonomický mechanismus musí přerůst v sociálně ekonomický mechanismus, který bude současně regulovat ekonomické i sociální procesy na všech úrovních společnosti.

III

Ve speciálněvědní rovině se sociální interakce v ekonomické sféře projevuje vztahem mezi jejími objektivními a subjektivními stránkami [Čunkov 1979 : 12]. Máme tu na mysli úlohu ekonomického objektu a jednání ekonomického subjektu v reprodukčním cyklu. Zatímco ekonomické procesy se ve své objektivní formě projevují zvětšováním materiálního bohatství společnosti v jeho směnných a spotřebních hodnotových výrazech, projevuje se specifika subjektivních složek ekonomického pohybu v potřebách, zájmech a motivech lidí, v jejich cílech a hodnotách, v celém duchovním životě lidí, kteří se účastní výroby, rozdělování, směny a spotřeby.

Ekonomický subjekt není pouhým odrazem ekonomického objektu. Je produktem komplexního vývoje společnosti, a to jak procesů v její základně, tak procesů v nadstavbě. Činnost ekonomického subjektu je institucionalizována. To tvoří jednu z jeho bezprostředních vazeb s ekonomickým objektem.

Ekonomický objekt má ve své struktuře dvě hlavní složky: přírodně objektivní (prvého řádu) a sociálně objektivní (druhého řádu) složku. Jejich prostřednictvím působí s ekonomickým subjektem na výrobní proces.

Výroba sama je určena jako pohyb od objektivního k subjektivnímu a zpět ke kvalitativně novému objektivnímu. Tento pohyb prochází řadou přechodných stavů objektivně subjektivního a subjektivně objektivního charakteru.

V důsledku toho nám výroba dává jak spotřební předmět, tak osobnost, která spotřebovává. „Ve výrobě se objektivizuje osoba“ — napsal Marx — „ve spotřebě se subjektivizuje věc“ [Marx 1971 : 43]. V tomto smyslu je i v ekonomice rozdíl mezi objektivním a subjektivním relativní.

Člověk jako hlavní výrobní síla organicky spojuje ve své osobnosti objektivní a subjektivní složku. Tento rys dává i sociálním skupinám, které vytváří.

Důležitým úkolem sociologie je zkoumat, které sociální faktory napomáhají organizujícím procesům v ekonomice a které ji dezorganizují. Ve svých výzkumných úkolech věnuje sociologie značnou pozornost i otázce výstavby mechanismu sloužícího k plnějšimu vyjádření individuální a skupinové motivace pracujících jako ekonomické síly ve výrobním procesu.

Výroba vytváří předměty nutné k uspokojení potřeb lidí. Společnost je rozděluje mezi sociální skupiny podle svých ekonomických zákonů a lidé je vzájemně směřují podle svých individuálních potřeb [Marx 1971 : 43]. Spotřebou se produkty znovu zapojují do výroby. Mezi společenskými potřebami a společenskými zákony rozdělování na jedné straně a individuálními potřebami jako základem výroby na druhé straně zřejmě existuje objektivní souvislost sociologického charakteru. A tuto souvislost můžeme hledat v celkovém směru reprodukce společnosti a osobnosti.

Obohacování společenských kvalit člověka zvyšuje jeho schopnosti a rozšiřuje jeho potřeby. V tomto smyslu ekonomika shromažďuje a poskytuje lidem nejen síly přírody, ale i síly společnosti. Spojuje objektivní a subjektivní jak v makroměřítku, tak i na mezo- a mikroúrovni ve všech společenských sférách. V ekonomice se sociologická interakce mezi objektivním a subjektivním faktorem uskutečňuje jak na úrovni vztahu příroda—společnost, tak na nižší úrovni národního hospodářství a zvláště v jednotlivých fázích jeho reprodukce.

Ve výrobní fázi, zahrnující široký okruh výrobně ekonomických a sociálně ekonomických procesů, probíhá nepřetržitá koordinace lidských pracovních činností. Avšak součinnost ve výrobní sféře má širokou sociální povahu. Proto představují funkční otázky organizace této sféry i sociologické problémy zahrnující jak vztah dělníků a zaměstnanců k předmětům jejich práce, tak k subjektům výrobního systému. Linie Bulharské komunistické strany zaměřená na intelektualizaci výroby rozšiřuje pole projevu osobnostních kvalit pracujících ve výrobním procesu. Řešení úkolů spojených s urychleným zaváděním výsledků vědeckotechnického pokroku do výroby, které uložil XII. sjezd Bulharské komunistické strany, bude napomáhat k přestrukturování sociální organizace subjektivního faktoru i ekonomiky.

Realizace cílů výroby závisí na *rozdělovacích vztazích* ve společnosti a na zákonech, které je regulují. Systém rozdělovacích vztahů je objektivně determinován výrobním způsobem a formami vlastnictví. Tato determinovanost však není jednoznačná a jednosměrná. Socialistická společnost si může zvolit variantu rozdělování, což činí rozdělování účinným faktorem rozvoje člověka a společenských vztahů.

Prostřednictvím ekonomického mechanismu rozdělování určuje stát proporce národního důchodu připadající na jednotlivé skupiny a pracující. Cílem zavádění nového systému odměňování podle práce u stále většího dílu mezd je pozvednout subjektivní prvky rozdělovacích vztahů na úroveň objektivních požadavků výroby. Podle Leninových slov nelze rozdělovat jen podle zákona spravedlnosti, ale též podle zákonů ekonomické nutnosti s ohledem na stimulovalání a zvyšování výroby.[21] To je rozdělování podle práce. Statky nutné k všestrannému rozvoji člověka mohou být zajištěny pouze na základě jejich rozdělování podle potřeb. Socialistický stát v současné etapě vytváří určitý

objem společenských spotřebních fondů, jejichž pomocí se do jistého stupně kompenzuje ohraničenost při rozdělování podle práce a při uspokojování některých základních potřeb mnohostranného rozvoje socialistické osobnosti.

U zboží výroby pohyb výrobku ke konečnému cíli, jímž je *spotřeba*, prochází směnou. Směna určuje konkrétní výrobek, přičemž jedinec chce získat svůj díl, který mu připadl při rozdělování. Směna se uskutečňuje podle zákonů nahodilosti — podle „náhodné určenosti individua“, jak píše Marx. V poli nahodilosti se široce projevují subjektivní prvky společenské struktury — kultura, vkus, móda, psychika aj. jednotlivých osobností a sociálních skupin.

Spotřeba jako poslední bod ekonomického procesu zpětně působí na jeho východisko. To činí výrobu a spotřebu identickou, přičemž jedno přechází v druhé. Marx věnoval této identitě značnou pozornost a charakterizoval ji jako trojí — bezprostřední, zprostředkovanou a dialektickou [Marx 1971 : 46 až 48]. Ve všech případech se však tato jednota realizuje prostřednictvím sociologické interakce mezi složkami společenského systému.

Ekonomický subjekt strukturuje své potřeby podle dostupného materiálního a duchovního bohatství společnosti a podle širokého okruhu svých jiných, osobních a společenských kritérií — pracovních, duchovních, životních, komunikativních aj. Člověk zpravidla nemění své potřeby, ale pouze prostředky k jejich uspokojování a v závislosti na efektivnosti těchto prostředků projevuje větší či menší aktivitu jako ekonomický subjekt. Národní stranická konference Bulharské komunistické strany o otázkách socialistické organizace práce a plánového řízení ekonomiky, která se konala v dubnu r. 1978, se znovu zabývala potřebami a zájmy socialistické osobnosti s ohledem na její mnohostranný rozvoj a zvyšování její sociální aktivity.

Studium subjektivního faktoru ekonomiky, jímž se zabývá sociologie, pomáhá osvětlovat a regulovat sociální procesy v národním hospodářství. Projevuje se to zkoumáním četných ukazatelů, mezi nimiž nejdůležitější jsou zlepšování pracovních podmínek, zvyšování spokojenosti dělníků, jejich způsobilosti, schopnosti a připravenosti k tvůrčí práci, spojení osobních, kolektivních a společenských zájmů, výrobních a nevýrobních činností atd.

* * *

Sociologie a ekonomika. V životě jsou těsně spojeny. V praxi naší socialistické společnosti se však již nahromadil značný faktický materiál, který je třeba teoreticky zobecnit. Toto zobecnění musí být orientováno na řešení organizačních a informačních problémů ekonomiky, na problematiku pracovních kolektivů a socialistické organizace práce, sociálního plánování atd., tvořící širší obsahovou náplň sociologie ekonomiky.

(Přeložil Ota Vochoč)

Literatura

- Brežněv, L. I.: *Projevy a stati 1964—1971*. Praha, Svoboda 1972.
Čunkov, J.: *Vzaimodějstvie ob'ektivnogo i sub'ektivnogo v ekonomike*. Ekonomičeskije nauki 1979, No. 12.
Kjuranov, Č.: *Socialni klasi i socialna stratifikacija*. Sofia 1977.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1951; sv. 4. Praha, Svoboda 1952; sv. 6. Praha SNPL 1953; sv. 32. Praha, SNPL 1955.
Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“*, sv. 1. Praha, Svoboda 1971.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 39. Praha, Svoboda 1975.
Mitev, P.: *Obštestvenijat progres i mladežta*. Sofia 1969.
Plechanov, G. V.: *Vybrané filozofické spisy*, sv. I, II. Praha, SNPL 1960.
Programma BKP. Sofia 1974.
Podmarkov, G. V.: *Social'noje planirovanije: opyt i specifika*. Sociologičeskije issledovanija 1979, No. 3.
Živkov, T.: *Sāčinenija*, t. 25. Sofia 1978.
Živkov, T.: *Na usāvāršenstvuvane na socialističeskata organizacija za truda i na planovota rākovodstvo na ikonomikata*. Doklad pred Nacionalnata partijna konferencija, 20. IV. 1978. Sofia 1978.

Vztah sociální a prostorové struktury a jeho úloha v procesu společenského vývoje o společenské změny nebyl dosud v marxistické sociologii dostatečně teoreticky osvětlen, ačkoli jak teorie a výzkum sociální struktury, tak i výzkum územní diferenciaci hlubší teoretickou konceptualizací problému čím dál tím více postrádají. Potřeba proniknout teoreticky a potom i empiricky k podstatě vztahu mezi sociální a prostorovou strukturou, resp. k teritoriálním aspektům utváření životních podmínek a sociální struktury, vyplývá již z povahy dynamiky sociální struktury ve vyspělé socialistické společnosti. V procesu sblížování sociálních tříd a vrstev, tzn. v procesu homogenizace společnosti v dimenzi základních sociálně ekonomických určení společenských tříd a skupin, se odkrývají dosud spíše zakryté roviny diferenciaci, jež se na pozadí převážně třídní struktury jeví zatím jako nepodstatné a sekundární. K těmto rovinám, jež postupně nabývají na významu, patří nepochybně i rovina územní diferenciaci životních podmínek, jež jsou nedílnou součástí vývoje a reprodukce sociální struktury, vývoje a reprodukce individuálních životních šancí v územní struktuře společnosti.

Východím pojmem teoretické konceptualizace i empirického uchopení vztahu mezi sociální a prostorovou strukturou společnosti může být pojem sociálně prostorové struktury. Ačkoli se v této stati nemůžeme zabývat hlubšími teoretickými úvahami,⁽²⁾ je třeba alespoň zhruba tento pojem vymezit. *Pojem sociálně prostorové struktury vyjadřuje propojení a vzájemné souvislosti mezi územní diferenciací (resp. nerovnostmi v životních podmínkách v územní struktuře společnosti) a sociální diferenciací (tj. nerovnostmi zakotvenými v sociálně třídní struktuře společnosti).*

Na utváření charakteru sociálně prostorové struktury společnosti se ve vzájemné interakci podílejí tři roviny diferenciaci:

A. *stupeň sociální diferenciaci* (nerovnosti v životních podmínkách vyplývající z charakteru sociálně třídní struktury společnosti);

B. *stupeň územní diferenciaci životních podmínek* vyplývající z rozdílného stupně rozvinutosti regionů (industrializace, urbanizace atd.);

C. *rozdíly v sociální struktuře regionů* (rozdíly v zastoupení jednotlivých sociálních skupin a vrstev mezi jednotlivými regiony, vyplývající především z jejich ekonomické specializace a z rozvinutosti jednotlivých sektorů a odvětví národního hospodářství).

Přitom je třeba zdůraznit, že společným jmenovatelem všech těchto dimenzí, jež ve vzájemných vztazích utvářejí sociálně prostorovou strukturu společnosti, je její sociálně ekonomická a politická struktura.

Právě sociálně ekonomická a politická struktura společnosti (a především

(1) Tato stat' je založena na výsledcích komplexněji pojatého výzkumu sociálně prostorové struktury ČSSR, který autor uskutečňuje spolu s dr. J. Musilem, CSc., a ve spolupráci se skupinou pro využití statistických dat ÚFS ČSAV (dr. M. Illner, B. Princová, prom. geog., ing. J. Patočka). Autor v této souvislosti děkuje členům skupiny za poskytnutí banky dat o československých okresech a za cenné rady a připomínky při jejich zpracování a interpretaci.

(2) Podrobněji se touto problematikou zabýváme ve stati: P. Matějů — J. Musil: *Společnost — prostor — jedinec*. Sociologický časopis 1981, č. 4.

charakter výrobních vztahů) do značné míry určuje vztahy a vzájemné souvislosti mezi uvedenými rovinami diferenciací. V souvislosti se sbližováním sociálních skupin a tříd v socialistické společnosti (rovina A) se zákonitě zmenšuje i význam územních rozdílů v sociální struktuře (rovina C), neboť sama sociální struktura v sobě nese stále slabší „diferenciační obsah“, jinými slovy rozdíly v sociální struktuře regionů mají v územní diferenciaci životních podmínek stále menší význam. Avšak odstraňování nerovností v životních podmínkách v sociálně třídní dimenzi má jinou temporalitu než proces vyrovnávání životních podmínek mezi jednotlivými regiony, vyplývající ze stupně jejich ekonomické a sociální rozvinutosti (rovina B). Překonávání územních rozdílů v životních podmínkách je mnohem obtížnější a dlouhodobější proces, protože předpokládá změny historicky fixovaných materiálních struktur, kulturních vzorů, změny v dlouhodobě utvářených vzorcích demografického chování atd. *Proto je rovina územní diferenciací životních podmínek důležitou součástí vývoje a reprodukce sociálně třídní struktury společnosti, neboť ve spojení s ostatními rovinami (povaha sociálně třídní diferenciací a rozdíly v sociální struktuře regionů) tvoří hlavní osu vývoje sociálně prostorové struktury společnosti.*

Všimněme si proto této roviny poněkud podrobněji. Územní diferenciací životních podmínek odráží rozdíly jak v geograficko-přírodních podmínkách, tak — a to čím dál tím výrazněji — ve struktuře, kvantitě a kvalitě na daném území fixovaných výsledků společensko-historického vývoje. Jednoduše řečeno, územní diferenciací, tak jak k ní přistupuje sociologie či sociální ekologie, je výsledkem dlouhodobých procesů územní alokace zdrojů ekonomického růstu (v závislosti na geograficko-přírodních podmínkách), rozmístování investic do infrastruktury a vybavení sídel, uplatňování územních hledisek v sociální politice, územních rozdílů ve vývoji demografické struktury atd. V tomto smyslu je určitý stav územní diferenciací společnosti výsledkem dlouhodobého historického vývoje a představuje strukturu relativně rezistentní vůči krátkodobým změnám.

V souvislosti s těmito úvahami je třeba upozornit na to, že v pojmu územní diferenciací není obsažen hodnotící aspekt (proto používáme pojmu územní diferenciací, a nikoli územní nerovnosti, který přímo implikuje určité hodnocení). Územní diferenciací není samozřejmě jevem apriori negativním. Lze nalézt celou řadu společensko-ekonomických jevů, jež právě tím, že jsou v území rozloženy „nerovnoměrně“, přispívají k efektivnímu fungování systému. Jejich územní diferenciací je tedy spíše „funkční“ než „disfunkční“. Vezměme jako elementární příklad prostorovou distribuci ekonomických aktivit, která je podmíněna mimo jiné efektivním využitím územně nerovnoměrně rozložených zdrojů (na jedné straně například vysoce bonitní půda, na druhé straně surovinné zdroje pro těžký průmysl nebo vysoká koncentrace kvalifikované pracovní síly atd.).

Problém územní diferenciací jakožto sociální problém, a tedy jako jev negativní, se však objevuje především tehdy, jestliže z ekonomického hlediska *pozitivní* aspekty územní diferenciací vytvářejí a prohlubují nerovnosti v životních podmínkách v nejširším významu tohoto pojmu, neboť tím se obrací ve svůj protiklad, v jevy a procesy z hlediska sociálního rozvoje negativní, z hlediska vývoje společensko-ekonomického systému nakonec disfunkční.

Propojení výhod a ekonomické efektivity územní diferenciací ekonomických aktivit s politickým programem homogenizace životních podmínek, jež je charakteristické pro cíle socialistické společnosti, vytváří předpoklady k tomu, *aby na bázi žádoucí ekonomické specializace regionů, provázené jejich vzá-*

jemnou integrací (směřující k vyšší „komplexitě“ systému), docházelo nikoli k další diferenciaci, ale naopak k homogenizaci životních podmínek a životních šancí jedinců, sociálních skupin a tříd.

V této souvislosti se ukazuje, že společenský vývoj je v *dlouhodobé perspektivě* spojen na jedné straně s rostoucí územní diferenciací, na druhé straně však se zvyšující se integrací územních jednotek v rámci společensko-ekonomického systému jako celku a s vyrovnáváním rozdílů v životních podmínkách. Tyto dlouhodobě probíhající procesy „rozdílnosti“ a „sjednocování“ směřující ke stále větší „komplexitě“ systému jsou však z relativně *krátkodobého hlediska* provázeny procesy, jež v určitých fázích vývoje mohou vést ke zvětšování nerovností v životních podmínkách, přičemž teprve po dosažení určitého bodu vývojové křivky dochází k jejich postupné homogenizaci, a to na vyšší kvalitativní úrovni.

Analýza sociálně prostorové struktury, tak jak jsme si ji pracovně vymezili na začátku, umožňuje odhalit uvedené zákonitosti územní podmíněnosti vývoje a reprodukce sociálně třídní struktury společnosti, tj. umožňuje zjistit:

1. do jaké míry je postavení jedince v systému životních podmínek společnosti zprostředkováno jeho místem v územní struktuře společnosti (problém stupně územních nerovností životních podmínek);
2. do jaké míry je i vlastní postavení v sociálně třídní struktuře společnosti podmíněno místem jedince v její územní struktuře (význam územních nerovností ve vývoji a reprodukci sociálně třídní struktury).

V této stati se chceme pokusit o naznačení tohoto problému na příkladu rozdílů mezi ČSR a SSR. Není neznámou skutečností, že tyto dva velké územní celky se od sebe liší jak svou minulostí, tak i dynamikou vývoje po druhé světové válce. Uvažujeme-li o charakteru sociálně prostorové struktury těchto celků, lze oprávněně předpokládat, že i jejich současná situace je dosti odlišná, ačkoli v globálních mírách rozvinutosti můžeme pozorovat téměř ve všech oblastech vysoký stupeň vyrovnání. Naši výchozí hypotézou je tedy tvrzení, že sociálně prostorové struktury ČSR a SSS se liší, a to jak v důsledku rozdílné „výchozí“ situace v roce 1948, tak v důsledku rozdílné dynamiky vývoje po válce.

Uvedená hypotéza se opírá o marxistické pojetí vývoje sociálně prostorové struktury společnosti, vycházející z principiálního významu ekonomické a sociálně politické struktury společnosti, která je základním momentem působícím na procesy územní alokace zdrojů ekonomického rozvoje i redistribuce jeho efektů v prostoru. V protikladu k některým soudobým buržoazním koncepcím úlohy státu v řešení územních nerovností, podle nichž prostor je v podstatě materiálním zdrojem, jímž může být „manipulováno“ podle toho, jakými cíli a hodnotami se řídí ti, kteří rozhodují o alokacích a redistribuci, vycházíme z hluboké historické podmíněnosti charakteru sociálně prostorové struktury a charakteru územní diferenciace životních podmínek. Diferenciaci ve stupni ekonomické rozvinutosti regionů, v míře jejich ekonomické specializace a ve stupni urbanizace, jež vlastně tvoří osu diferenciace životních podmínek, je třeba chápat jako výsledek dlouhodobého historického vývoje územních struktur i jako výraz aktuálních sociálně ekonomických a společensko-politických podmínek jejich reprodukce.

Realizace sociálně politických cílů ve vývoji územní diferenciace životních podmínek je tedy podstatně zprostředkována historií „fixovanou“ v materiálních strukturách regionů, v jejich sociální struktuře, v kulturních vzorcích, a tudíž i v chování lidí. Čas změny těchto struktur je delší než čas změny sociálně politické struktury společnosti, která tyto změny uvádí v pohyb.

Z toho ovšem vyplývá, že stejná opatření či v podstatě stejné procesy mohou ve shodných společensko-politických podmínkách, ale v územích s dosud rozdílným historickým vývojem, vést k různým efektům podle toho, v jakém systému územních diferenciací, jenž je historicky podmíněn, k cílové změně dochází. Proces intenzivní industrializace bude v prostorové struktuře zřejmě vyvolávat jiné sociální a demografické efekty v území již poměrně industrializovaném než v území, kde proces industrializace teprve začíná.

Rozbor hypotézy o rozdílech sociálně prostorových struktur ČSR a SSR tedy vyžaduje analýzu vztahů mezi územními diferenciacemi, přičemž klíčové explikační postavení by v této analýze měly mít rozdíly ve stupni industrializace a urbanizace a jejich vzájemný vztah. Tento metodologický princip je jen praktickým vyjádřením teoretického předpokladu, že industrializace a urbanizace jsou v počátečních fázích dominantními procesy „rozrůžňujícími“ životní podmínky v prostoru (SSR), avšak na určitém stupni svého vývoje toto dominantní postavení postupně ztrácí (ČSR).

Konstrukce analytických dimenzí sociálně prostorové struktury ČSSR

Na počátku analýzy sociálně prostorové struktury ČSSR bylo třeba vyřešit strategicky nejzávažnější problém, totiž jak za množstvím údajů, jež tvoří základní jednotku analýzy, odkrýt hlubší a obecněji platné struktury územní diferenciací. Je samozřejmé, že směřujeme-li k obecněji platným analytickým pojmům, jimiž bychom byli schopni popsat hlavní zákonitosti utváření sociálně prostorové struktury, rezignujeme na některé detaily, jež by mohly být v mnoha případech zajímavé a často instruktivní. Jinak řečeno, za odkrývání obecnějších aspektů územní diferenciací platíme ztrátou informace o některých jejích konkrétních jevových formách. Z hlediska potřeby poznání makrostrukturálních společenských přeměn a jejich „zápisu“ do sociálně prostorové struktury společnosti je však tato „ztráta“ přijatelnou cenou, nehledě k tomu, že případná interpretace detailů na pozadí informací o obecnějších zákonitostech diferenciací vede k hlubšímu pochopení jejich vzájemných vztahů. (3)

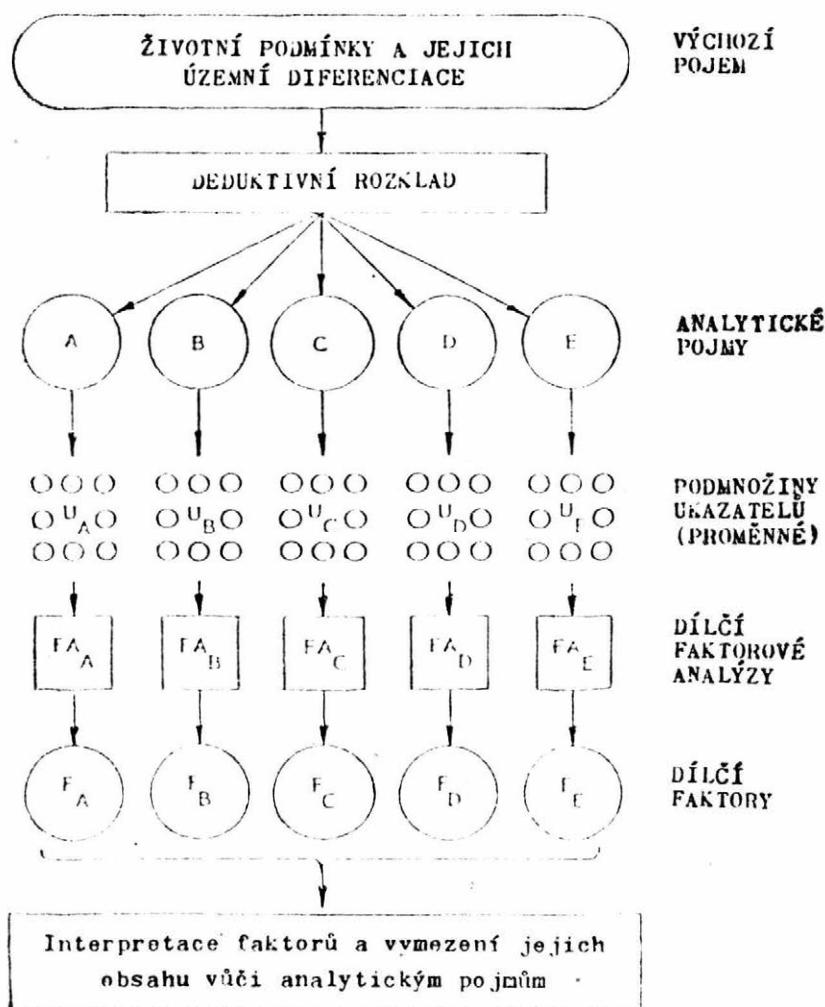
Způsob hledání základních dimenzí pro popis sociálně prostorové struktury ČSSR je názorně vyjádřen ve schématu 1. Analýza sociálně prostorové struktury ČSSR vychází na jedné straně z určitých teoretických představ o územní diferenciaci životních podmínek, na druhé straně však i z některých omezení v možnostech naplnit tyto představy reálným empirickým obsahem, který by dovolil přímo formulovat hypotézy o vzájemných vztazích jednotlivých aspektů územní diferenciací a tak vlastně vytvořit určitý hypotetický (heuristický) model sociálně prostorové struktury. Pro čistě deduktivní rozklad výchozích teoretických pojmů do empiricky zachytitelných indikátorů zde chyběla dostatečná „empirická“ zkušenost. Vyjít od „čisté“ empirie, tak jak je to v této fázi běžné u tradičního faktorového přístupu (factorial ecology), by znamenalo rezignovat na určitou výchozí teoretickou představu, která dává výzkumu základní orientaci.

Vněst do empirické analýzy předpoklady pro ověření výchozí hypotézy o rozdílnosti sociálně prostorových struktur ČSR a SSR, tj. o odlišné „logice“ vztahů mezi územními diferenciacemi, vyplývající především z rozdílů v sociálně historickém čase industrializace a urbanizace, znamená definovat analytické dimenze územní diferenciací tak, aby byly pokud možno jednoznačně interpre-

(3) Za výchozí analytickou jednotku byl zvolen okres (teprve na úrovni okresu bylo možné propojit údaje ze sčítání lidu s dalšími obory statistiky, zejména s ekonomickou statistikou), přičemž veškeré ukazatele (celkem zhruba 120 ukazatelů za každý okres) se vztahují k roku 1970.

tovatelné a z hlediska územní diferenciace relevantní. Potvrdilo se, že tradiční aplikace faktorové analýzy je nevhodná, neboť spojuje významově odlišné roviny diferenciace, které bylo třeba z analytických důvodů (tj. s ohledem na možnosti konstruovat model vztahů mezi těmito rovinami) oddělit.

Schéma 1. Proces identifikace hlavních dimenzí územní diferenciace životních podmínek v ČSSR

Z toho důvodu jsme výchozí datovou bázi nejprve strukturovali do několika významových okruhů a teprve v těchto „podmnožinách“ významově příbuzných indikátorů jsme faktorovou analýzou hledali hlavní analytické dimenze územní diferenciace ČSSR.(4) Ve výsledcích faktorové analýzy jsme identifikovali následujících osm analytických dimenzí:

(4) Na základě výsledků dosavadních analýz jsme vytvořili šest podmnožin ukazatelů, tak aby vyjadřovaly: a) stupeň ekonomické rozvinutosti a specializace; b) stupeň urbanizace a rozvinutosti sídelní struktury; c) charakter sociální struktury;

1. Stupeň industrializace {IND}
2. Rozvinutost a efektivita zemědělství {ZEM}
3. Stupeň urbanizace a kvalita materiální vybavenosti sídel {URB}
4. Životní úroveň domácností {ZUR}
5. Demografická progresivita {DEMO}
6. Sociální a vzdělanostní struktura {SOCP}
7. Národnostní minority {MINO}
8. Sociální problémy {PROB}.

Výsledky faktorové analýzy reflektují v podstatě dva typy omezení, charakter jednotky (okres) a limity výchozí datové báze. Volba okresu jako analytické jednotky je určitým kompromisem mezi snahou pokrýt jednotku co největším počtem indikátorů a snahou, aby tato jednotka byla co nejmenší. Problém volby okresu jako výchozí jednotky analýzy spočívá především v tom, že jde o území spíše administrativně správního charakteru než o přirozený region a že toto území není z hlediska sledovaných charakteristik dostatečně homogenní. Limity výchozí datové báze, ačkoli jsme se snažili je překlenout její strukturací do významově relevantních okruhů indikátorů, nebyly dány ani tak celkovým počtem ukazatelů, jako spíše určitými disproporcemi v možnostech zachytit jednotlivé roviny územní diferenciaci dostatečně různorodými indikacemi.

Význam, který jednotlivým analytickým pojmům „propůjčila“ faktorová analýza, je tedy třeba chápat pouze jako více či méně úspěšnou aproximaci k významu, s nímž bývají obvykle spojovány. Jestliže z metodologického hlediska je faktorová analýza procesem syntézy či zobecnění indikací obsažených v jednotlivých proměnných v ukazatel vyšší roviny obecnosti, pak z gnozeologického hlediska je současně procesem redukce, neboť teoretické pojmy (industrializace, urbanizace atd.) jsou zde redukovány na jejich empiricky vyjádřitelné konstrukty (faktory). Jakkoli mají tyto konstrukty obecnější, syntetičtější a komplexnější povahu než jednotlivé proměnné, z nichž vznikají, jsou vůči teoretickým pojmům vždy v pozici indikátoru, tj. jevu, který zprostředkuje empirické poznání jiného jevu, v pozici zvláštního vůči obecnému.

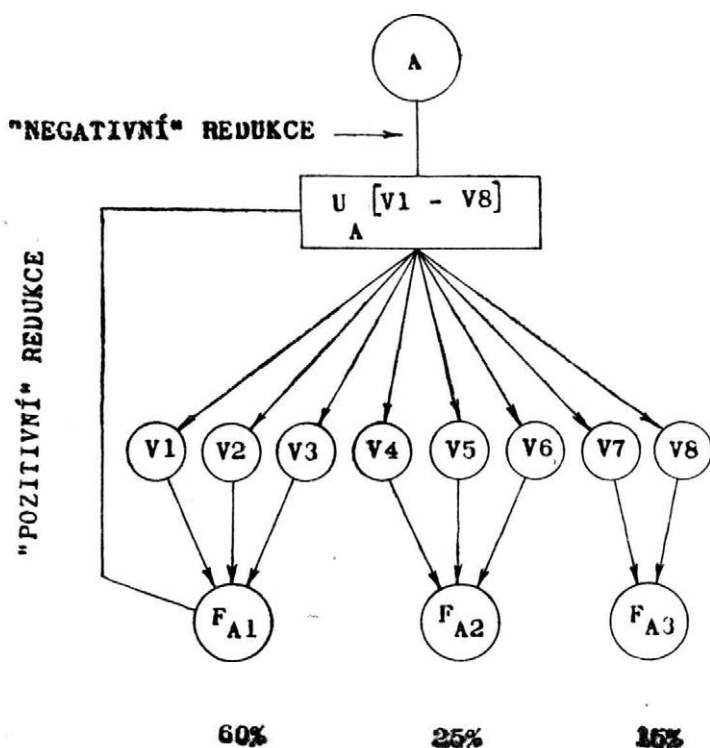
Bylo řečeno, že faktorová analýza, tak jak byla aplikována v našem výzkumu, obsahuje dvě fáze redukce vůči teoretickým pojmům. V první fázi dochází k redukci vyplývající z reálných možností pokrýt výchozí pojem dostatečným počtem proměnných, jež se k němu vztahují. Zde jsme omezení dostupností statistických údajů za zvolené analytické jednotky. Tuto fázi redukce bychom mohli nazvat redukcí „negativní“. Druhá fáze vyplývá z povahy aplikované metody. V jejím výsledku se odráží záměr a metodologický požadavek redukovat (v případě faktorové analýzy současně „syntetizovat“) výchozí množinu indikátorů na takový empirický obsah, který je vzhledem k územní diferenciaci relevantní.

Máme-li tedy — podle schématu 2 — nějaký teoretický pojem A a k němu zjištěné příslušné ukazatele v množině U_A a faktorová analýza v této množině identifikuje tři faktory FA_1 , FA_2 a FA_3 s naznačenými podíly na vysvětlené varianci, pak je zřejmé, že faktor FA_1 , tvořený lineární kombinací proměnných V_1 , V_2 a V_3 , je synteticky vyjádřen „dominantou“ diferenciaci. Vzhle-

d) životní úroveň domácností; e) demografickou strukturu; f) výskyt některých sociálních problémů a deviací. Hlavním cílem faktorizace těchto okruhů bylo nahradit množství proměnných v každém z nich jednou (popřípadě několika) syntetickou proměnnou (faktorem), jež by tento okruh reprezentovala v další analýze. Faktorová analýza měla v každém z uvedených okruhů odhalit synteticky vyjádřenou dominantu diferenciaci na úrovni okresů.

dem k tomu, že v rámci syntézy zde probíhá i selekce z hlediska stupně diferenciace — což je z hlediska dané úlohy žádoucí — bychom pro tuto fázi redukce zvolili přívlastek „pozitivní“.

Schéma 2. "Negativní" a "pozitivní" redukce faktorů vůči teoretickým pojmům

Vůči teoretickému pojmu A je tedy dominantní faktor negativně redukován omezeností množiny proměnných, z nichž může být extrahován, avšak v tomto rámci je „pozitivně“ redukován na ty jevy, které jsou z hlediska územní diferenciace dominantní a navíc tvoří vnitřně smysluplný komplex. Z uvedených důvodů je tedy třeba výsledky faktorové analýzy vždy považovat za významové zúžení teoretických pojmů, které zastupují, a s tímto zúžením při další práci s faktory vždy počítat.

Protože v této stati budeme některých z uvedených analytických dimenzí používat, podívejme se alespoň ve stručnosti, jaký empirický obsah vyjadřují. *Stupeň industrializace* vyjadřuje prakticky podíl průmyslové činnosti na ekonomické struktuře okresu [podíl ekonomicky aktivních v průmyslu, hodnota průmyslové výroby na obyvatele, základní prostředky v průmyslu na jednoho obyvatele atd.]. *Stupeň urbanizace* je faktor vyjadřující především kvalitu bytů, kvalitu infrastruktury a občanské vybavenosti sídel. Ve faktoru *životní úroveň domácností* je zobrazena jednak vybavenost domácností některými předměty dlouhodobé spotřeby (auto, chata, vysavač, chladnička), výše příjmů na hlavu, výše úsporných vkladů a průměrná zalidněnost bytů. *Demografická progresivita* vyjadřuje především věkovou strukturu populace a podíl domácností s více dětmi. Faktor *sociální a vzdělanostní struktury* je nejvíce „sycen“ proměnnými vyjadřujícími podíl osob s vysokoškolským (resp. středoškolským) vzděláním a podíl zaměstnanců.

Po ověření faktorů a po interpretaci jejich prostorových distribucí bylo přikročeno ke konstrukci heuristického modelu sociálně prostorových struktur ČSR a SSR. Z tohoto relativně rozsáhlého a složitého modelu založeného na metodě tzv. „path-analýzy“ lze konstruovat dílčí analytické modely odpovídající určitým vybraným hypotézám. Tímto způsobem bylo modelu využito i pro hlubší rozbor a prověření v úvodu formulované hypotézy.

Rozdíly v charakteru sociálně prostorových struktur ČSR a SSR

Hluboké rozdíly v rozvinutosti českých krajů a Slovenska po druhé světové válce — důsledek dlouhodobě odlišného historického vývoje a národnostní politiky kapitalistického státu — nemohly být programově odstraňovány jinak proměnnými vyjadřujícími podíl osob s vysokoškolským (resp. středoškolským) vzděláním a podíl zaměstnanců.

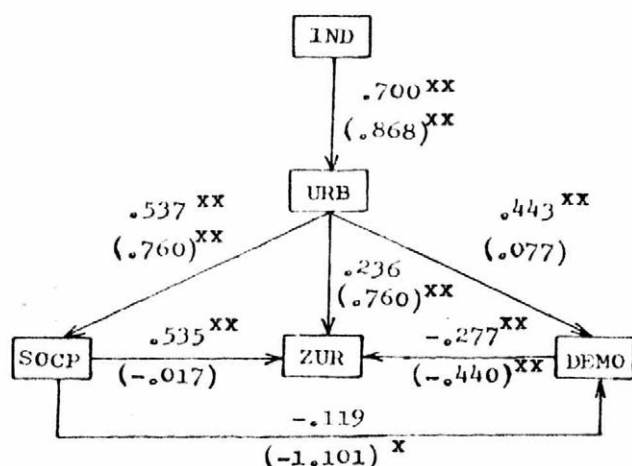
Po ověření faktorů a po interpretaci jejich prostorových distribucí bylo přikročeno ke konstrukci heuristického modelu sociálně prostorových struktur než dynamickým vývojem Slovenska, zejména jeho intenzivní industrializací a urbanizací. Rozdílnost výchozí situace a odlišnost „modelů“ i dynamiky poválečného vývoje, kterou zde není třeba zvlášť dokazovat, jsou vedle odlišných geograficko-přírodních podmínek dva nejdůležitější faktory, jež se podílejí na rozdílnosti jejich sociálně prostorových struktur. V této souvislosti je třeba si uvědomit, že dnešního velmi obdobného stupně rozvinutosti bylo dosaženo značně rozdílnými vývojovými procesy, jež měnily povahu sociálně prostorových struktur.

Pokusme se nyní ukázat, jakým způsobem se odlišnost výchozí situace a rozdíly v dynamice poválečného vývoje zapsaly do sociálně prostorových struktur těchto dvou národních celků, jakým způsobem vstupují do reprodukce životních podmínek a do procesu vývoje a reprodukce sociálně třídní struktury. Podle vstupní hypotézy jsou ve sledované etapě vývoje hlavními vývojovými procesy (tj. procesy, jež jsou hlavními nositeli změn v sociálně prostorové struktuře společnosti) industrializace a urbanizace. Podívejme se z hlediska této hypotézy na některé hlavní rozdíly v utváření sociálně prostorových struktur ČSR a SSR, přičemž důraz budeme v této souvislosti klást zejména na sociálně prostorovou podmíněnost životní úrovně.

Ve schématu 3 jsou uvedeny hlavní kauzální vazby mezi prvky sociálně prostorových struktur ČSR a SSR, tak jak byly tyto prvky definovány faktorovou analýzou.⁽⁵⁾ Především je zde patrné to, že na Slovensku — jež je vůči ČSR jak z hlediska industrializace, tak z hlediska urbanizace méně rozvinuté — je

(5) Uvedené schéma je jen výsledkem komplexnějšího „kauzálního“ modelu, ve kterém figurují i ostatní zjištěné analytické dimenze územní diferenciace. Zde se omezujeme pouze na tu část celkového modelu, která zobrazuje vztahy týkající se hypotézy, již se zabýváme v této stati. Hodnoty vyjadřující kauzální vztahy v modelu jsou výsledkem „path-analýzy“ (jedná se o tzv. „path-koefficienty“, resp. o standardizované parciální regresní koefficienty mezi jednotlivými zjištěnými faktory). V původním komplexním modelu figurovaly oba hlavní (rámcové) prvky, tj. industrializace a urbanizace každý samostatně. Analýza však ukázala, že hlavní kauzální vazby směrem od industrializace se realizují prakticky až prostřednictvím urbanizace (přímé kauzální efekty industrializace byly zanedbatelné). Proto v tomto zúženém analytickém modelu již figurují v podobě kauzálního zřetězení. Vzhledem k tomu, že uvedené „path-koefficienty“ jsou založeny v ČSR a v SSR na rozdílných počtech případů, což může ovlivnit jejich velikost (přičemž rozdíly ve velikosti těchto koefficientů v ČSR a SSR jsou často předmětem interpretace), kontrolovali jsme tuto skutečnost dvojím způsobem: 1. výpočtem statistické významnosti koefficientů (viz schéma 3 a 4); 2. jednoduchou regresní analýzou a jejím grafickým znázorněním pomocí tzv. „scattergramu“ (viz graf 1 až 3). Obě tyto kontroly ukázaly, že rozdíly ve velikostech path koefficientů reflektují rozdíly mezi oběma strukturami.

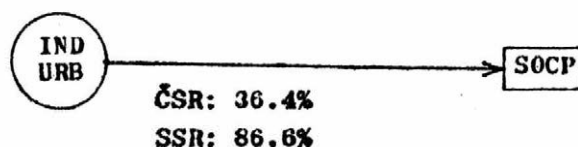
Schéma 3. Kauzální vztahy v územní diferenciaci ČSR a SSR
(hodnoty v závorkách platí pro SSR)* /

***/ Koeficienty označené ^{xx}, ^x jsou statisticky signifikantní na hladině významnosti 0.01, resp. 0.05.**

vazba těchto dvou faktorů těsnější, tj. tyto procesy jsou zde na sebe více navzájem vázané než v ČSR.(6)

V souvislosti s vymezením tří hlavních konstitutivních rovin sociálně prostorové struktury se nejprve podívejme na to, jakým způsobem vstupuje komplex industrializace – urbanizace do rozdílů v sociální struktuře okresů v ČSR a SSR. Z modelu je patrné, že vyšší podíl osob s vyšším vzděláním a vyšší podíl zaměstnanců je na Slovensku s tímto „vývojovým komplexem“ spjat těsněji než v ČSR (příslušné „path“ koeficienty: 0.537; 0.760). Vyjádříme-li tuto skutečnost prostřednictvím podílu vyčerpané variance, vyniknou rozdíly mezi oběma národními celky ještě plastičtěji:

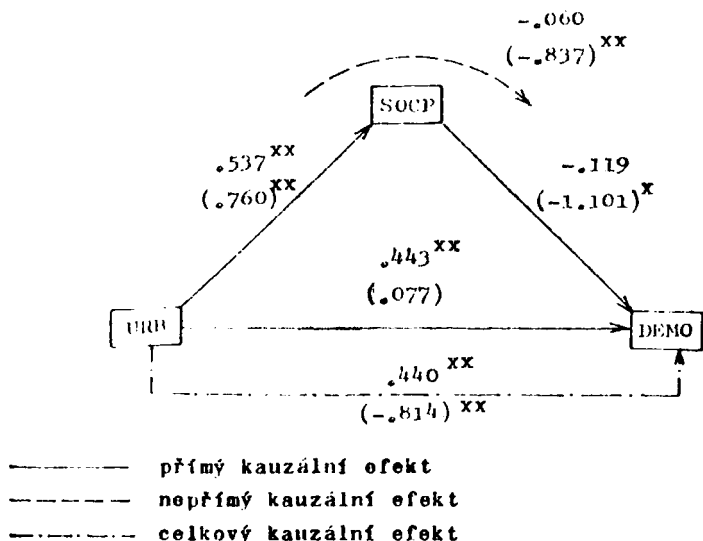
Komplex industrializace-urbanizace vyčerpává v ČSR 36 % variance faktoru sociální a vzdělanostní struktury (tj. variance na úrovni okresu), v SSR však 87 %. Tímto způsobem docházíme k prvnímu důležitému zjištění:

1. na Slovensku jsou rozdíly v sociální struktuře mezi okresy větší než v ČSR (směrodatná odchylka tohoto faktoru v ČSR činí 0.826, v SSR 1.266);
2. tyto rozdíly jsou v SSR mnohem těsněji spojeny s rozdíly v rozvinutosti regionů (okresů) ve směru industrializace-urbanizace než v ČSR.

(6) Hodnoty příslušných faktorů svědčí o tom, že SSR je vůči ČSR „pozadu“ více v urbanizaci (ČSR 0.371; SSR -0.741, při průměru 0.0 pro celou ČSSR) než v industrializaci (ČSR 0.168; SSR -0.336).

Důležitou zprostředkující roli v sociálně prostorové podmíněnosti životní úrovně hraje demografická struktura území, jejíž charakter jsme ve výsledcích faktorové analýzy definovali faktorem nazvaným „demografická progresivita“ (DEMO). Pokusme se tedy nyní odpovědět na otázku, jaké místo má demografická progresivita v „logice“ vztahů, jež platí v územní diferenciaci ČSR a SSR. Zde je situace již poněkud složitější a je třeba ji vyjádřit pomocí přímých i nepřímých kauzálních vazeb uvedených v pomocném schématu 4.

Schéma 4. Sociálně prostorová podmíněnost demografické progresivity v ČSR a SSR
(hodnoty v závorkách platí pro SSR) */

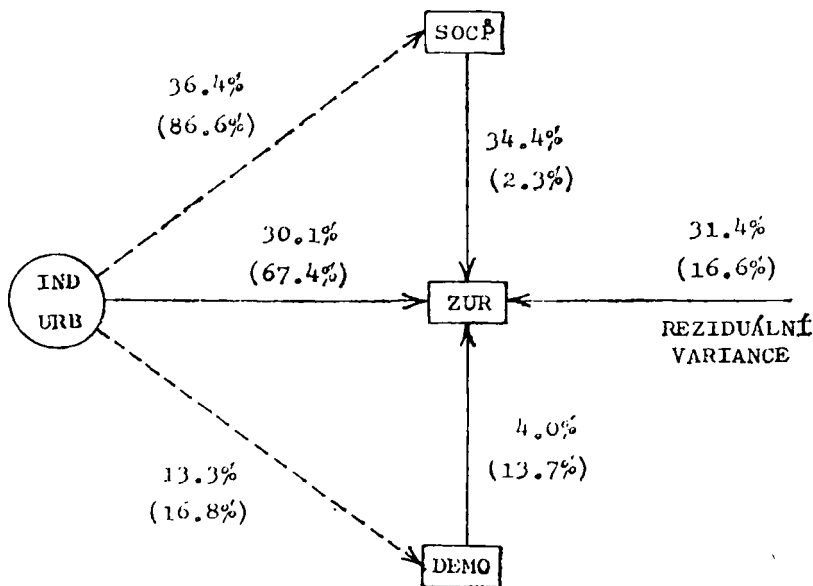
*/ Koeficienty označené ^{xx}, ^x jsou statisticky signifikantní na hladině významnosti 0.01, resp. 0.05.

Porovnání přímých kauzálních efektů naznačuje, že se stupněm rozvinutosti „urbánních“ životních podmínek se v ČSR demografická progresivita poněkud zvyšuje, zatímco v SSR se tento *přímý* kauzální efekt neprojevuje. Na Slovensku se však vliv urbanizace na demografickou progresivitu realizuje o to více nepřímo, a to opačným směrem [−0.837]. Urbanizace zde vede k pronikavým změnám v sociální struktuře okresů [0.760], které působí ve směru výrazného snížení v průměru dosud vysoké demografické progresivity [−1.110]. Na základě těchto výsledků lze formulovat hypotézu, podle níž *rozvinutost ve směru urbanizace-sociální struktura, pokud v ČSR tímto směrem vůbec působí* (za relativně vysokými „path-koeficienty“ se skrývají ve skutečnosti jen vcelku malé rozdíly v demografické progresivitě), *pak spíše ve směru posílení v průměru nízké demografické progresivity, v SSR ovšem jednoznačně ve směru výrazného snížení jejích v průměru mnohem vyšších hodnot.* (7) Jedním z vysvětlení této skutečnosti může být to, že „demografická revoluce“ proběhla v ČSR dříve než na Slovensku, kde kromě celkového zpoždění tohoto procesu

(7) Při průměru 0.0 pro celou ČSSR je hodnota faktoru demografické progresivity v ČSR −0.451, v SSR 0.902.

můžeme navíc pozorovat větší sociálně prostorovou podmíněnost populačního chování. To znamená, že zde dosud existují oblasti, kde se — v důsledku zatím jen nevýrazných změn v industrializaci, urbanizaci a tím i v některých dimenzích sociální struktury — demografická struktura odvíjí zatím spíše od „tradičního modelu“ populačního chování. Jednoduše řečeno, *tam kde se Slovensko blíží stupněm rozvinutosti úrovni ČSR (zejména ve směru urbanizace a sociální struktury), tam se oba národní celky k sobě přibližují i typem populačního chování.*

Schéma 5. Hierarchická dekompozice zdrojů variance faktoru životní úrovně
(hodnoty v závorkách platí pro SSR)

Po rozboru zprostředkujících vazeb se nyní soustředíme na rozdíly v sociálně prostorové podmíněnosti životní úrovně okresů mezi ČSR a SSR. Již ze schématu přímých kauzálních efektů (schéma 3) je zcela zřejmé, že vzorce sociálně prostorové determinace životní úrovně (jako charakteristiky okresu) se v ČSR a SSR dosti výrazně liší. Naši pozornost především upoutají rozdíly v přímém kauzálním efektu ze strany urbanizace, který je v SSR mnohem vyšší než u českých okresů (ČSR: 0.236; SSR 0.760). Opačná situace je v přímém kauzálním efektu ze strany „rozvinutosti“ sociální a vzdělanostní struktury, který je relativně vysoký v ČSR (0.535), ale zanedbatelný v SSR (—0.017). Na Slovensku se však vliv tohoto faktoru prosazuje o to výrazněji nepřímo ve velmi silné vazbě přes demografickou progresivitu (—1.101; —0.440). Pro názornější vyjádření těchto složitějších vazeb bude opět užitečné uvést dekompozici zdrojů variance faktoru životní úrovně (viz schéma 5).

V uvedeném schématu, jež je založeno na metodě hierarchické dekompozice zdrojů variance, (8) lze zjistit hlavní rozdíly v komplexní určenosti diferencí

(8) Tato metoda je založena na jednoduchém principu postupného odčerpávání variance závisle proměnné jednotlivými nezávisle proměnnými v předem stanove-

v životní úrovni českých a slovenských okresů. Vyjádříme-li celkovou varianci faktoru životní úrovně hodnotou 100 %, mají příslušné vzorce dekompozice zdrojů této variance následující hodnoty:

ČSR:

$$100 \% \text{ ZUR} = 30.1 \% \text{ IND-URB} + 34.4 \% \text{ SOCP} + 4.0 \% \text{ DEMO} + 31.4 \% \text{ REZIDUÁLNÍ VARIANCE}$$

SSR:

$$100 \% \text{ ZUR} = 67.4 \% \text{ IND-URB} + 2.3 \% \text{ SOCP} + 13.7 \% \text{ DEMO} + 16.6 \% \text{ REZIDUÁLNÍ VARIANCE}$$

Na první pohled jsou zde patrné značné difference. V ČSR zůstává daným modelem nevyčerpáno 31 % variance faktoru životní úrovně, v SSR pouze 16,6 %. To znamená, že rozdíly v životní úrovni okresů jsou v SSR podstatně více než v ČSR „definovány“ rozdíly v industrializaci, urbanizaci, v sociální a demografické struktuře okresů. V rámci této globálně silnější závislosti životní úrovně na uvedeném komplexu společensko-ekonomických jevů můžeme pozorovat i podstatně jinou vnitřní strukturu souvislostí. Po odčerpání vlivu komplexu industrializace-urbanizace (v ČSR 30 %, v SSR 67 %) zůstává v ČSR značná část variance životní úrovně mezi okresy vysvětlitelná pouze rozdíly v jejich sociální struktuře (34,4 %), zatímco na Slovensku je podíl rozdílů v samotné sociální struktuře okresů(9) na explikaci rozdílů v životní úrovni téměř zanedbatelný [2,3 %] a prosazuje se až zprostředkovaně přes změny v demografické struktuře okresů (viz schéma 3 a 4), která má na explikaci rozdílů v životní úrovni okresů v SSR podstatně větší vliv než v ČSR.

Z předchozích analýz lze tedy formulovat závěr, že v SSR v současné etapě vývoje jsou rozdíly v životní úrovni okresů prakticky zcela určeny rozdíly v jejich rozvinutosti ve směru industrializace-urbanizace, a to jak přímo, tak nepřímo přes změny v demografické struktuře vyvolané změnami v sociální struktuře okresů. V ČSR se tato primární určenost rozdílů v životní úrovni okresů ze strany hlavního vývojového procesu (industrializace-urbanizace) již neprojevuje v tak silné míře a na její místo nastupuje bezprostřední vliv rozdílů v rozvinutosti sociální struktury, jejichž rozpětí se však stále zmenšuje.

V úvodu jsme se pokusili naznačit, že čím dynamičtější jsou hlavní vývojové procesy, od nichž se odvíjí charakter územní diferenciace, tím hlubší můžeme očekávat rozdíly v územní diferenciaci životních podmínek a tím výraznější můžeme pozorovat vztahy mezi jednotlivými rovinami definujícími sociálně prostorovou strukturu. Současně jsme vyjádřili předpoklad, že na určitém stupni rozvinutosti dochází na vyšší kvalitativní úrovni k homogenizačním procesům a diferenciační význam hlavních vývojových procesů se pak snižuje.

ném pořadí. Tzn. že nejprve byla odčerpána ta část variance faktoru životní úrovně, již lze vysvětlit rozdíly v industrializaci a urbanizaci. Ze zbývajících částí variance tohoto faktoru byl odčerpán další díl, spojený s působením rozdílů ve faktoru sociální a vzdělanostní struktury (avšak pouze té jejich „části“, která již nebyla obsažena v rozdílech v industrializaci a urbanizaci). V posledním kroku byl hledán podíl variance vysvětlitelný samotnými rozdíly v demografické progresivitě (které však již nebyly obsaženy v rozdílech v industrializaci-urbanizaci a v sociální struktuře okresů).

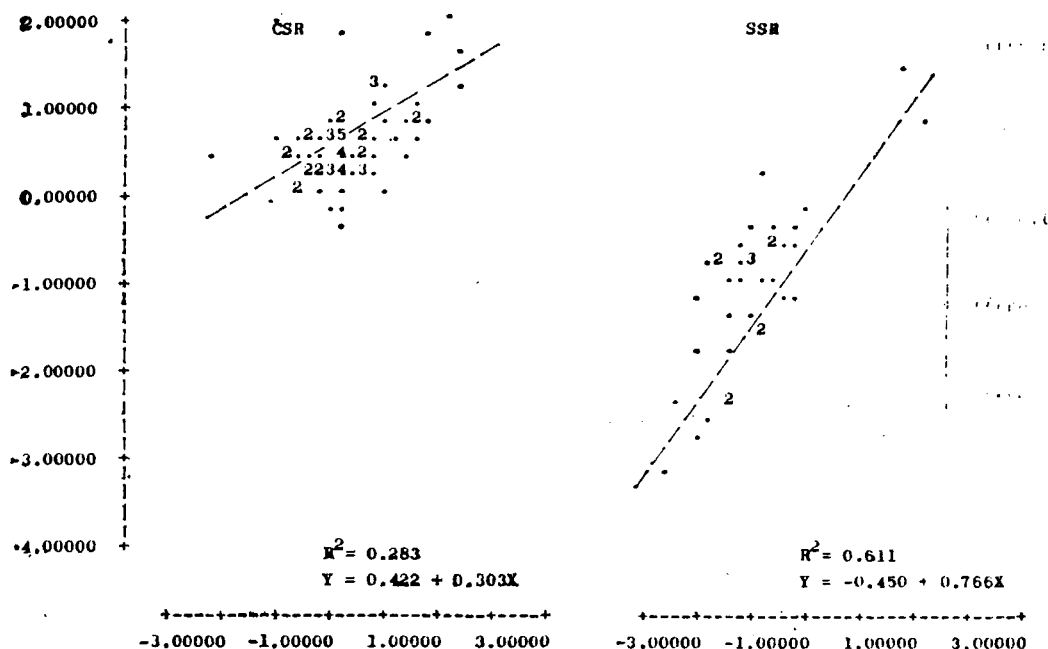
(9) Máme tím na mysli působení těch rozdílů v sociální a vzdělanostní struktuře okresů, jež nejsou přímo spojeny s rozdíly v industrializaci a urbanizaci.

Domníváme se, že tyto hypotézy jsou nosné i pro posuzování současných rozdílů v charakteru územní diferenciaci ČSR a SSR, projevujících se nejen v míře této diferenciaci (v jejím rozpětí), ale rovněž v jejím typu, resp. v její vnitřní „logice“, kterou jsme se pokusili zachytit v našem modelu.

Ačkoli uvedené analýzy vycházejí z „heuristického“ modelu, tj. z modelu, jehož výsledkem nejsou a ani nemohou být nějaké konečné závěry, ale spíše přesnější hypotézy, které bude třeba dále prověřovat, lze na jejich základě říci, že sociálně prostorové struktury ČSR a SSR jsou zřejmě dosti odlišné. Nemůžeme zatím spolehlivě říci, jakým dílem je to způsobeno dosud nepřekonanými rozdíly v rozvinutosti a jakým dílem se na celkově kontrastnějším charakteru sociálně prostorové struktury Slovenska podílí právě vysoké tempo jeho rozvoje po druhé světové válce. Dynamický vývoj Slovenska na nových společensko-ekonomických základech, ačkoli pozdvihl toto území jako celek prakticky v období života jedné generace ze stavu agrární zaostalosti na úroveň průmyslové vyspělosti, nemohl přirozeně za tuto krátkou dobu zcela přeměnit dlouhodobým historickým vývojem utvářenou a fixovanou územní strukturu. Jinak řečeno, změna společnosti „zevnitř“, tj. přeměna vnitřních zdrojů reprodukce sociálně třídní a sociálně ekonomické struktury společnosti je vždy rychlejší, než změna její územní struktury, jejíž „čas změny“ je vždy podstatně delší. Na tuto skutečnost poukazuje na bázi porovnání historického vývoje geografických koncentrací obyvatelstva ČSR a SSR Hampl: „Zatímco v případě ČSR zjišťujeme relativní soulad v průběhu procesu geografické koncentrace obyvatelstva, urbanizace, industrializace, demografické revoluce apod., projevují se u vývoje Slovenska určité nepravidelnosti. Nejpodstatnějším znakem je pak zpoždění změn ve vnější — geografické — struktuře společnosti proti změnám ve vnitřní struktuře společnosti. Jestliže úroveň geografické koncentrace obyvatelstva na Slovensku v roce 1970 odpovídala zhruba situaci v ČSR okolo roku 1900, pak obdobně stanovené „zpoždění“ z hlediska úrovně porodnosti, podílu ekonomicky aktivního obyvatelstva vázaného na primární činnosti apod. je pouze 15—20leté“ [Hampl 1979 : 51].

Tato „geografická“ zjištění však mají i svou sociologickou relevanci, což jsme se v našem modelu pokusili vyjádřit rozdílným působením hlavních vývojových procesů na územní diferenciaci některých aspektů životních podmínek (životní úroveň, sociální struktura apod.). Zdrojem větších kontrastů v sociálně prostorové struktuře Slovenska oproti ČSR však není jen „územně fixovaná minulost“, tedy jakési „zpoždění“, ačkoli hraje zřejmě podstatnou úlohu, ale rovněž stupeň dynamiky současného vývoje. Rychlá industrializace a urbanizace jako hlavní osy vývoje Slovenska v poválečném období v první fázi vedou spíše k narůstání rozdílů v územní struktuře [je samozřejmé, že tyto procesy nemohou probíhat rovnoměrně po celém území] a k prohlubování závislosti u některých elementů sociálně prostorové struktury na hlavních vývojových procesech, a teprve na určitém stupni rozvoje dochází k novým homogenizačním procesům. Slovensko je oproti českým krajům v industrializaci i urbanizaci mnohem „mladší“, a tedy i diferencovanější. Proto se zde tyto procesy jeví jako „nosné osy“ diferenciaci životních podmínek mnohem silněji než v ČSR, kde — obrazně řečeno — *územní* diferenciaci životních podmínek sleduje spíše sociální aspekty [propojení rovin A a C — definovaných v úvodu této stati], zatímco na Slovensku je *sociální* diferenciaci životních podmínek spíše „překrývána“ *územní* diferenciací celkové rozvinutosti regionů (rovina B) vyplývající v současné etapě vývoje z procesů industrializace a urbanizace.

3. Souřadnicový graf faktoru "životní úroveň" (vertikálně)
a faktoru "stupeň urbanizace" (horizontálně)

Literatura

- Dogan, M. — Rokkan, S.: *Social Ecology*. Cambridge, The M. I. T. Press 1974.
- Hampl, M.: *Teorie komplexity a diferenciacie světa*. Praha, Univerzita Karlova 1971.
- Hampl, M.: *Sociálně geografická regionalizace CSR*. Praha, VÚSEI — ČSDS při CSAV (Acta demographica II) 1978.
- Hampl, M.: *Rozdíly ve vývoji geografické koncentrace obyvatelstva v českých zemích a na Slovensku*. Demografie 1979, č. 1, s. 48–51.
- Harvey, D.: *Social Processes and Form*. The Regional Science Association Papers, Vol. 25, 1970, s. 47–69.
- Ivanička, K. — Koval, L.: *Diferenciácia priestorovej ekonomickej štruktúry SSR*. Geografický časopis 1978, č. 1, s. 13–40.
- Križan, M.: *Teoreticko-metodologické problémy formovania koncepcie rozvoja málo rozvinutých zón v oblastiach na Slovensku*. Bratislava 1970.
- Labovitz, S. — Purdy, R.: *Territorial Differentiation and Societal Change*. American Journal of Economy and Sociology 1970, s. 29; 127–147.
- Marx, K.: *Kapitál, I*. Praha, SPN 1954.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“, sv. II*. Praha, Svoboda 1974.
- Matějů, P. — Musil, J.: *Společnost — prostor — jedinec*. Sociologický časopis 1981, č. 4, s. 347–365.
- Musil, J.: *Urbanizace v socialistických zemích*. Praha, Svoboda 1977.
- Mezevič, M. N.: *Territorial'naja obščnost' kak sociologičeskaja kategórija*. Referát přednesený na Sociologickém sympoziu k plánování sociálního rozvoje měst a územních společenství. Varšava — Jablonna 1978 (cykl.).
- Mlinar, Z. — Teune, H.: *The Social Ecology of Change*. London, Sage Publications Ltd. 1978.
- Nekrasov, N. N.: *Problemy regional'noj ekonomiki*. Moskva 1974.
- Pivovarov, J. L.: *Sovremennaja urbanizacija: Suščnost', faktory i osobennosti izučeniya*. In: *Problemy sovremennoj urbanizacii*, Moskva 1973.
- Ziólkowski, J.: *Towards a Sociology of Regional Development and Planning*. The New Atlantis 1971, č. 2, s. 30–58.

Резюме

П. Матею: К некоторым аспектам дифференциации условий жизни в социально-пространственной структуре ЧССР

Территориальная дифференциация условий жизни — это тема, которой марксистская социология уделяла пока лишь небольшое внимание, причем как в плоскости социологической теории, так и в области конкретного анализа проблемы. Статья исходит из попытки реализовать теоретическую концептуализацию взаимоотношения социальной системы (социальной структуры) и пространственной структуры общества (см. П. Матею - И. Мусил: «Общество — пространство — индивид», Социологики часопис, 1981, № 4, стр. 347—365).

Ее назначение — проверить уже раньше сформулированную гипотезу, согласно которой система территориальных дифференциаций (социально-пространственная структура) представляет исторически развивающуюся систему, в которой в долгосрочной перспективе протекают как процессы дифференциации, так и процессы гомогенизации (объединения), устремленные к углубляющейся комплексности системы (т. е. с одной стороны, экономически эффективная пространственная дифференциация различных видов хозяйственной деятельности, а с другой, гомогенизация условий жизни). Но с краткосрочной точки зрения можно идентифицировать период, когда вследствие значительного ускорения изменений (например, интенсивная индустриализация) в области условий жизни сначала углубляются территориальные различия и лишь после достижения определенного пункта в развитии происходит их постепенное выравнивание на более высоком качественном уровне.

Эта гипотеза проверяется в статье на различиях между социально-пространственными структурами ЧСР и ССР. Предметом анализа являются отношения между отдельными параметрами территориальной дифференциации (индустриализация, урбанизация, социальная структура, уровень жизни, демографическое поведение и пр.), причем именно в интерпретации этих различий можно вскрыть отличные характеры социально-пространственных структур этих больших территориальных единиц. Отдельные параметры территориальной дифференциации были определены посредством факторного анализа и были использованы для составления эвристической причинной модели — раздельно для ЧСР и ССР. Ключевыми элементами обеих моделей являются факторы, выражающие степень индустриализации и урбанизации, которые — согласно вступительной рабочей гипотезе — образуют главные оси территориальной дифференциации. Анализ и интерпретация частных моделей показали, что:

1. в ССР различия в социальной структуре между районами больше, чем в ЧСР, причем эти различия здесь гораздо теснее чем в ЧСР связаны с различиями в направлении индустриализации — урбанизации;
2. развитость в направлении «урбанизация-социальная структура» действует в ЧСР как момент небольшого роста демографической прогрессивности, в ССР, однако, скорее в направлении снижения ее в среднем гораздо более высоких значений (там где ССР приближается по степени развитости к уровню ЧСР, оба национальных комплекса приближаются друг к другу и по типу демографического поведения);
3. различия в уровне жизни районов в ССР на данном этапе развития в гораздо большей мере, чем в ЧСР, зависят от различий в развитости в направлении индустриализации-урбанизации; в ЧСР доминирующее положение оси дифференциации «индустриализация-урбанизация» постепенно отходит на задний план и на ее место выдвигается собственная дифференциация в социальном составе населения, обусловленность которого процессами индустриализации и урбанизации здесь также значительно ниже, чем в ССР.

Словакии по сравнению с ЧСР является не только «территориально зафиксированное прошлое», хотя оно явно играет до сих пор немаловажную роль, но и степень и характер динамики развития после войны. Бурная индустриализация и урбанизация, как главные оси развития Словакии в послевоенный период, вели пока скорее к росту относительных различий в территориальной структуре и к углублению зависимостей между отдельными плоскостями территориальной дифференциации. Чешские области являются более «старыми» по индустриализации и урбанизации, а следовательно и менее дифференцированными. Роль этих «ключевых» процессов территориальной дифференциации здесь, естественно, слабее.

Summary

P. Matějů: On Some Aspects of the Differentiation of Living Conditions in Czechoslovakia's Social-Space Structure

The regional differentiation of living conditions is a theme to which Marxist sociology has so far devoted little attention both on the level of sociological theory and in the area of concrete problem analysis. The paper is a continuation of the attempt at theoretical conceptualization of the relationship between the social system (social structure) and the space structure of society (see P. Matějů, *J. Musil: Society — Space — Individual*, *Sociological Review*, 1981, No. 4, pp. 347–365).

Its aim is to verify the previously formulated hypothesis stating that the system of regional differentiations (social-space structure) represents a historically developing system within which, in a long-term perspective, both differentiation processes and processes of homogenization (unification) are taking place; the latter tend to increase the complexity of the system that is, an economically effective special differentiation of economic activities on the one hand, and a homogenization of living conditions on the other. In a short-term aspect, however, it is possible to identify the period in the course of which, in consequence of a higher acceleration of changes (e. g. intensive industrialization), an intensification of regional differences in the area of living conditions is the first to take place, and it is only after reaching a certain stage of development that they are gradually wiped out at a higher qualitative level.

The present paper is concerned with verifying the above hypothesis on the differences between social-space structures of the Czech and the Slovak Socialist Republic. The subject of analysis are relationships among individual regional-differentiation dimensions (industrialization, urbanization, social structure, living standard, demographic behaviour, etc.), and it is exactly the interpretation of these differences that can bring to light the dissimilar character of social-space structures in these two large regional units.

The individual regional-differentiation dimensions were identified by factor analysis, and were used to elaborate a heuristic causal model — for the Czech Socialist Republic (CSR) and the Slovak Socialist Republic (SSR) separately. The key elements of both models are factors indicating the levels of industrialization and urbanization which represent — in harmony with the initial working hypothesis — the main axes of regional differentiation. The analysis and interpretation of partial models (path analysis) has revealed that:

1. inter-county differences in the social structure are greater in SSR than in CSR: in the former these differences are much narrowly connected with differences in the complex of industrialization-urbanization than in CSR;
2. in CSR, a higher level of development in the complex of urbanization-social structure contributes to a moderate increase of demographic progressiveness, whereas in SSR it rather tends to lower its value, which, on the average, are much higher here (wherever SSR is approaching CSR's level of evolution, both national units tend to become more alike even in the type of demographic behaviour);
3. at the present stage of development, the inter-county differences of the living standard in SSR depend on differences in the development level of the complex industrialization-urbanization to a much greater extent than in the case of CSR: here the dominant position of the differentiation axis industrialization-urbanization is gradually disappearing, while its place is taken over by actual differences in the social structure between counties, which are also much less conditioned by industrialization and urbanization processes in CSR than in SSR.

It follows from the above that the source of larger contrasts in the socio-spatial structure of Slovakia in comparison with the CSR is not only the „regionally fixed past“ — though of course its role is still far from negligible, but also the level and character of the dynamics of post-war development. A rapid industrialization and urbanization as the main development axes of Slovakia in the post-war period have so far tended to enhance the relative differences in the regional structure and to intensify the interdependence of individual regional-differentiation levels. The Czech countries, being „older“ in industrialization and urbanization, are also less differentiated. Hence the role of these „bearing“ processes of regional differentiation is naturally smaller here.

Veřejné mínění se v procesu vývoje celé lidské společnosti postupně stalo významnou silou, která do tohoto vývoje sama aktivně zasahuje. V současné etapě pak hraje významnou roli prakticky ve všech vyspělých zemích světa. V socialistické společnosti vystupuje jeho úloha do popředí zejména v souvislosti s růstem významu subjektivního činitele pro další rozvoj socialistické společnosti, s rozvojem a neustálým prohlubováním socialistické demokracie. Safarov k tomu říká, že „veřejné mínění je jednou z hlavních složek socialistické demokracie“ [Safarov 1970 : 13]. Aktivní a uvědomělý podíl širokých lidových mas na řešení důležitých otázek života společnosti je nezbytným předpokladem dalšího rozvíjení socialismu v našich zemích. Poznání podstaty sociálního jevu „veřejného mínění“ je proto v současné době problémem, jehož závažnost narůstá úměrně tomu, jak stoupá potřeba kvalitních konkrétních sociologických výzkumů názorů a mínění lidí.

Nemá-li výzkum veřejného mínění zabřednout do jednostrannosti, kterou s sebou zavléká pozitivismus a empirismus ve svých nejrůznějších „metodologických“ obměnách a která je typická pro řadu výzkumů mínění prováděných západními sociology, musíme se vedle neustálého rozvíjení a zdokonalování dílčích postupů a metod věnovat i otázce obecnější — zkoumání *veřejného mínění jako specifické formy reflexe sociální reality*. V opačném případě ustrne proces poznání na povrchu problematiky a výsledkem konkrétních výzkumů budou izolované, atomizované poznatky. V Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ se proto v rámci rozvoje metodologie výzkumu veřejného mínění zabýváme nejen otázkami metod a technik získávání a zpracování údajů, ale také otázkami vymezení a zkoumání veřejného mínění jako sociálního jevu. Řešení tohoto na první pohled abstraktního a s konkrétním výzkumem jen málo souvisejícího úkolu je jedinou cestou ke skutečně efektivnímu využití bohaté základny dat, vytvořené činností ústavu od počátku sedmdesátých let.

Při analýze podstaty veřejného mínění jako sociálního jevu vystupují jako základní do popředí otázky objektu a subjektu veřejného mínění a zejména problematika jejich vzájemného vztahu a vzájemných vazeb. Od těchto základních otázek je posléze možné odvíjet další analytické postupy, směřující k hlubšímu a globálnějšímu popisu zkoumaného jevu.

Veřejné mínění, stejně jako žádný jiný sociální jev, není pochopitelně možné postihnout a popsat způsobem, který by byl úplný a vyčerpávající. Složitost celé sociální struktury lidské společnosti je taková, že každá její více či méně samostatná část je prakticky nevyčerpatelná a každý její popis je jen určitou abstrakcí, jen aproximací skutečného stavu, aproximací, která je determinována stavem poznání vědy, aktuální historickou situací i schopnostmi poznávajícího subjektu. To platí i o popisu objektu a subjektu veřejného mínění, který předkládáme v této stati. I taková abstrakce však má v procesu poznání své oprávnění a může přispět k lepšímu pochopení zkoumaného jevu.

V tomto článku se budeme zabývat otázkami objektu a subjektu veřejného

mínění zejména z hlediska jejich prakticky používaného a prakticky použitelného členění, s nímž se v různých podobách setkáváme v konkrétních sociologických výzkumech. Největší důraz přitom klademe na problematiku vzájemného vztahu objektu a subjektu, jehož analýza je nezbytná pro jakýkoli globální popis veřejného mínění. Vyplývá to přímo z faktu, že veřejné mínění je svou podstatou komplexním a vnitřně bohatě strukturovaným, dalo by se říci „agregátním“, vztahem subjektu — sociální skupiny — k objektu — sociální realitě.

1. Objekt veřejného mínění

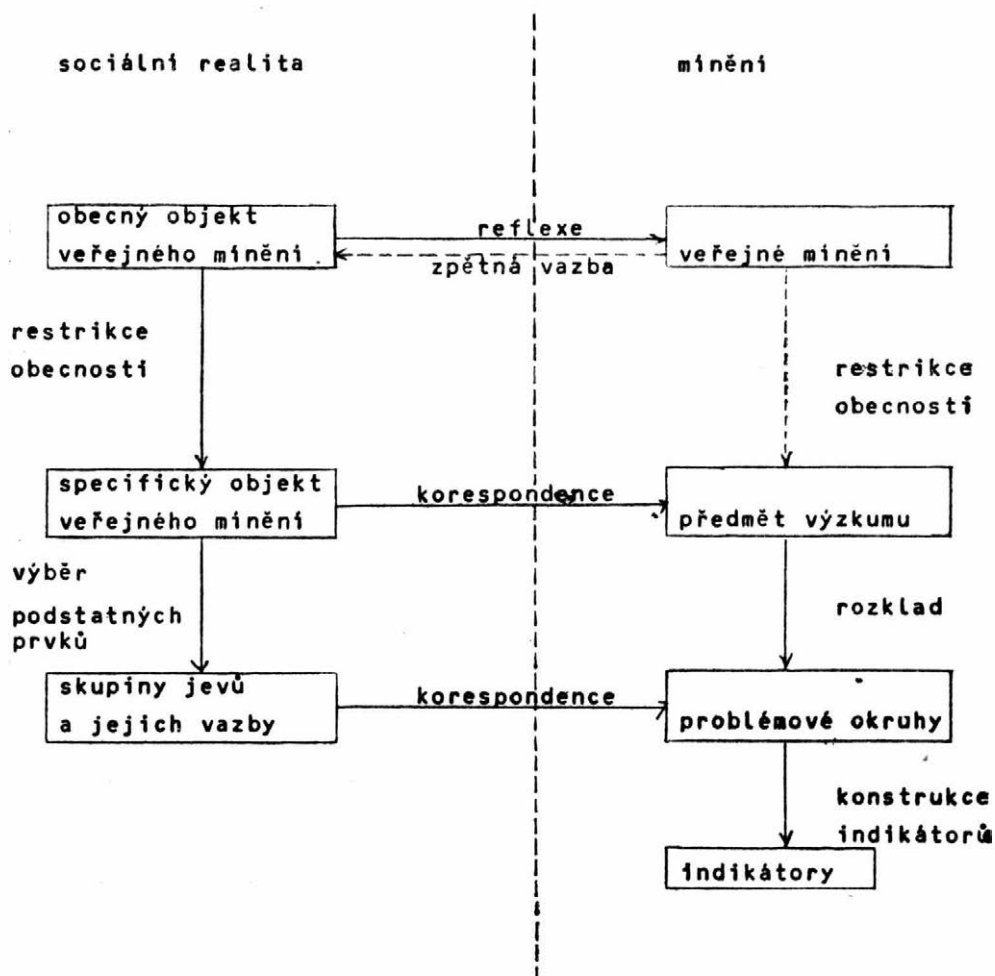
Otázka objektu veřejného mínění je jedním z klasických problémů příslušné oborové sociologie. Za obecný objekt veřejného mínění se obvykle označuje celá sociální realita, události a jevy ve společnosti, činnost politických stran, organizací, institucí, skupin i jednotlivců (Filozofický 1976: 511).

Složitost a rozmanitost sociální reality přispívají k tomu, že tato realita se nestává objektem veřejného mínění jako celek. Tato skutečnost se odráží i v dílech řady autorů, kteří analyzují vlastnosti objektu veřejného mínění. Například Grušin [1972 : 98 an.] a souhlasně s ním i Korobejnikov [1981 : 49 an.] vyzdvihují dvě hlavní podmínky, které musí splňovat jev, aby se o něm mohlo vytvořit veřejné mínění. První z nich je společenský zájem a aktuálnost, druhou diskusnost. Grušin kromě těchto kritérií uvádí ještě třetí — kompetentnost. Podle tohoto kritéria jsou objektem veřejného mínění pouze ty jevy, jejichž podstatě veřejnost rozumí. V tomto bodě však s Grušinovou prací nesouhlasíme, neboť podle našeho názoru náleží k objektu veřejného mínění i skutečnosti plně nepochopené, pokud se dostanou do centra společenského zájmu. Tak existuje například veřejné mínění o transplantacích nebo stavbě jaderných elektráren, ačkoli podstatě těchto problémů většina lidí pochopitelně nerozumí. Korobejnikov v citované práci ostatně o kompetentnosti jako podmínce tvorby veřejného mínění také nehovoří.

Vymezení objektu veřejného mínění prostřednictvím určitých podmínek (jako u Grušina a Korobejnikova) marxisticko-leninská sociologie obecně přijímá. Jedná se však o vymezení na úrovni spíše filozofické, pro potřeby výzkumné praxe příliš široké. Pro každý konkrétní výzkum je třeba vymezit objekt veřejného mínění na nižší úrovni. Toto snížení úrovně obecnosti však není pragmatickým zjednodušením — jeho opodstatněnost a adekvátnost tkví v samotném procesu geneze a způsobu existence veřejného mínění. Mínění se totiž nevytváří o celé sociální realitě naráz, nevytváří se o objektu v celé jeho obecnosti najednou. Tím ovšem nechceme říci, že by se veřejné mínění o jednotlivých sociálních jevech utvářelo izolovaně. Vzniká v dialektické jednotě teoretického i každodenního vědomí o jednotlivých částech sociální skutečnosti ve vazbě na všechny ostatní jevy sociální reality, které subjekt veřejného mínění chápe jako s daným jevem související. Toto chápání souvztažnosti s dalšími sociálními jevy, toto zasazení do kontextu sociální reality může přitom být jak vědomé, tak ne plně vědomé, implicitní.

Řekli jsme, že obecné vymezení objektu veřejného mínění jako celé sociální reality není vhodné pro výzkumnou praxi, v níž stejně nelze získat komplexní obraz názorů na celou sociální realitu vzhledem k jejímu charakteru i vzhledem k charakteru samotné výzkumné praxe. V rámci konkrétního zkoumání je proto z globálně chápaného objektu veřejného mínění nutné vyčlenit určitou část sociální reality a redukovat šíři jejich souvislostí s ostatními částmi celku, tzn. soustředit se pouze na rozhodující vazby a zanedbat ostatní. Taková část obecného objektu veřejného mínění, která je relativně uceleným výsekem spo-

lečenské reality, určitým menším okruhem jevů, jejich vybraných vnitřních i vnějších vazeb, je potom z hlediska výzkumu *specifickým objektem veřejného mínění*. Obvykle se mínění o takto pojatém objektu označuje jako předmět (téma) výzkumu (srovnej [Jadov 1977 : 61]). Je třeba zdůraznit zásadní rozdíl mezi (obecným nebo specifickým) *objektem veřejného mínění* — *jevy sociální reality* — a *objektem výzkumu veřejného mínění* (předmětem výzkumu), jímž jsou názory na specifický objekt veřejného mínění.

Při koncipování konkrétních výzkumů jsou v rámci specifického objektu veřejného mínění vymezovány skupiny jevů a jejich vazeb, které jsou z hlediska cílů výzkumu rozhodující a nejzávažnější. Názory na ně tvoří rozklad předmětu výzkumu na tzv. problémové okruhy. Tento postup je jednou z nejpodstatnějších fází procesu operacionalizace, který pokračuje konstrukcí indikátorů.

Celou situaci schematicky znázorňuje obrázek č. 1, v němž jsou plnou čarou znázorněny vazby podstatné pro tvorbu veřejného mínění a pro operacionalizaci, čárkovaně pak vazby odvozené.

Při vymezování specifického objektu veřejného mínění, předmětu výzkumu

a problémových okruhů nejde a ani nesmí jít o svévolné vytrhávání části sociální skutečnosti či umělé vytváření abstraktních systémových konstrukcí, ale o reflexi podstatných aspektů reálně existujících jevů a jejich reálných vnitřních i vnějších vazeb, i když jde o reflexi abstrahující a restringující. Jestliže tedy říkáme, že „každý empirický výzkum je . . . více či méně parciální“ [Zich 1974 : 525], neznamená to, že by parciálním měl být *proces vymezení*, že by mělo jít o neúplnou analýzu. Parciální je pouze vytvořený specifický objekt výzkumu ve srovnání s komplexností sociální reality, z níž byl vydělen na základě co nejúplnějšího rozboru, parciální je předmět výzkumu ve srovnání s veřejným míněním jako celkem.

Při vytváření problémových okruhů, odpovídajících výtýpovaným skupinám jevů a jejich vazbám, pak již vůbec nejde o parcializaci, ale o hledání podstaty, hlavních článků. Paralelou tohoto úsilí v matematice je hledání konečné báze nějakého prostoru.

Je samozřejmé, že uvedený postup je podmíněn stupněm poznání dané problematiky, konkrétními schopnostmi výzkumného týmu a potřebami toho subjektu společenského řízení, pro nějž především je výzkum prováděn. Pokud jsme výše hovořili o podstatných aspektech jevů, je třeba to chápat jako podstatnost právě z hlediska objektivních potřeb tohoto subjektu.

Z hlediska potřeb výzkumné praxe tedy vydělujeme z veřejného mínění předmět konkrétního výzkumu, rozdělený do obsahově homogenních problémových okruhů. Jednotlivé předměty výzkumů se přitom mohou lišit buď horizontálně — tím, že postihují různé oblasti společenských jevů, tedy různé části objektu, nebo vertikálně — různým stupněm obecnosti, neboli, jak se často říká, „hloubkou záběru“ zkoumání jedné oblasti společenských jevů. Příkladem horizontální odlišnosti v praxi ÚVVM byla například témata *Názory obyvatel ČSSR na práci národních výborů* a *Názory obyvatel ČSSR na otázky války a míru*,⁽¹⁾ druhý typ odlišnosti se projevil například u výzkumů *Světová orientace obyvatel ČSSR* a *Názory obyvatel ČSSR na otázky religiozity a ateismu*,⁽²⁾ kde se jeden z problémových okruhů stal předmětem dalšího šetření a sám byl dále členěn do užších a homogennějších problémových okruhů.

Při dalších úvahách o veřejném mínění budeme tedy vycházet z toho, že objektem veřejného mínění jsou určité části sociální reality a že objektem výzkumu veřejného mínění (předmětem výzkumu) jsou názory na specifický objekt veřejného mínění, členěné do problémových okruhů. Mezi předměty a problémovými okruhy různých výzkumů přitom mohou existovat složité vztahy podřazenosti a komplementarity.

2. Subjekt veřejného mínění

Veřejné mínění chápeme jako hromadný sociální jev, jako masové vědomí určitého integrovaného společenství lidí [Filozofický 1976: 511]. Subjektem, nositelem není jedinec, ale vždy nějaká skupina lidí. Individuum je nositelem individuálního mínění a za určitých podmínek [Grušin 1972 : 136—7] může veřejné mínění vyjádřit. Veřejné mínění je *agregátem individuálních mínění* příslušníků určité skupiny lidí, nejedná se však o prostý souhrn, ale o *agregaci chápanou dialekticky, systémově*. Stejně tak jako stav systému není plně určen jen stavy jednotlivých prvků, nevzniká ani veřejné mínění

(1) Jde o výzkumy realizované Ústavem pro výzkum veřejného mínění v roce 1980.

(2) Prvý byl proveden v Ústavu pro výzkum veřejného mínění v roce 1979, druhý v roce 1980.

prostým sečtením či určením nějaké střední hodnoty individuálních mínění všech příslušníků skupiny. Veřejné mínění vzniká v procesu konfrontace individuálních mínění členů skupiny ve složité struktuře vzájemných vazeb.

Zajímavý je v této souvislosti názor Korobejnikova, který uvádí, že „individuální a veřejné mínění vznikají současně, ale v různých formách. Prvé v aktuální, druhé v potenciální (pro projevení veřejného mínění musí být mínění jednoho individua „opracováno“ míněními jiných lidí). Oba typy mínění však tvoří jednotu, vzájemně na sebe aktivně působí“ [Korobejnikov 1981: 57]. Významnou úlohu zde hraje, podle našeho názoru, autoregulace, o níž Korobejnikov hovoří jako o „opracování“. Jedná se o změny původních individuálních mínění pod vlivem upřesnění vlastních názorů nebo konfrontace se silnějšími vlivy. Domníváme se, že základem autoregulační funkce veřejného mínění je „důvěra“ v názor většiny, nikoli obava ze sociální izolace (srov. Korobejnikov [1981: 60]). Základní podmínkou existence veřejného mínění je tedy výměna informací — vzájemná komunikace uvnitř určitého společenství individuí, interakcí jejichž individuálních mínění vzniká nová kvalita — mínění veřejné, o němž platí obdoba tvrzení, že společenské vědomí je ve srovnání s individuálním vědomím kvalitativně jiným, různorodějším, obsahově bohatším útvarem (srov. [Uledov 1973 : 46]).

Subjektem veřejného mínění je tedy, jak jsme již uvedli, nějaké společenství lidí, nějaká sociální skupina. Tento pojem je chápán nejrůznějšími způsoby, obvykle je skupina lidí vymezena určitou typickou vlastností svých prvků, která u prvků do skupiny nepříslušných chybí, nebo typickou mírou určité vlastnosti. Při výzkumu veřejného mínění obvykle nesledujeme názory skupin vytvořených pomocí znaků zkoumaných sociální psychologií, skupin, které jsou homogenní časově, prostorově a mají i úzké sociální kontakty (rodina, pracovní kolektiv). Zabýváme se obvykle názory částí populace vymezených určitými sociodemografickými nebo sociálními vlastnostmi. Takové skupiny bývají integrovány časově, nejsou integrovány prostorově (není-li přímo prostorová charakteristika použita k vymezení, i tehdy však bývá integrace dosti slabá), především však chybí nebo je nevýrazný sociální kontakt mezi jednotlivými členy. Důsledkem toho je, že skupiny, které nás jako subjekt veřejného mínění zajímají, jsou silně heterogenní z hlediska všech charakteristik s výjimkou těch, které byly přímo použity k jejich vymezení.

Při konkrétním výzkumu je často jedním z úkolů odhalit závislost mínění na této heterogenitě. Lze přitom postupovat dvěma zásadně metodologicky odlišnými cestami:

- a) Názory subjektu veřejného mínění je možné sledovat pomocí tzv. *apriorní diferenciac*e, takového členění subjektu, které vychází z vlastností zjistitelných předem nezávisle na měřícím nástroji výzkumu, např. dotazníku. Většinou se k vymezení diferenciac používá sociodemografických vlastností jedinců. Typickým příkladem je sledování názorů na otázky světonázorové výchovy mládeže v závislosti na členství v KSČ. Členství je zde vlastností, která vytváří rozklad subjektu mínění na podmnožiny členů, kandidátů a nečlenů KSČ, dále jsou analyzovány názory těchto podmnožin. Rozklad je přitom objektivní, nezávislý na metodě, jak danou vlastnost zjišťujeme, protože tato vlastnost sama je nezávislá na výzkumné proceduře a lze ji zjistit i jinak.
- b) Subjekt mínění lze rozdělit pomocí tzv. *aposteriorní diferenciac*e, tj. na základě vlastností, jejíž projev je iniciován až samotným výzkumem, vlastností, která u individuí není předem známa a navenek se nemusí nijak zjevně projevovat. Zjištění je přitom determinováno použitým výzkumným nástro-

jem a jiným nástrojem není možno vlastnost se stejnou přesností zjistit. Určující charakteristikou použitelnosti vytvořené aposteriorní diferenciace je její validita. Na základě konkrétního výzkumného nástroje lze vytvořit nepřeborné množství rozkladů subjektu mínění, smysluplná interpretace však může vycházet jen z těch, které dostatečně dobře aproximují reálně existující rozložení názorů, tedy jsou validní.

Skupiny získané na základě aposteriorní diferenciace jsou obvykle při další analýze mimo jiné identifikovány a popisovány pomocí standardních sociodemografických proměnných a jejich názory mohou být dále analyzovány. Jako příklad může sloužit vymezení skupiny nositelů výhradně náboženských tendencí v populaci ČSSR.

Uvedené dva přístupy se při analýze subjektu veřejného mínění doplňují a je vhodné využívat oba. Standardně používaným je první z nich, při němž vypočítáme v rámci apriorní sociální diferenciace a popisujeme názory společenských tříd, věkových skupin apod. Tento přístup je vhodný při srovnávání výsledků různých výzkumů a při sekundárních analýzách zejména proto, že třídící vlastnost nezávisí prakticky na formě zjišťování, vliv měřicího nástroje lze zanedbat a komparace je tedy snadná. Nevýhodou tohoto postupu však je, že apriorní rozdělení subjektu do skupin nemusí být v souladu s názorovou diferenciací, že skupiny nemusí být názorově homogenní a vytvořená diferenciace subjektu může být pro diferenciaci názorů nepodstatná.

Při aposteriorní diferenciaci je analýza výrazně závislá na použitém měřicím nástroji a získané výsledky nelze bez problémů srovnávat s výsledky získanými jiným postupem. Přesto však tento přístup výrazně obohacuje plasticitu analýzy a vnáší nové pohledy do problematiky. Podle našeho názoru není možností, které aposteriorní diferenciace subjektu poskytuje naší výzkumné činnosti, dostatečně využíváno a její metodologii je třeba věnovat soustavnější pozornost.

V současné době je z hlediska objektivních potřeb řízení naší společnosti významnější analýza subjektu veřejného mínění z hlediska apriorní diferenciace. Převažují totiž výzkumné objednávky typu *Jak se liší názory mladých dělníků na problematiku výchovy učňovské mládeže od názorů ostatní populace?* Ukažme si proto podrobněji, jaké vlastnosti se většinou pro vymezení sociálních skupin při výzkumu veřejného mínění používají.

Apriorní třídící kritéria se dají rozdělit do skupin podle toho, jaký aspekt sociální reality odrážejí. Za základní považujeme tyto kategorie:

1. Kritéria sociálně ekonomická, zahrnující odlišnosti v charakteru a obsahu práce, v dělbě činnosti v pracovním procesu, v platovém zařazení apod.
2. Kritéria sociálně demografická, zahrnující rozdíly pohlaví, věku, národnostní rozdíly, rodinný stav apod.
3. Kritéria sociálně politická, popisující členství v politických stranách a zájmových organizacích, způsob další společenskopolitické aktivity apod.
4. Kritéria sociálně kulturní, zahrnující rozdíly z hlediska vzdělání, převládajících volnočasových aktivit (kromě činnosti v organizacích) atd.
5. Kritéria sociálně ekologická, odlišující město a vesnici, ekologický typ bydliště apod.

Ve výzkumu veřejného mínění jsou uvedená základní kritéria operacionalizována v podstatě standardními identifikačními znaky, lišícími se většinou jen jemností diferenciace, která je pochopitelně závislá na předmětu a cíli výzkumu.

Pokud se týče aposteriorní diferenciace, jsou znaky, které subjekt diferencují do jednotlivých skupin, vždy vázány na konkrétní předmět výzkumu a jeho

problémové okruhy. Proto nelze podat podobný přehled jejich hlavních typů. Jsou však dva odlišné postupy, jak pomocí těchto znaků skupiny vytvářet:

- a) Na základě předběžné analýzy určíme pevně, jaké odpovědi (které hodnoty kterých znaků) zařazují jedince do jednotlivých skupin. Tím vytvoříme takzvané *typy s fixním vzorem odpovědí*. U jednotlivých respondentů pak ověříme, který typ odpovědi se u nich vyskytuje, a podle toho provedeme jejich zařazení do jednotlivých skupin. Výhoda tohoto postupu je především v tom, že vytvořené skupiny mají jasné obsahové vymezení a dobře se s nimi pracuje při interpretaci; jeho nevýhodou (vedle značných nároků na předběžnou analýzu) je, že některé skupiny mohou být nedostatečně zastoupeny.
- b) Určíme znaky, pomocí nichž budeme jednotlivé sociální skupiny vymezovat, neurčujeme však předem požadované hodnoty. Určíme dále sdruženou distribuci hodnot těchto vybraných znaků ve výběrovém souboru. Pomocí vhodných metod (seskupovací analýza, multidimenzionální škálování) pak určíme *skupiny s podobnými odpověďmi*. Výhodou tohoto postupu je, že při vhodné volbě metody lze zajistit, aby všechny skupiny byly dostatečně veliké, nevýhodou je jejich obecně nejednoznačné obsahové vymezení při další interpretaci.

Máme-li stručně shrnout úvahy obsažené v této části našeho článku, lze říci, že subjektem veřejného mínění jsou velké, obecně značně heterogenní skupiny osob, které jsou objektivně diferencované jednak na základě vlastností existujících vzhledem ke konkrétnímu výzkumu apriorně, jednak na základě vlastností podmíněných výzkumem samotným. Jedná se tedy o poměrně složitý sociální komplex s bohatou strukturou. Vlastní veřejné mínění vzniká jako výslednice vývojového pohybu tohoto komplexu — subjektu — a neméně bohatě strukturovaného komplexu sociální reality, která vystupuje jako objekt mínění, přesněji řečeno jako výslednice procesu reflexe druhého prvkem.

3. Proces reflexe při tvorbě veřejného mínění

Jak již bylo řečeno, vzniká veřejné mínění jako systémový agregát individuálních mínění prvků subjektu a v podobě agregátu zpětně ovlivňuje sociální realitu (objekt), jehož je přitom v širším smyslu součástí. Proces reflexe při tvorbě veřejného mínění se tedy neustále opakuje a je zdrojem krátkodobých i dlouhodobých vývojových tendencí veřejného mínění. Bohatá strukturovanost subjektu i objektu vede pochopitelně i ke značné složitosti vlastní reflexe, kterou je pro potřeby výzkumné praxe nezbytné metodologicky uchopit a alespoň v obecné rovině analyzovat.

Při genezi mínění a názorů z hlediska funkce je možné rozlišit určující momenty, které charakterizují čtyři různé, byť vzájemně podmíněné složky procesu reflexe každého prvku objektu, každého sociálního jevu. Hlavními prvky procesu tvorby veřejného mínění jsou, podle našeho názoru:

- a) stránka vymezení jevu
- b) stránka hodnocení jevu
- c) stránka normativní konstrukce
- d) stránka názorové sebereflexe

Tyto složky, které jsme nazvali *stránkami* veřejného mínění, jsou základními stavebními kameny mínění *jako vztahu subjektu k objektu* a nelze je od sebe díky jejich provázanosti oddělit. Vyjadřují však odlišné kvalitativní charakteristiky a jsou vzájemně nezastupitelné.

Stránkou vymezení jevu rozumíme základní výsledek procesu subjektivní identifikace určitého jevu, jeho poznání subjektem a jeho zasazení do kontextu ostatní sociální reality, přesněji řečeno do kontextu subjektivního odrazu sociální reality tak, jak je ve vědomí subjektu vytvořen. Přitom rozeznáváme:

- vymezení jevu samotného jako součásti sociální reality(3)
- vymezení příčin existence jevu(4)
- vymezení projekce (dalšího vývoje) jevu(5)
- vymezení souvislostí jevu.(6)

Stránka vymezení tedy postihuje stav i dynamiku daného jevu a jeho vazby k jevům, které subjekt chápe jako související. Vyjadřuje subjektivní identifikaci objektu subjektem a má pro veřejné mínění fundamentální význam. Dynamické vymezení jevu a jeho vazeb spolu s existujícími společensko-politickými, společensko-kulturními, morálními a dalšími normami totiž do značné míry determinuje další stránky veřejného mínění ve vztahu k tomuto jevu.

Poznamenejme zde jen na okraj, že stránka vymezení se z hlediska míry nepřesnosti subjektivní identifikace jevu vůči jeho objektivnímu místu v sociální realitě bezprostředně promítá do otázky kompetentnosti veřejného mínění. Vztah kompetentnosti a vymezení jevu je však poměrně složitým samostatným problémem, jehož rozbor přesahuje rámec této stati.

O stránce vymezení jevu jsme řekli, že její význam je fundamentální, to však neznamená nějakou prioritu ve smyslu uspořádání, zejména to pak neznamená prioritu v čase. Vymezení jevu totiž probíhá ruku v ruce s jeho *hodnocením* a bylo by chybou se domnívat, že jev je nejprve subjektivně vymezen a poté teprve hodnocen. Vymezením jevu chápeme subjektivní identifikaci, zasazení nového jevu do kontextu jevů již vymezených, ujasnění jeho vazeb na jevy již subjektivně známé. Hodnocení jevu, jenž je vymezován, je neuvědoměle utvářeno pod vlivem hodnocení jevů, které jsou subjektivně chápány jako související. *Stránka hodnocení jevu*,(7) která je často považována za jádro veřejného mínění, se tedy utváří v procesu vymezování jevu jednak v závislosti na již existujícím hodnocení jevů subjektivně souvisejících, jednak v závislosti na komplexu zájmů individuálních, několika různých úrovní zájmů skupinových i zájmů celospolečenských. Tato hlediska se navzájem ovlivňují, místy se překrývají a mohou si i protřečít. Při utváření výsledného hodnocení jevu navíc není jejich vzájemná hierarchie pevná, dochází k jejím přeměnám v souvislosti jak s postupujícím procesem vymezení jevu (může dojít ke změnám ve vymezení, které s sebou pochopitelně nesou i změny v hodnocení), tak s dalšími změnami ve vědomí subjektu. Vliv jednotlivých hledisek navíc není izolovaný, ale simultánní. Výsledné hodnocení jevu pak vzniká ztážením jednotlivých úrovní zájmů prostřednictvím vědomí jedince, jeho morálního kodexu i světového názoru.

Stránka normativní konstrukce je úzce svázána s oběma předchozími. Od-
ráží:

(3) Ve výzkumu veřejného mínění zkoumáme takové vymezení otázkou typu „Co rozumíte pod pojmem socialistická ekonomická integrace?“.

(4) Zkoumáme je například otázkou typu „Proč se podle Vašeho názoru dostatečně nevyužívá pracovní doba?“.

(5) Ptáme se na ně například otázkou „Domníváte se, že by zlepšení služeb vedlo ke zvýšení zaměstnanosti žen?“.

(6) Takové vymezení zkoumáme např. otázkou „Domníváte se, že se ceny potravin budou v příštím roce zvyšovat, zůstanou stejné nebo se budou snižovat?“.

(7) Typickou otázkou je např. „Domníváte se, že socialistická hospodářská integrace je pro hospodářství ČSSR velmi prospěšná, spíše prospěšná, spíše neprospěšná nebo zcela neprospěšná?“.

- subjektivně žádoucí stav jevu, jeho subjektivní normu(8)
- názor na postup, jak určitého subjektivně žádoucího stavu dosáhnout.(9)

Řekli jsme, že při vymezení jevu dochází i k vymezení jeho dalšího vývoje, zde se však jedná o jinou kvalitu — jedinec se nespokojuje s hodnocením jevu ve statickém smyslu, ale utváří si zároveň názor na to, jaký stav jevu by byl z hlediska subjektivního hodnocení optimální a jak tohoto stavu dosáhnout. Tím docházíme ke spojení projekce a subjektivního hodnocení v novou kvalitu — subjektivní normu jevu. Tato stránka odráží do jisté míry aktivní vztah jedince k sociálnímu okolí a má velký význam při výzkumu veřejného mínění zejména z hlediska dlouhodobého řízení sociálních procesů a odhadu reakce na budoucí společenská opatření.

Poněkud odlišné postavení zaujímá *stránka názorové sebereflexe*, která vyjadřuje:

- do jaké míry si subjekt uvědomuje své vlastní mínění(10)
- do jaké míry si uvědomuje zdroje svého mínění.(11)

Tato stránka tedy postihuje „mínění o mínění“, míru ujasnění si vlastního názoru a jeho geneze, zařazení vlastního názoru ve srovnání s jinými. Tím odráží a do jisté míry popisuje samopohyb veřejného mínění. Významný je její vliv na dynamiku veřejného mínění v souvislosti s přehodnocením převzatého mínění po reflexi jeho zdrojů. Ve veřejném mínění totiž může dojít k vpodstatě mechanickému převzetí určitého názoru — ať již pod vlivem intenzivní propagandy, nebo pod vlivem (neformální) autority — díky názorové autoreflexi však je toto mínění uvědoměním si zdroje a zhodnocením názoru samotného po určité době přehodnoceno, eventuálně změněno. I tato stránka je tím, že odráží ujasněnost vlastního mínění, velmi důležitá při výzkumech dynamiky veřejného mínění a sledování jeho změn.

Jednotlivé stránky se při vytváření reflexe jevu vzájemně doplňují, neznamená to však, že by nutně musely být v souladu. Například projekční vymezení jevu a jeho normativní konstrukce mohou být v rozporu — taková situace nastane v případě, kdy subjekt předpokládá určitý způsob vývoje jevu, s nímž nesouhlasí, nebo se domnívá, že jev dosáhne subjektivně nežádoucího stavu. Například značná část naší populace si myslí, že proces uvolňování napětí se díky činnosti Reaganovy administrativy dále zpomalí (projekční vymezení jevu), což je v rozporu s mírovou politikou socialistických zemí, která je naší populací obecně přijímána jako žádoucí normativní konstrukce vývoje lidské společnosti. Obecně platí, že stránky mínění, které jsme vymezili, existují ve vzájemné dialektické jednotě. Podstatou této jednoty je fakt, na nějž jsme upozornili již v úvodu, totiž, že veřejné mínění je svou podstatou „agregátním“ vztahem subjektu k objektu.

Závěr

Rozbor objektu veřejného mínění, prakticky používaného členění jeho subjektu a postížení podstatných složek reflexe objektu subjektem je jedním z kroků na cestě k pochopení obecnějších zákonitostí existence veřejného mínění.

(8) Otázky typu „Domníváte se, že by ženy měly více než dosud, stejně jako dosud, nebo méně než dosud pracovat ve veřejných funkcích?“.

(9) Otázka „Co doporučujete pro to, aby se ženy mohly více zapojovat do veřejných funkcí?“.

(10) Tuto otázku zkoumá např. otázka „Do jaké skupiny byste zařadil svůj světový názor?“.

(11) Například otázka „Co podle Vás mělo největší vliv na Váš světový názor?“.

Rozložení reflexe objektu veřejného mínění jeho subjektem do uvedených čtyř stránek je určitým modelem, který vytváří východisko pro zdokonalení fáze operacionalizace ve výzkumné praxi i pro přesnější interpretaci zjištěných údajů a tím pro celkové zvýšení kvality výzkumné činnosti. Při analýze subjekt—objektového vztahu zároveň vznikl pojmový aparát, který je podle našeho názoru vhodný pro další zkoumání veřejného mínění jako specifického sociálního jevu.

Literatura

- Filosofický slovník. Praha, Svoboda 1976.
Grušin, G. A.: *Veřejné mínění a jeho výzkum*. Praha, Svoboda 1972.
Jadov, V. A.: *Sociologický výzkum*. Bratislava, Pravda 1977.
Korobejnikov, V. S.: *Piramida mnějí*. Moskva, Molodaja gvardija 1981.
Safarov, R. A.: *Obščestvennoje mněnije i propaganda*. Moskva, Juridičeskaja litě-ratura 1980.
Safarov, R. A.: *Političeskij status obščestvennogo mněnija*. Sociologičeskije issledovani-ja 1970, No. 4.
Safarov, R. A.: *Obščestvennoje mněnije i gosudarstvennoje upravlěnije*. Moskva, Juridičeskaja litě-ratura 1975.
Uledov, A. N.: *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1973.
Zich F.: *Sociální jev jako předmět sociologických výzkumů*. Sociologický časopis 1974, č. 5.

Резюме

И. Томек - Я. Герцманн - П. Дворжак: Объект и субъект общественного мнения с точки зрения исследовательской практики

Институт по исследованию общественного мнения при ФСУ в рамках развития методологии исследования общественного мнения изучает не только вопросы методов и технических приемов получения и обработки данных, но и вопросы определения и изучения общественного мнения как социального явления. Решение этого на первый взгляд абстрактного и лишь незначительно связанного с конкретными исследованиями задания является единственным путем к поистине эффективному использованию богатой базы данных, созданной деятельностью института за период с начала 70-ых годов, путем к тому, чтобы результаты конкретных исследований не являлись лишь изолированными, атомизированными знаниями.

Общественное мнение, — это специфическое социальное явление, особое проявление общественного сознания в форме коллективного сознания общности людей, известным способом интегрированной. При анализе сущности этого социального явления на передний план в качестве основных выступают вопросы объекта и субъекта общественного мнения и особенно проблематика их взаимоотношения и взаимосвязей. В статье изучается объект и субъект общественного мнения прежде всего с точки зрения их практически применяемого расчленения, с которым мы сталкиваемся в различном виде в конкретных социологических исследованиях.

При анализе объекта общественного мнения обнаруживается, что с точки зрения потребностей исследовательской практики необходимо перейти от общего, философского определения к более низкому уровню абстрактности. Этому отвечает вновь введенное понятие специфического объекта общественного мнения, каким является, согласно авторам статьи, определенный сравнительно целостный сегмент общественной реальности, ограниченный круг явлений, их избранных внутренних и внешних связей. Взгляды на специфический объект общественного мнения в статье в соответствии с обычной практикой квалифицируются как предмет исследования.

В дальнейшей части статьи анализируется субъект общественного мнения. Главное внимание здесь уделяется дифференциации субъекта, так как изыскание подходящего разделения является одной из наиболее частых проблем конкретных исследований. В зависимости от отношения критерия дифференциации к инструменту измерения определяются два основных класса расчленения — априорный и апостериорный, являющиеся предметом дальнейшего анализа в статье.

Центр тяжести статьи состоит в изучении взаимоотношения объекта и субъекта общественного мнения. Различаются 4 определяющих момента, которые характеризуют главные компоненты процесса рефлексии объекта субъектом. Первым из них является аспект определения явления, выражающий основной результат процесса идентификации определенного явления включая причины его существования, проекцию дальнейшего

развития и взаимосвязей. Вторым моментом является аспект оценки, называемый обычно ядром общественного мнения. С определением и оценкой явления тесно связан момент нормативной конструкции, отражающий субъективно желательное состояние явления и взгляд на способ достижения этого состояния. Несколько отличное положение занимает последний изучаемый момент — аспект саморефлексии взглядов, постигающий «мнение о мнении», степень уяснения собственного мнения и его развития, определение места собственного мнения по сравнению с другими взглядами.

Авторы статьи стремятся создать определенную модель рефлексии объекта общественного мнения со стороны его субъекта, а также сделать дальнейший шаг по направлению к уточнению подлтийного аппарата социологии общественного мнения

Summary

L. Tomek — J. Herzmann — P. Dvořák: Object and Subject of Public Opinion in the Aspect of Research Practice

Within the scope of developing the methodology applied in public opinion polls, the Institute for Public Opinion Research, affiliated to the Federal Statistical Office, is engaged not only in questions of methods and techniques used in acquiring and processing data, but also in problems connected with the definition and examination of public opinion as a social phenomenon. The solution of this task which, at first sight, is abstract and has little bearing upon concrete research, offers the only way to a truly effective utilization of the ample data basis procured by the Institute's activities since the early seventies — a way to prevent concrete research results from presenting no more than isolated, atomized findings.

Public opinion is a specific social phenomenon — a singular manifestation of social consciousness in the form of the collective consciousness of a community of people integrated in a certain way. In analyzing the substance of this social phenomenon, questions of the object and subject of public opinion, and especially problems connected with their interrelation and interdependence are coming to the fore as issues of fundamental importance. The paper deals with the object and subject of public opinion especially from the point of view of their practically applied categorization, encountered in various forms in concrete sociological research.

The analysis of the object of public opinion reveals that, in view of the needs arising in research practice, it is necessary to pass from the general, philosophical definition to a lower level of generality. In agreement with this is the newly introduced concept of the specific object of public opinion, used in the present paper to cover a certain relatively integrated sector of social reality, a reduced range of phenomena, of their selected internal and external relations. In compliance with current practice, the views of the specific object of public opinion are designated here as a research object.

The paper then goes on to analyze the subject of public opinion. In this respect, attention is paid to the subject's differentiation, as the ascertainment of an adequate breakdown is one of the most frequently arising problems of concrete research. According to the relation of the differentiation criterium to the measuring instrument, two basic breakdown categories (a-priori and a-posteriori) have been defined; these are subjected to further analysis in the following part of the paper.

A matter of primary concern is the investigation into the relationship between the object and subject of public opinion. Four determinant moments have been distinguished characterizing the most significant components of the process of the reflection of the object by the subject. The first of these is the aspect of the definition of the phenomenon, expressing the basic result of the process of identifying a particular phenomenon — including the causes of its existence, the projection of further development and implications. The second moment under discussion is the aspect of evaluation which is currently specified as the core of public opinion. In close connection with the definition and evaluation of the phenomenon is the aspect of normative construction, reflecting the subjectively desirable state of the phenomenon and the opinion about the procedure leading towards the attainment of this state. The least examined aspect has a somewhat different position — it is the aspect of the opinion's self-reflection, covering the "opinion about the opinion", the extent of sizing up one's own view and its genesis, the rating of one's own view in comparison with other views.

The aim of the present paper is to create a certain model of the reflection of the object of public opinion by its subject on the one hand, and, on the other hand, to make a further step towards elaborating a more precise conceptual apparatus in the sociology of public opinion.

Otázkami voľby povolania sa popri pracovníkoch profesiového poradenstva zapodieávajú viacerí psychológovia a sociológovia. Základným motívom tohto záujmu je snaha urobiť z voľby povolania taký proces a akt voľby, ktorého dôsledky by boli v súlade so zákonitými tendenciami vývoja spoločnosti a jej štruktúry i so spoločensky žiadúcimi a prijateľnými obsahmi osobnostného rozvoja členov spoločnosti. Ďalším motívom je vylúčiť v maximálnej miere z voľby povolania zbytočné chyby, pretože, ako zdôrazňuje aj sovietsky sociológ M. Ch. Titma, chyba pri voľbe povolania je drahá pre spoločnosť a človeka traumatizuje [Titma 1975 : 86].

Vymedzenia povolania, s ktorými sa stretávame v literatúre, možno zhruba zatriediť takto:

a) povolanie je spôsobilosť na určitý druh činnosti (napr.: povolanie „nie je rola, ale je to skôr prípravný stupeň na jej plnenie“ [Podmarkov 1976 : 206]; obdobne Strumilin);

b) povolanie je druh činnosti (napr.: „druh špecifikovanej sústavy pracovných činností, podľa druhu predmetu alebo používaných prostriedkov, prípadne poskytovaných služieb, vzniknutej spoločenskou deľbou práce“ [Pichňa 1979 : 327]; obdobne Szczepański);

c) povolanie je faktor osobného rozvoja (napr. Sharp: niečo, čo zabezpečuje „finančnú a sociálnu odmenu stačiacu na to, aby získala ľudí s určitými intelektuálnymi a osobnými kvalitami na uskutočňovanie permanentnej kariéry“ [Podmarkov 1976 : 97]);

d) povolanie je skupina ľudí (napr.: „povolania sú teda skupiny vo vnútri spoločenských tried a vrstiev, diferencované podľa obsahu pracovnej činnosti“ [Kolář 1976 : 145]);

Každé z týchto vymedzení poukazuje nielen na možný prístup k chápaniu povolania, ale aj na možný prístup k chápaniu voľby povolania.

Pri *alternatíve a)* volí subjekt najmä cestu, ako získať spôsobilosť na určitý druh činnosti, t. j. formu a dĺžku profesionálnej prípravy. Tým sa volí aj určitá diferenciácia vzdelanostnej úrovne, pretože rôzne formy profesionálnej prípravy poskytujú aj rozdielny obsah a rozsah všeobecného vzdelania. Súčasne sa diferencujú vzdelávacie návyky. Pre časť pripravovanej populácie je táto príprava v podstate konečnou etapou vzdelávacích procesov, pre inú časť je, naopak, iba systematickým základom pre budúce, nevyhnutné, špecializované sebazvdelávanie.

Povolanie ako *spôsobilosť* na určitý druh činnosti sa vôbec nemusí aktualizovať. Empirické údaje svedčia o tom, že voľba prípravy na povolanie býva neraz zástupná, nahrádza sa ňou momentálna nemožnosť prístupu k inému povolaniu ako druhu činnosti. Je rezervným riešením pre prípad, že subjekt nezíska ani v budúcnosti príležitosť uskutočniť svoju pôvodnú profesionálnu orientáciu. (Povolanie ako *spôsobilosť* na určitý druh činnosti môže byť aj výsledkom minulej, v prítomnosti opustenej profesionálnej činnosti: je dôsledkom zmien, vývoja štruktúry spoločenských činností. V danom prípade subjekt rozširuje okruh svojich povolaní. V súvislosti s prebiehajúcim vedecko-technickým rozvojom a súčasnými prevratmi v štruktúre výrobných síl — automatizácia, robotizácia a pod. — je to relatívne častý prípad.)

Alternatíva b) zdôrazňuje pri voľbe povolania najmä obsah činnosti. Subjekt volí medzi druhmi činnosti s odlišnou kvalitou a mierou vzťahu človek — príroda (technika) a človek — človek (spoločnosť) a z toho vyplývajúcou rozdielnou mierou fyzického a psychického zaťaženia. Na základe voľby obsahu činnosti sa súčasne volí aj:

- prostredie (geografické: súš — more; užšie: pod strechou — vonku; klimatické atď.),

- — miesto pôsobenia (priebežné povolania s praktickou možnosťou uplatnenia kdekoľvek — zriedkavé povolania, napr. atómový fyzik, reštaurátor, s úzko vymedzeným miestom pôsobenia),

- možnosť získania či striedania pracovných miest (atraktívne, obsadené — neatraktívne, neobsadené pracovné miesta),

- možnosť vedľajších činností (bez možnosti: brúsič kovov — s možnosťou: vodič nákladnej prepravy),

- tvorivosť či rutinnosť práce (žurnalista — tkáčka),

- forma pracovného času (striktne určený — voľný pracovný čas; smeňový režim),

- predpoklad stálosti (zanikajúce — perspektívne povolanie) atď.

Alternatíva c) bude pri voľbe povolania zameraná na činiteľa, ktoré bezprostrednejšie, priamo umožňujú osobný rozvoj, spravidla chápaný v individuálnom, príp. aj individualistickom rozmere. Subjekt sa bude snažiť získať voľbou najmä:

- určitú pozíciu v spoločenskej organizácii práce so zameraním na jej hierarchický aspekt,

- pozíciu predpokladajúcu možnosť sociálnej mobility, spoločenského vzostupu,

- zabezpečenosť životnej úrovne v rozsahu prekračujúcom obvyklý štandard,

- určitý okruh spoločenských stykov, a to v povolani i mimo neho,

- vyššiu spoločenskú prestíž.

Pri tejto alternatíve obsahové stránky činnosti späté s povolaním strácajú na význame. Povolanie nemá svoj účel samo v sebe, ale v tom, že jeho výkonom spoločnosť získava určité výrobky alebo služby. Tento jeho pôvodný úžitkový účel sa zvracia, povolanie sa zabstrahuje, jeho účelom sa stáva to, aby svojmu nositeľovi zaručovalo ním očakávaný spôsob života v materiálnom i sociálnom slova zmysle. Povolanie vo vyššie uvedenom význame nadobúda vo vzťahu k svojmu nositeľovi inštrumentálny charakter.

Pri voľbe povolania podľa *alternatívy d)* vystúpi do popredia najmä:

- určujúci faktor súčasného začlenenia subjektu do sociálnej triedy, vrstvy,

- tendencia subjektu vyrovnáť sa so súčasným sociálnym začlenením alebo ho prekonať.

Povolanie samo osebe, ako upozornil J. Kolář [1976:145], presahuje rozmer triedy (zámočník v továrni — zámočník, samostatný remeselník), predsa však sociálne začlenenie väčšiny povolani spätých so sférou materiálnej veľkovýroby je takmer jednoznačné.

Sociálne začlenenie subjektu voľby povolania je spravidla sprostredkované príslušnosťou k určitej rodine. Najčastejší prípad voľby podľa alternatívy d) býva spätý s „dedením“ sociálnoprofesionálnej pozície. Podľa našich poznatkov býva voľba rodičovského povolania pomerne zriedkavá, volí sa však v jeho

blízkom okruhu. Socialistická spoločnosť poskytuje svojim členom plňšiu slobodu na prekonanie zdedeného sociálneho začlenenia v právnom i materiálnom zmysle, čo je podmienka procesov vytvárania sociálnej rovnorodosti.

Štyri uvedené možné prístupy k voľbe povolania netreba ponímať v nejakej absolútnej vzájomnej izolácii, ani nevyčerpávajú celú variabilitu možných prístupov.

Pri troch uvádzaných vymedzeniach povolania [alternatíva c) je výnimkou] tvorí „pracovná činnosť“ priamu či nepriamu, ale vždy podstatnú súčasť definície. Nie všade sa však dostatočne zdôrazňuje spoločenský aspekt tejto činnosti, okolnosť, že vznik, ozvláštnenie, diferenciacia jednotlivých povolání je dôsledkom vývoja technickej i ľudskej stránky spoločenských výrobných síl a že existencia povolání má jedine v tejto súvislosti, v ich spoločenskej funkcii ako súčasti štruktúry spoločenských výrobných síl svoje opodstatnenie.

Z tohto pohľadu je povolanie sociálna funkcia, spočívajúca v spôsobilosti človeka systematicky, dlhodobo vykonávať určitú pracovnú rolu vyčlenenú v historickom procese spoločenskej deľby práce; formou realizácie tejto funkcie sa jej nositeľ v konkrétnych spoločensko-výrobných vzťahoch zaraďuje do určitej spoločenskej triedy alebo vrstvy.

Táto definícia povolania sa vyhýba takým obmedzujúcim znakom, ako je napríklad predpoklad istého časovo ohraničeného procesu prípravy na povolanie. Uspokojuje sa termínom „spôsobilosť človeka“ a neberie zreteľ na to, či sa táto spôsobilosť získala stanoveným procesom prípravy, alebo inak. Tým sa pojem povolanie stáva širším, vzdialenejším od pôvodného zmyslu termínu „Berufung“ (aj „profession“), zahrnuje práve tak viazačov bremien, ako pečiatkárov, ako pilotov lietadiel i vyslancov. V tomto chápaní je pojem povolanie veľmi blízky bežnému termínu „profesia“ (aj „zamestnanie“ v zmysle Jednotného katalógu zamestnaní).

Výhoda tohto chápania sa stáva zreteľnou v súvislosti s pojmom „voľba povolania“. Voľbou povolania nie je — to si každý jasne uvedomuje — len voľba tých povolání, pre ktoré sa získava spôsobilosť časovo vymedzeným procesom prípravy na povolanie, ale aj tých, ktoré túto podmienku nevyžadujú. V záujme konzistentnosti teoretického prístupu je žiadúce používať termín „povolanie“ i pri pojme „voľba povolania“ s rovnakým obsahom a rozsahom.

Voľba povolania je proces a akt, ktorým jednotlivec rozhoduje o jednej zo svojich základných foriem integrácie do spoločenského systému. V Československu každoročne približne štvrt milióna mladých ľudí vyberá z ponúkajúcich sa možností. Voľba povolania má tak významný spoločenský dosah, ovplyvňuje svojimi dôsledkami štruktúru pracovných síl, a tým aj vývoj, stagnáciu, či degradáciu spoločenských výrobných síl.

Vývoj štruktúry tried povolání socialistického sektora národného hospodárstva (bez JRD) v ČSSR v rokoch 1976—1981 sa uvádza v tabuľke 1. K 31. 12. 1976 pracovalo vo všetkých triedach povolání celkom 6 297 454 pracovníkov, z toho v ČSR 4 484 564, v SSR 1 812 890 pracovníkov. K 31. 12. 1981 bolo v ČSSR 6 639 947 pracovníkov, z toho v ČSR 4 647 863 a v SSR 1 992 084 pracovníkov. Celkový rast zamestnanosti v sledovanom období činil v ČSSR 5,44 %, v ČSR 3,64 % a v SSR 9,88 %.

V sledovanom období sa najvýraznejšie zvýšil podiel prevádzkových a obslužných povolání (povolania osobnej dopravy, obchodu, pôšt a telekomunikácií, prevádzkové a obsluhujúce povolania pri nevýrobných činnostiach, príslušníci požiarnych útvarov a zborov závodných stráží), a to ako v ČSR, tak aj v SSR. Ďalej sa zaznamenal relatívne prudký rast počtu osôb v povolaniach

školských, kultúry a zdravotníctva (povolania pedagogické, umelecké, kultúrni a osvetoví pracovníci, zdravotnícke, sociálne, športové a telovýchovné povolania, cirkevné a i.), najmä rastom ich počtu v ČSR pri súčasnom poklese v SSR. Z robotníckych povolaní najväčší rast sa zaznamenal najmä pri ťažbných, hutníckych a energetických povolaniach, a to predovšetkým v ČSR, ďalej pri spracovateľských povolaniach (spracovanie kovových a strojárskych výrobkov, kameňa a zemín, skla, chemických výrobkov, papiera, textilu, konfekcie, obuvi, potravinárskej, polygrafickej a ostatnej výroby, opráv a údržby) rastom najmä v SSR. Počet tvorivých pracovníkov v povolaniach vedy, výskumu a vývoja vzrástol v oboch národných republikách, viac však v SSR.

Opačne, najväčší pokles v oboch republikách (viac v SSR) je v robotníckych poľnohospodárskych a lesníckych povolaniach, ďalej v stavebných povolaniach a v robotníckych povolaniach nákladnej dopravy, komunálnych a ostatných služieb, v skladovom hospodárstve a v pomocných a obslužných povolaniach pri výrobných činnostiach. To sa odrazilo aj na celkovom poklese podielu robotníckych povolaní celkom, a to viac v ČSR ako v SSR, čím sa podiel týchto povolaní v oboch republikách zblížil.

Regulácia vývoja štruktúry povolaní prostredníctvom spoločenského systematického vplyvu na voľbu povolania je dôležitou spoločenskou úlohou, ktorá popri svojom perspektívnom význame má aj svoje podmienenia zakotvené v minulosti.

Primárnou otázkou je v tomto zmysle otvorenosť, prístupnosť povolaní, sloboda voľby povolania. Socialistická spoločnosť odstránila všetky podstatné sociálno-triedne bariéry, demokratizovala prístup k povolaniam nielen formálno-právne, ale aj fakticky. Od konca štyridsiatych rokov tomu napomáhali robotnícke prípravky, až dnes sú to učebné odbory s maturitou, stredné školy pre pracujúcich a vysokoškolské štúdium popri zamestnaní, ktoré na spoločenské náklady pripravovali a pripravujú pracovníkov na najnáročnejšie povolania. Rozsah tejto faktickej spoločenskej pomoci nadaným robotníkom a ostatným pracovníkom uvádza tabuľka 2.

Popri týchto formách štúdia, ktoré rozširujú sféru prístupu k povolaniam, učilo sa k 31. 12. 1981 v učebných odboroch s maturitou 48 961 učňov [ČSR 28 097, SSR 20 864] [Statistická ročenka 1981 : 590].

Podiel pracujúcich, študujúcich popri zamestnaní na stredných odborných školách, činí približne tretinu všetkých študujúcich, na vysokých školách takmer štvrtinu. To je svedectvo veľkého záujmu mladej generácie o vyššie formy vzdelania, ale aj svedectvo mobilítnej tendencie, tendencie meniť súčasné povolanie na iné, čo môže byť dôsledkom predchádzajúcej neuváženej voľby povolania.

Tlak na ďalšie štúdium je, pravdepodobne, charakteristickou črtou nielen v Československu, ale aj v iných krajinách. Pri výskume životných plánov žiakov základných škôl v ZSSR ($n = 3177$) prejavilo iba 12,9 % žiakov záujem pokračovať v profesionálnej príprave na odborných učilištiach, kým viac ako 60 % pomýšľalo na štúdium na stredných a vysokých školách [Belkin 1981 : 106].

Ako ďalej uvádzame, spoločnosť, ak si chce zachovať vysoké tempá svojho rozvoja, musí podporovať snahu svojich občanov o vzdelanostný rast. Lenže táto snaha nemusí byť vždy plne v súlade s možnosťami a reálnymi potrebami spoločnosti. V tabuľke 1 sa uvádza istý pokles podielu robotníckych povolaní celkom a na druhej strane pomerne silný rast podielu prevádzkových a obslužných povolaní v nevýrobnej sfére a mierny rast ostatných tried povolaní, v tom najmä školských, zdravotníckych, osvetových, vedecko-výskum-

ných. Je otázkou, či práve takýto vývoj štruktúry povolání je opodstatnený zodpovedajúcimi zmenami technicko-ekonomickej vybavenosti jednotlivých sfér národného hospodárstva.

Tabuľka 1. Štruktúra tried povolání soc. sektora národného hospodárstva (bez JRD) v rokoch 1976—81 (v %)

Trieda povolání	ČSSR			ČSR			SSR		
	1976	1981	81/76	1976	1981	81/76	1976	1981	81/76
robotnícke povolania celkom	54,57	53,40	0,98	54,82	53,45	0,98	53,95	53,26	0,99
v tom trieda povolání:									
— poľnohospodárskych a lesníckych	4,12	3,55	0,86	3,84	3,39	0,88	4,79	3,93	0,82
— ťažobných, hutníckych a energetických	3,61	3,76	1,04	3,92	4,11	1,05	2,83	2,96	1,05
— spracovateľských	25,98	26,31	1,01	26,69	26,77	1,00	24,24	25,25	1,04
— stavebných	7,39	6,91	0,94	6,96	6,51	0,94	8,44	7,84	0,93
— dopravných a v službách	13,47	12,86	0,95	13,41	12,67	0,94	13,64	13,30	0,98
— prevádzkové a obslužné povolania	13,65	14,60	1,07	13,50	14,52	1,08	14,01	14,79	1,06
ostatné povolania celkom	31,79	32,01	1,01	31,68	32,03	1,01	32,04	31,94	1,00
v tom v triede povolání:									
— technických	10,21	10,16	1,00	10,36	10,27	0,99	9,84	9,89	1,01
— riadiacich a správnych	12,51	12,34	0,99	12,82	12,64	0,99	11,72	11,63	0,99
— školských, kultúry a zdravotníckych	8,29	8,67	1,05	7,75	8,32	1,07	9,62	9,48	0,99
— vedy, výskumu a vývoja	0,82	0,84	1,02	0,76	0,80	1,05	0,86	0,94	1,09

Prameň: *Statistická ročenka ČSSR 1982*, SNTL—Alfa 1982, 218—219 — vlastné prepočty.

Zo spoločenského hľadiska je potrebné zodpovedať otázku, či sa do voľby povolania nepremieta veľa živelných vplyvov, ktoré napokon, ako sa to už v úvode uviedlo, môžu spoločnosť vyjsť veľmi drah.

Tabuľka 2. Štúdium pre pracujúcich na stredných a vysokých školách (počet osôb)

Škola	ČSSR			ČSR			SSR		
	1975/76	1980/81	1981/82	1975/76	1980/81	1981/82	1975/76	1980/81	1981/82
Stredné školy celkom	101 732	125 265	113 462	65 330	83 153	76 807	36 402	42 112	36 655
v tom:									
— gymnázia	3 238	2 343	2 093	1 827	1 366	1 132	1 411	977	961
— stredné odborné a odborné školy	94 470	88 168	80 060	63 264	64 023	59 499	31 206	24 145	20 561
— stredné školy pre pracujúcich	4 024	34 754	31 309	239	17 764	16 176	3 785	16 990	15 133
Vysoké školy	32 018	45 138	42 275	18 220	25 979	24 083	13 798	19 159	18 192

Prameň: *Statistická ročenka ČSSR 1982*, Praha, SNTL—Alfa 1982, 577, 579, 594.

Hlavnú informáciu o povolání získava mládež stále v rodine. Ako uvádza Stručková et al. [1979 : 89], rodičia poskytli rozhodujúce informácie v 44,4 % prípadov, učitelia v 21,1 %, kamaráti v 11,2 % prípadov. Na zvyšku sa podie-

Tabuľka 3. Žiaci stredných škôl a učňovských zariadení v školskom roku 1981/82

Škola	Územie	Chlapci	Dievčatá	Podiel dievčat z mládeže v %
Stredné školy celkom	ČSSR	204 148	300 564	59,55
	ČSR	135 662	194 543	58,92
	SSR	68 486	106 021	60,75
v tom:				
— stredné odborné a odborné školy	ČSSR	127 918	196 275	60,54
	ČSR	89 459	128 913	59,03
	SSR	38 459	67 362	63,66
— gymnáziá	ČSSR	56 465	92 745	62,16
	ČSR	35 892	59 765	62,48
	SSR	20 573	32 980	61,58
— stredné školy pre pracujúcich	ČSSR	19 765	11 544	36,87
	ČSR	10 311	5 865	36,26
	SSR	9 454	5 679	37,53
Učňovské zariadenia k 31. 12. 1981	ČSSR	261 866	148 250	36,15
	ČSR	171 361	96 357	35,99
	SSR	90 505	51 893	36,44

Prameň: *Statistická ročenka ČSSR 1982*. Praha, SNTL—Alfa 1982, 578—9, 581, 589—90 — vlastné prepočty.

Iali tieto informačné zdroje: brigáda, exkurzia, odbor pracovných síl NV, tlač, rozhlas, televízia a i.[1]

Rodičov a rodinu môžeme považovať za zdroj informácií o povolani v priamom i v prenesenom slova zmysle. Poskytuje zasvätené informácie o vlastnom a príbuzných povolaniach. Rodina je ďalej tým sociálnym prostredím, ktoré sprostredkúva informácie o ďalších povolaniach aj tým, že je miestom sociálnych kontaktov s okruhom priateľov a známych. Pretože prevaha týchto kontaktov býva sociálnotriedne rovnorodá, adolescent rozhodujúci sa o voľbe povolania získava najúplnejšie informácie o tých povolaniach, ktoré sú obvyklé v sociálnom prostredí jeho rodiny. Voľba povolania v tomto okruhu môže tiež znamenať tendenciu neprekročiť hranice známeho a blízkeho.

Na základe analýzy sociálno-triednej štruktúry učňovskej mládeže na Slovensku dospel L. Macháček k záveru, že podľa otca malo robotnícky pôvod 87,4 % učňov a podľa matky 79 % učňov. Súčasnú učňovskú mládež v zásade charakterizuje sociálna homogenosť robotníckych rodín: čisto robotnícke rodiny reprezentovali vo výskumnom súbore až 81,8 %, kým čisto zamestnanecké rodiny 5,6 %. Sociálnoheterogénnych rodín bolo 12,6 % [Macháček 1980 a : 533]. V súbore učňov z r. 1978 bolo teda viac ako 18 % zo zamestnaneckých a sociálnoheterogénnych rodín. Predpokladáme, že v súvislosti s prestavbou učňovského školstva bude v budúcich rokoch toto percento narastať. Zatiaľ však ostáva skutočnosťou, že sociálnotriedna pozícia učňovskej mládeže sa v podstate dedí, že do okruhu robotníckych povolani vstupujú deti zo zamestnaneckých rodín v menšej miere, ako by zodpovedalo podielu zamestnancov

(1) Rozhodnutie o povolani činí 14—15-ročná mládež, môžeme predpokladať veľkú príbuznosť kamarátov, ktorí sú jedným z rozhodujúcich informačných zdrojov. Poznatková sféra i skúsenostné zázemie tohto informačného zdroja sú podľa nášho úsudku natoľko úzke, že možno oprávnene pochybovať o jeho kompetentnosti v otázkach poradenstva pri voľbe povolania. Okolnosť, že viac ako desatina respondentov uviedla tento zdroj za rozhodujúci, že je tretím najvšeobecnejším zdrojom, možno považovať za varujúcu.

na celkovej populácii. (Ak aj pomineme ostatné faktory, bude ich podiel vždy nižší s ohľadom na nižšiu početnosť detí v zamestnaneckých rodinách.) V tejto súvislosti je snáď žiadúce obrátiť pozornosť na jednu okolnosť, ktorá nie je bez významu: na rozmiestňovanie chlapcov a dievčat po skončení základných škôl do učňovského pomeru a do stredných výberových škôl.

S výnimkou stredných škôl pre pracujúcich, ktoré v podstate reprodukujú pohlavnú štruktúru učňovského školstva, dosahuje podiel dievčat na ostatných stredných školách približne 60 % [najviac: stredné odborné školy v SSR 63,66 %]. Z celej populácie dievčat, ktorá sa pripravuje na povolanie v stredných a učňovských školách, bolo v stredných školách 66,97 % (ČSR 66,88 %, SSR 67,14 %), v učňovských 33,03 % (ČSR 33,12 %, SSR 32,86 %). Pretože stredné školy pripravujú svojich žiakov na povolania označované ako zamestnanecké (nie robotnícke) a pretože aj medzi chlapcami je ich 43,81 % (ČSR 44,19 %, SSR 43,08 %), perspektívne treba predpokladať veľký tlak na rozširovanie počtu miest v zamestnaneckých povolaniach. Z celej populácie sledovanej v tabuľke 3 činia učni (príprava na robotnícke povolanie) len 44,83 % (ČSR 44,77 %, SSR 44,93 %). Ak k nim pridáme celú skupinu žiakov stredných škôl pre pracujúcich, aj tak bolo v príprave na robotnícke povolania len 48,25 % (ČSR 47,48 %, SSR 49,71 %) sledovanej populácie. Na tento výsledok významne vplývajú dievčatá na stredných školách. Ostáva otvorenou otázka, či je racionálne dostatočne zdôvodniteľné, aby takmer dve tretiny ženskej populácie prechádzali prípravou orientovanou na obsadzovanie zamestnaneckých miest.

Voči predchádzajúcim údajom snáď možno namietat, že obsahujú informácie o školách s nerovnakou dĺžkou prípravy žiakov (odborné školy — stredné odborné, podobne aj učňovská príprava), čo môže skresľovať relácie medzi porovnávanými typmi škôl. Výhodou uvedeného sledovania je, že poskytuje informácie za dlhší časový úsek (všetky ročníky), presnejšie údaje získame z rozmiestnenia mládeže v jednom ročníku:

Tabuľka 4. Rozmiestnenie mládeže v roku 1981

Typ rozmiestnenia	Územie	Chlapci	Dievčatá	Podiel dievčat z mládeže v %
Výberové školy	ČSSR	37 123	58 409	61,14
	ČSR	24 406	37 785	60,76
	SSR	12 717	20 624	61,86
Učňovské zariadenia	ČSSR	87 712	58 090	39,84
	ČSR	56 209	37 972	40,32
	SSR	31 503	20 118	38,97
Pracovné miesta	ČSSR	1 329	2 760	67,50
	ČSR	871	1 646	65,40
	SSR	458	1 114	70,87

Prameň: *Statistická ročenka ČSSR 1982*. Praha, SNTL—Alfa 1982, 587—8 — vlastné prepočty.

Údaje o rozmiestnení mládeže v r. 1981 v tabuľke 4 neberú síce zreteľ na celú rozmiestňovanú populáciu (neuvádzame pokračujúcich v dochádzke na ZŠ, neschopných umiestnenia a neumiestnených), ale ich prednosťou je to, že popri žiakoch učňovských a výberových škôl zahŕňajú aj údaje o mládeži rozmiestňovanej priamo na pracovné miesta bez predchádzajúcej vyššej ako základnej školskej prípravy. Táto skupina obsadzuje najmä robotnícke povolania nízkej kvalifikácie alebo bez nej. Podiel dievčat na výberových školách

presahuje 60 %, v učňovských zariadeniach nedosahuje 40 %, ale rozmiestňovanej priamo na pracovné miesta blíži sa k 70 % (podiel dievčat zo sledovanej rozmiestňovanej mládeže: 48,59 %). Z chlapcov šlo do učenia a na pracovné miesta 70,58 % (ČSR 70,05 %, SSR 71,54 %), z dievčat 51,02 % (ČSR 51,18 %, SSR 50,73 %), z rozmiestňovanej mládeže celkom 61,07 % (ČSR 60,86 %, SSR 61,47 %). Opätovne sa preukazuje, že takmer 40 % mládeže je v príprave na tzv. zamestnanecké povolania. Pretože v štruktúre triedneho a sociálneho zloženia obyvateľstva v r. 1980 činila skupina zamestnancov iba 28,6 % (ČSR 29,3 %, SSR 27,4 % [Statistická ročenka 1981:107], [pozn.: Statistická ročenka 1982 neuvádza novšie údaje], a pretože v najbližších 3—5 rokoch vonkoncom nemožno predpokladať také radikálne zmeny v štruktúre výrobných síl, aby vyžadovali veľký rast podielu zamestnaneckých povolaní, možno považovať vysoký podiel mládeže v príprave na ne prinajmenšom za predčasný.

Ukazuje sa, že na zaradenie mládeže do prípravy na povolanie vplývajú vo väčšej miere, ako by bolo účelné, prvky živelného pôsobenia (napr. tlak rodičov). Racionálny prístup k zdrojom pracovných síl vyžaduje podľa nášho názoru

- skvalitniť prognózovanie budúcej úrovne rozvoja výrobných síl so zreteľom na stanovenie potreby povolaní v optimálnej štruktúre,
- dosiahnuť väčšiu spätosť štruktúry školského systému so svetom práce,
- vytvoriť racionálnejšiu koncepciu prípravy mládeže na povolanie so zreteľom na pohlavie,
- zvýšiť vplyv spoločenských orgánov (školy, poradní pre voľbu povolania a pod.) na rozhodovanie sa mládeže o povolani v súlade s potrebami národného hospodárstva na kvalifikované pracovné sily.

Zvládnutie týchto úloh je jedným z predpokladov dobrého priebehu adaptácie mládeže na zvolené povolanie i integrácie do spoločenských subsystémov a systému.

Voľba povolania je aktom profesionálneho sebaurčenia človeka a jeho prostredníctvom aj osobnostného sebaurčenia, pretože práca tvorí centrálné miesto v živote človeka. Teoretický rozsah voľby budúcej profesionálnej cesty, ktorú každoročne robí okolo štvrt milióna československej mládeže (1978: 238 219 osôb, 1979: 257 536, 1980: 245 166, 1981: 248 229), [Statistická ročenka 1981: 569, 1982: 587], je veľmi veľký. Celkove jestvuje viac ako 40 000 druhov práce, ich zoznam sa pomerne rýchlo mení. Za posledných 10 rokov vzniklo viac ako 5000 nových druhov práce a stratilo sa nie o veľa menej starých druhov [Titma 1975: 28]. Československý abecedný register zamestnaní v jednotnej klasifikácii zamestnaní [1973: 93—144] obsahuje asi 2500 položiek. Tie však nevyčerpávajú celú variabilitu zamestnaní danú deľbou práce. Napríklad povolanie predávač je tam zahrnuté len v tomto jedinom všeobecnom znení, hoci jestvuje 13 rozličných učebných odborov predavačov [Zb. zák. č. 102/1979: 498].

Keď si teraz budeme podrobnejšie všímať hľadisko mladého človeka, ktorý sa dostáva do procesu voľby povolania, tak môžeme povedať, že orientovať sa v takom veľkom počte zamestnaní a urobiť medzi nimi jedine správnu voľbu je nad možnosť 14—15-ročnej nádejnej osobnosti. Našťastie to ani netreba, pretože jednak možnosti výberu sú fakticky zúžené, a jeden jedinec sa môže s úspechom uplatniť a aj uplatňuje vo viacerých povolaniach.

V triedneantagonistickej spoločnosti je výber zúžený najmä pôsobením triedneho faktora. Toto obmedzenie socialistická spoločnosť prekonáva, čím sa stáva spoločnosťou s historicky najotvorenejšími možnosťami voľby profe-

sionálnej dráhy. Ostávajú však viaceré iné činitele, ktoré ovplyvňujú faktický rozsah i smer voľby:

a) štruktúra národného hospodárstva ako celku, vyplývajúca z určitého stupňa rozvoja spoločenských výrobných síl, s určitou úrovňou deľby práce a s istým počtom, štruktúrou a rozmiestnením profesionálnych pozícií;

b) politicko-ekonomicky určený smer a tempo plánovitého rozvoja národného hospodárstva, ktorým sa tvorí nová štruktúra a počty profesionálnych pozícií;

c) miera uspokojovania sociálnych potrieb prostredníctvom realizácie profesionálnej roly;

d) početnosť, štruktúra a rozmiestnenie inštitúcií všeobecnej vzdelávacej sústavy a profesionálnej prípravy;

e) početnosť a rozmiestnenie inštitúcií profesionálneho poradenstva;

f) príslušnosť k rodine, ktorá špecifickým spôsobom ako primárna skupina a socializačný činiteľ sprostredkúva osvojenie spôsobu života a sociálnoprofesionálnej orientácie určitej spoločenskej triedy (vrstvy), skupiny povolání (v ďalšom pláne aj etnika, náboženského spoločenstva atď.);

g) príslušnosť k spoločenskej triede alebo vrstve, osvojenie si pre ňu obvyklého spôsobu života a sociálnoprofesionálnej orientácie;

h) početnosť, rozmiestnenie a záujmová orientácia inštitúcií ovplyvňujúcich záujmovú orientáciu detí a mládeže v preprofesionálnom období (napr. domy pionierov a mládeže, Zväzarm a i.);

i) rozsah a hĺbka informácií o povolaniach k dispozícii pre mládež vo fáze rozhodovania sa o povolání;

j) príslušnosť k skupine vrstovníkov, ovplyvnenie sociálnoprofesionálnej orientácie skupinou, resp. jej členmi;

k) biologická a fyzická spôsobilosť na výkon určitej skupiny (triedy) povolání;

l) psychická (mentálna, temperamentálna a vôľová) spôsobilosť na výkon určitej skupiny (triedy) povolání.

Optimálna konštelácia, súhra, pôsobenie všetkých týchto faktorov v každom individuálnom prípade je skôr metou ako realitou. Pôsobia v konkrétnom sociálnom časopriestore a sú ním modifikované v rozsahu, smere a intenzite pôsobenia. Preto okolnosť, že prvotná voľba povolania nebola v 20 až 50 % prípadov správna, nijako neprekvapuje. Tu je niekoľko dokladov:

Vo výskume učňov, ktorý objednal SÚV SZM v r. 1978 [Macháček 1980 a : 99], sa konštatovalo, že 40,4 % učňov by v prípade možnosti menilo terazšie učilište za orientáciu na zamestnanecké kategórie, iný odbor by volilo 29,9 %.

L. Gorej [1973], ktorý robil výskum medzi učňami vo Východoslovenskom kraji, zistil nesúlad medzi reálnym učebným odborom a prvotnou voľbou povolania v 48 % skúmaných prípadov.

Podľa poznatkov z vlastného prieskumu [Demčák 1975 : 5] si 38 % respondentov vo východoslovenskom strojárskom podniku zvolilo svoje povolanie prevažne na základe tlaku vonkajších okolností, pričom vnútorná zainteresovanosť bola až druhoradá.

Náhodnosť, nerozhodnosť, omyly pri voľbe povolania sú relatívne časté a opakujú sa so železnou pravidelnosťou. Veľmi podnetnú štúdiu, ktorá môže byť príspevkom k osvetleniu nastoleného problému, uverejnila sovietska psychologička V. D. Braginová [1976 : 146—150]. Na základe výskumu predstav o profesionálno významných kvalitách povolania lekár dospieva k záveru, že ani žiaci 10. tried, keď volia povolanie, nemajú adekvátne predstavy o náro-

koch, ktoré toto povolanie kladie na individuálnopsychické charakteristiky človeka. Ak sa stretávame s konfúznosťou predstáv 17-ročných žiakov, tým skôr môžeme predpokladať väčšiu neistotu v posudzovaní charakteristík a nárokov rôznych povolaní medzi mladšími žiakmi, medzi 14—15-ročnou mládežou.

K tomu istému záveru dochádza inou cestou česká sociologička E. Freiová [Macháček 1980 : 215—216], ktorá zdôrazňuje faktickú nepripravenosť 14 až 15-ročného dieťaťa na samostatnú a uvedomelú voľbu a poukazuje na to, že táto voľba je de facto voľbou rodičov dieťaťa.

Na základe výskumu medzi žiakmi vyšších tried základnej školy dochádza k obdobnému záveru aj Belkin: rada rodičov a príbuzných je rozhodujúcim faktorom voľby povolania v 40,3 % prípadov [Belkin 1981 : 108]. Podľa Odincova [1981 : 113] majú absolventi 8. tried iba hmlistú predstavu o profesiách. Ovsiannikovová [1981 : 133—135] konštatuje, že prvoročníci v odborných učilištiach si uvedomujú v podstate len všeobecne ľudský zmysel profesionálnej činnosti, romanticky zveličujú zmysel profesií a majú o nich nepresné, nepodstatné predstavy. Až neskôr, v ďalších rokoch sa dospieva k zdôrazňovaniu hlavných operacionálno-technických stránok profesie, pozornosť sa koncentruje na jej úzkotechnologickú stránku, predstavy o profesii sa stávajú presnejšími a zovšeobecňujúcejšími. Čumačenko [1974 : 163] aj pre 17 až 18-ročnú mládež konštatuje nedostatok skúseností na hodnotenie spoločenskej potreby profesií a nerealistický prístup k vlastnej profesionálnej kariére.

V súvislosti s týmito poznatkami môžeme usudzovať, že základom voľby povolania (i tam, kde mládež vyhlasuje, že sa rozhodovala na základe vlastného záujmu) sú prevažne subjektívne kritériá, opierajúce sa o povrchné predstavy o povolaniach, nadto obsahovo obmedzené časom, ktorý má mládež pre svoju voľbu k dispozícii. Viacerí autori konštatovali, že spoločenská prestíž povolania nebýva podkladom pre voľbu. Voliaci subjekt často nie je schopný ani realisticky zhodnotiť svoju vhodnosť pre určité povolanie. Rozhoduje sa často na základe vonkajších znakov určitých povolaní [viď napr. Možný 1979 : 331], na základe ich príťažlivosti, ba i „módnosti“, a naopak, spoločenský tlak vlastného sociálneho prostredia, skupiny vrstovníkov mu sťažuje, prípadne až nedovoľuje uplatniť voľbu, ktorá je spoločensky žiadúca, ale pre jeho prostredie spoločensky „neprijateľná“. Tieto úskalia vyžadujú, ako sa o tom zmieňujeme aj ďalej, posilniť vplyv objektívnych poradenských služieb na mládež v procese voľby povolania. Ich personálne dobudovanie v súčasnosti už nečiní také problémy ako ešte pred niekoľkými málo rokmi.

Väčšinu mladých ľudí vo veku voľby povolania charakterizuje biologická, psychologická a sociálna nezrelosť [Klímová 1968 : 61]. Dôsledkom tejto nezrelosti je, že väčšina mladých ľudí nepovažuje a nie je vstave považovať voľbu povolania za príliš závažný akt, ovplyvňujúci celý ich budúci život. Časovo ďalšie dôsledky neuváženej voľby povolania sa potom už preukazujú na samotnom pracovisku v horšom vzťahu k práci vôbec, k získanému povolaniu, k vykonávanému zamestnaniu, prípadne aj v nekvalitnejšej práci, vyššej náklonnosti k úrazom, v neospravedlnenej absencii, zvýšenej fluktuácii, ale aj v ekonomicky i obsahovo menej efektívnom neskoršom „doháňaní“ kvalifikovanosti. Viaceré výskumy poukazujú napríklad aj na to, že zmena povolania je v 35—50 % späť s nevhodnou voľbou povolania.

Voľba povolania je závažným aktom nielen v individuálnom aspekte preto, lebo stanovuje základnú profesionálnu orientáciu na približne 45 rokov produktívneho života človeka, ale je závažným aktom aj v sociálnom aspekte, ako možno súdiť na základe jej pozitívnych či negatívnych dôsledkov na sféru

pracovnej a výrobnej činnosti. Ak aj pripustíme nevyhnutnosť omylov pri rozhodovaní sa mládeže o povolani, ostáva otvorenou otázka prípustnej miery týchto omylov a metód ich redukcie.

Najčastejšie sa v tejto súvislosti uvažuje o zvýšení roly stredísk pre voľbu povolania a profesionálneho poradenstva na základných školách, o sprístupnení väčšieho počtu informácií o povolaniach žiakom vo fáze rozhodovania sa o povolani a pod. To nepochybne zmenšuje neurčitost rozhodovacej situácie a má kladný význam. Rozvíjanie tejto činnosti zasluhuje všestrannú podporu. Ale ona sama osebe nerieši podstatu problému, to, že toto rozhodovanie sa deje práve vo veku biologickej, psychologickej a sociálnej nezrelosti.

Už v predchádzajúcom texte sa nadhodilo, a všedná denná skúsenost tento poznatok potvrdzuje, že medzi žiakmi samými sú veľmi silné snahy, nadto významne podporované ich rodičmi, pokračovať po skončení základnej školy v štúdiu na stredných školách. Tieto snahy sú prirodzeným výrazom sociálnovozostupných tendencií, ktoré nachádzajú pochopiteľnú podporu v rodičoch detí rozhodujúcich sa o povolani, ktoré však musia mať aj podporu spoločnosti v tej miere, v akej si chce zachovať vysoké tempá svojho rozvoja, pretože jej ďalší rozvoj je podmienený aj rozvojom ľudskej stránky spoločenských výrobných síl. Tieto snahy sú však aj výrazom tendencií odsunúť voľbu povolania na neskorší čas, do postpubescentného, zrelejšieho veku a poskytnúť tejto budúcej voľbe širší rozhodovací priestor. Stredná škola totiž dáva nielen príležitosť pokračovať v štúdiu na vysokej škole, ale po absolvovaní aj príležitosť širšieho profeslového výberu v porovnaní s odborným učilištom, ktoré pripravuje žiaka na jedno úzko zamerané povolanie.

V súčasnosti uskutočňovaná školská reforma na jednej strane problém prehľbuje, na druhej strane ho rieši. Skrátením základnej školy na 8 rokov sa rozhodovanie o povolani presúva do skoršieho veku, do 13—14 rokov. Možnosť neprimeranej voľby i pravdepodobnosť, že namiesto detí budú rozhodovať rodičia, sa tým zväčšuje. Na druhej strane sa však v odborných učilištiach vytvárajú a rozširujú možnosti získania úplného stredného vzdelania (pri predĺžení učebného pomeru na 4 roky), čím stále väčšia časť (treba predpokladať, že v budúcnosti sa táto možnosť bude stále rozširovať) učňovskej mládeže získa rovnako široký, ak nie širší, priestor pre životné uplatnenie ako absolventi stredných odborných škôl. Maturita v učilišti otvára cestu k najkvalifikovanejším robotníckym profesiám, k niektorým stredným technickým funkciám i k štúdiu na vysokej škole. Ak si v tejto súvislosti spomenieme na známu Dahrendorfovú pyramídu vertikálneho sociálneho členenia podniku, na to, že systém profesionálnej prípravy robotníkov v kapitalistickej spoločnosti prakticky znemožňuje priechod z robotníckej do nerobotníckej časti tejto dvojitej pyramídy, prípadne tento priechod činí úplne závislým od individuálneho úsilia člena spoločnosti, potom vynikne prednosť toho riešenia, ktoré dáva socialistická spoločnosť. Socialistická spoločnosť totiž inštitucionálne zabezpečuje a umožňuje už systémom profesionálnej prípravy robotníkov možnosť ich sociálnej mobility prakticky bez obmedzenia.

S premenou odborných učilišťa na stredné odborné učilišti tvoria sa aj novo koncipované učebné odbory. Ich charakteristickou črtou je prekonanie predchádzajúceho úzkeho profesiového zamerania. Napríklad bývalé učebné odbory sústružník kovov, obrábač kovov, horizontkár, frézár, brúsič kovov, ostríč nástrojov sú nahradené jedným novým učebným odborom: obrábač kovov. Vyučenci v tomto odbore majú byť spôsobilí vykonávať práce vo všetkých vymenovaných bývalých učebných odboroch.

Medzi praktikmi — výrobmí ani ekonómami sa táto nová koncepcia spravidla nestréťava s veľkým pochopením: vyučený obrábač kovov má síce širší

rozhľad, ale aby sa z neho stal zručný špecializovaný sústružník, či frézár atď., potrebuje ďalšie zaškolenie, zácvik, čo je časovo i finančne náročné.

Proti tomu možno postaviť tézu, že táto príprava zaručuje ľahšiu adaptabilitu na meniace sa podmienky, na potrebu meniť sociálno-profesionálnu pozíciu. Oprávnenosť tejto tézy možno argumentovať údajmi z nášho prieskumu sociálno-profesionálnych dráh pracovníkov s 30-ročnou stážou v podniku [Demčák 1980 : 2]. Z pracovníkov, ktorí začínali pracovať v podniku v r. 1950 ako nekvalifikovaní robotníci, bolo po 30 rokoch, v r. 1980, 13 % nekvalifikovaných robotníkov, 75 % vyučených robotníkov, 8 % THP — samostatných referentov a 4 % THP — vedúcich referentov. Z vyučených robotníkov bolo po 30 rokoch 64 % vyučených robotníkov, 6 % THP — samostatných referentov, 18 % THP — vedúcich referentov a 12 % THP — vedúcich pracovníkov. Robotníci, ktorí si zachovali svoju robotnícku pozíciu, až na ojedinelé výnimky menili pracovné miesto, špecializáciu alebo oboje. Zmeny špecializácie sa udiali spravidla v hniezde príbuzných profesií.

Vedeckotechnický rozvoj v povojnovom období nadobudol také tempá, že podľa niektorých prepočtov dochádza v priemysle (rozdielne v odvetviach) k zásadnej technologickej zmene raz za 9—14 rokov, čo vyvoláva aj zásadné zmeny v obsahu povolanií, ich štruktúre. Za svoj produktívny vek sa teda musí človek 3-krát až 4-krát prispôsobiť zmeneným technologickým nárokom.

Konfrontácia s minulosťou, ale aj predpoklad budúceho vývoja technickej stránky výrobných síl argumentujú oprávnenosť profesionálnej prípravy robotníkov v širokej koncepcii učebných odborov, umožňujúcej na základe teoretickejšej výuky ľahší praktický zácvik do momentálne potrebných a relatívne rýchlo sa meniacich špecializácií. Príprava na úzko špecializované povolania by mala oprávnenosť jedine v spoločnosti technicko-ekonomicky dlhodobu stagnujúcej, charakterizovanej iba pomalým vývojom technickej stránky spoločenských výrobných síl. Vybavenosť výrobných organizácií pracovníkmi spôsobilými rýchlo sa preorientovať v svojej profesionálnej špecializácii umožňuje organizáciám pohotovo reagovať na meniace sa nároky svetového trhu. Schopnosť pružnej reakcie je jednou z nástočivých požiadaviek súčasnosti, čo potvrdilo aj najvyššie stranické fórum.

Povolania širokej koncepcie obmedzujú do istej miery aj pravdepodobnosť, aby sa práca premenila na „job“, t. j. na činnosť v podstate bezobsažnú a fragmentárnu, ktorej jediným zmyslom je „produkovať peniaze“. Obsah povolania širokej koncepcie je obohatený. Spravidla je tu postrehnuteľná aj tendencia k prekonávaniu rozdielov medzi fyzickou a psychickou prácou. Dáva sa väčšia možnosť tvorivému uplatneniu bytostných síl v človeku. Takto koncipované povolania vytvárajú aj lepšiu pôdu na vytváranie pozitívneho vzťahu k práci osebe, k povolaniu. Mnohé sociologické výskumy poukázali na to, že obsah práce je jedným z najdôležitejších motivačných činiteľov voľby povolania i pracovného uspokojenia.

Mladá generácia zvyčajne hľadá možnosti svojho životného uplatnenia v povolaniach, ktoré dávajú perspektívu väčšej sebarealizácie človeka. Doterajšia podniková skúsenosť je svedectvom toho, že kým predtým bolo problémom naplniť kvóty učňov pre úzko špecializované učebné odbory sústružníka a pod., pri širokej koncipovaní odboroch sa tento problém nevynára. V súčasnej materiálnej výrobe jestvujú rozličné stupne vývoja deľby práce (ručná práca, mechanizácia, automatizácia). Masová výroba v priemysle viedla k úzkym špecializáciám v povolanií, k rozdrobeniu práce. To viedlo k oslabeniu motivácie spätjej priamo s pracovným procesom, k inštrumentálnemu chápaniu práce a povolania ako prostriedku na získanie možností pre uspokojenie mimopracovných záujmov.

V súčasnom štádiu vývoja socialistickej spoločnosti táto etapa nie je ešte prekonaná. Nerovnocennosť druhov práce má svoj odraz aj na rozvoji osobnosti: jedny jej kvality sú rozvinuté viac, iné menej, harmonický rozvoj osobnosti je cieľom. Avšak už súčasné výsledky socialistickou spoločnosťou privilegiovaného procesu automatizácie naznačujú, že je to proces, ktorý vedie k prekonaniu rozdrobenej práce, k postupnému vytlačeniu úzkej profesionalizácie, a tým aj k možnosti plnej seberealizácie človeka ako tvorcu a užívateľa spoločenských hodnôt. Očakávania mládeže na plné profesionálne uplatnenie môže spoločnosť naplniť (aj vlastným úsilím mládeže) len svojím technicko-výrobným a spoločenským rozvojom.

Literatúra

- Belkin, J. V.: *Professional'no-techničeskoe obrazovanie v žiznennych planach molodeži*. Sociologičeskije issledovanija 1981, č. 2.
- Bragina, V. D.: *Predstavlenija o professii i samocenka professionalno značimych kačestv u učašejsia molodeži*. Voprosy psichologii 1976, č. 2.
- Čumačenko, N. G. (red): *Problemy proforientacii i profotbora*. Kyjev, Naukova dumka 1974.
- Demčák, M.: *Niektoré faktory ovplyvňujúce voľbu povolania*. Košice, ZŤS 1979.
- Demčák, M.: *Sociálno-profesionálne dráhy pracovníkov s 30-ročnou stážou*. Košice, ZŤS 1980.
- Gorej, L.: *Profesijná adaptácia ako výchovný problém*. Košice, KPVKaSP 1973.
- Jednotná klasifikace zaměstnání. Praha, FSÚ 1973.
- Klímová, M.: *O některých úkolech závodů ve výchově mládeže k povolání a jeho volbě*. Psychologie v ekonomické praxi, 1968, č. 2.
- Kolář, J.: *Sociologická problematika povolání*. Sociologický časopis 1976, č. 2.
- Macháček, L. (ed.): *Mládež a společnost*. Bratislava, Smena 1980.
- Macháček, L.: *Sociálno-profesiová orientácia učňovskej mládeže*. Impuls 1980 a, č. 1.
- Možný, I.: *Děti v rodině pracovních exponovaných partnerů*. Sociologický časopis 1979, č. 3—4.
- Odincov, V. F.: *Nekotoryje rezultaty izučeniya professionalnych orientacij molodeži Kirovskoj oblasti*. Sociologičeskije issledovanija 1981, č. 2.
- Ovsiannikova, V. V.: *Dinamika „obraza svoej professii“ v zavisimosti ot stepeni priobščeniya k nej*. Voprosy psichologii 1981, č. 5.
- Pichňa, J.: *Niektoré sociologické problémy povolania*. Sociológia 1979, č. 4.
- Podmarkov, V. G.: *Úvod do sociologie průmyslu*. Praha, Svoboda 1976.
- Statistická ročenka ČSSR 1981. Praha, SNTL — Alfa 1981.
- Statistická ročenka ČSSR 1982. Praha, SNTL — Alfa 1982.
- Stručková, N. — Škodáčková, J. — Straka, I.: *Sociálno-profesiová orientácia a adaptácia mládeže*. Sociológia 1979, č. 1.
- Titma, M. Ch.: *Vybor professii kak social'naja problema*. Moskva, Mysl' 1975.

Резюме

M. Демчак: К вопросу выбора профессии

Процессы выбора профессии необходимо скоординировать с закономерными тенденциями развития общества и с желательным содержанием развития его членов. Подход к пониманию выбора профессии зависит от того, каким образом субъект выбора определяет для себя профессию. Автор приводит четыре основных подхода. Профессию он определяет как социальную функцию, состоящую в способности человека систематически, на протяжении продолжительного времени исполнять определенную трудовую роль, выделенную в историческом процессе разделения труда; путем реализации этой функции ее носитель включается в конкретных общественно-производственных отношениях в определенный общественный класс или слой. Выбирая профессию индивид принимает решение об одной из основных своих форм интеграции с общественной системой.

В ЧССР ежегодно принимает решение о своей будущей профессии примерно 250 тысяч человек. На основе статистических данных за последний период автор обосновывает необходимость усовершенствования прогнозирования будущего уровня развития производительных сил, имея в виду необходимость определения количества и качества

нужных профессий, достижения более тесной связи структуры школьной системы со сферой труда, создания более рациональной концепции профессиональной подготовки молодежи с учетом пола, повышения влияния общественных органов на принимаемые молодежью решения, касающиеся выбора профессии, в соответствии с потребностями народного хозяйства.

Опираясь на результаты многочисленных социологических исследований, автор доказывает, что выбор профессии осуществляется в возрасте биологической, социальной и психической незрелости, что нередко приводит к ошибкам при выборе профессии, возникающим особенно вследствие поверхностных представлений о профессии. Современная реформа школы, снижая возраст лиц, принимающих решение о своей будущей профессии, еще углубляет эту проблему; но с другой стороны, она решает ее путем создания специальностей широкого профиля, а также посредством ликвидации барьера между рабочей и нерабочей образовательными системами. Процессы автоматизации, связанные с постепенным преодолением узкой профессионализации, являются в условиях социализма основой возможности более всесторонней самореализации человека.

Summary

M. Demčák: On Issues of the Choice of Occupation

Processes of choosing one's occupation should be conformable to the lawful tendencies of the development of society, as well as to the desirable development content of its members. The approach to the conception of the choice of occupation depends on the definition of occupation on the part of the subject of choice. Four principal approaches are introduced here. Occupation is defined as a social function based on man's ability to perform, systematically and for a long time, a particular working role crystallized in the historical process of the division of labour; by a form of realizing this function its bearer becomes, in concrete socio-production relations, a member of a certain social class or stratum. By choosing his occupation the individual decides about one of the basic forms of his integration in the social system.

In Czechoslovakia, approximately a quarter of a million of people are yearly faced with the necessity to make up their mind as to their future occupation. On the basis of statistical data covering the most recent period, the requirement is substantiated to raise the quality of prognosticating the future level of the development of productive forces with a view to ascertaining the need of occupations in a desirable structure, to establish a closer interconnection between the structure of the educational system and the world of work, to develop a more rational conception of the vocational preparation of youth with respect to sex, to enhance the influence of social organs upon the young people's decision-making in relation to their future occupation, in harmony with the needs of national economy.

Numerous sociological researches lead the author to infer that the choice of occupation occurs at an age of biological, social and psychological immaturity; this often results in a mistaken choice of occupation which is usually ascribable to superficial notions of occupations. The present reform of the educational system renders this problem more acute by lowering the age level of those who have to choose their occupation; on the other hand, however, its solution is facilitated by the establishment of broadly conceived branches of vocational training, as well as by the elimination of the hitherto existing barrier between the workers' and the non-workers' educational system. Under the conditions of socialist society, the processes of automation connected with overcoming the narrow professionalization substantially enhance the possibility of man's fuller self-realization.

Technicko-ekonomický rozvoj Japonska po druhé světové válce soustředil na sebe pozornost řady vědních disciplín, jejichž představitelé hleděli vysvětlit příčiny přeměn japonské ekonomiky (známé před válkou spíše dumpingovým vývozem nekvalitních komodit).

Technická literatura si v posledních desetiletích právem všímala výrazných úspěchů této země zejména v elektronice, ale také v automobilismu a dopravní technice vůbec. Ekonomické analýzy byly orientovány na prudký růst investic, na příznivé trendy v růstu zaměstnanosti, na organizaci práce v japonských moderních podnicích, zejména na tzv. „japonský styl řízení“.

Nutno otevřeně konstatovat, že sociologové věnovali těmto otázkám daleko menší pozornost. Určité momenty byly předmětem zájmu západoevropské a americké buržoazní sociologie a příslušné studie byly přirozeně poznamenány specifickými ideologickými přístupy. Tak například někteří angličtí sociologové zdůrazňovali zejména „nenáročnost“ japonských dělníků, kteří z vlasteneckého uvědomění považují úsilí o zvyšování produktivity práce za samozřejmé, což prý nelze — bohužel — konstatovat o dělnících britských. Tyto teorie byly ve vzácné shodě s oficiální britskou propagandou, která — aplikujíc základní principy politiky konzervativní vlády — po celá desetiletí obviňuje britské odbory z „nezodpovědného boje za vyšší mzdy“ a právě tímto bojem vysvětluje všechny problémy soudobé britské ekonomiky.

Zásadně ovšem platí, že buržoazní ideologie měla své důvody odrážet technicko-ekonomický rozvoj Japonska v poválečných letech ve svém pokřiveném zrcadle. Pokud pak jde o sociálně třídní souvislosti technického rozvoje, ty byly prezentovány buď zcela apologeticky, nebo jim nebyla věnována žádná pozornost.

To ovšem neplatí o křídle japonské sociologie, které se vyznačuje seriózní snahou o analýzu sociální skutečnosti a jejímž jádrem je marxistická sociologie.

Než přistoupíme k rozboru prací této skupiny, které mohou být z výše uvedených důvodů i pro naše čtenáře jistě zajímavé, málo známé a ve svých závěrech i překvapivé, věnujme alespoň stručný pohled na historický vývoj japonské sociologie.

Sociologie v Japonsku má svoji více než stoletou tradici (první kursy byly přednášeny na tokijské univerzitě založené krátce po revoluci Meidži v roce 1868). Rozmach empirické sociologie je spojen s poválečným rozvojem země v éře tzv. „Taisho“ demokracie. V této době vznikla také *japonská sociologická asociace* (1923).⁽¹⁾ K silnému omezení sociologické práce došlo za militarizace země v třicátých letech a zejména za druhé světové války.

Soudobou japonskou sociologii charakterizuje značný rozmach. Jen v roce 1981 bylo v zemi publikováno 117 knih a 728 statí s odbornou sociologickou tematikou. Japonští sociologové inspirovali v r. 1973 první regionální konferenci asijských zemí k tematice *Sociální vývoj v Asii*, v r. 1978 (v době konání IX. světového kongresu), druhou k tématu *Asijské perspektivy sociálního rozvoje* a v r. 1981 třetí pro jihovýchodní asijské země.

Rozmach soudobé japonské sociologie přirozeně není ani náhodný, ani

(1) Dnes má 1841 členů.

nečekaný. Vždyť jde o sociologii nejrozvinutější kapitalistické země Asie, která v mnoha směrech překvapila dynamikou svého vývoje ostatní kapitalistické země, především USA. Konkurenční schopnost japonského průmyslu je stále obávanějším faktorem nejen v evropských kapitalistických zemích, nýbrž zejména v USA a Kanadě, kam směřuje hlavní linie vývozu, dobývajících dnes tyto trhy nikoli dumpingovými cenami předválečné éry, nýbrž vysokou kvalitou a technickou progresivností. Na druhé straně je ovšem Japonsko silně spjato s americkými monopoly, má tradiční vazby na americké univerzity, má shodné třídní, zahraničně politické zájmy atd. To vše se nemůže neodrážet na celkovém profilu sociologie, která je zde považována za hlavní společenskou vědu, od níž očekává sociotechnické závěry i řídicí sféra.

Vliv americké sociologie lze prokázat jak v teoretických koncepcích, tak v metodologické výbavě řady japonských sociologů, kteří ostatně často získali vzdělání právě na amerických univerzitách. Přitom zde současně působí složitá dialektika třídní totožnosti a tržní konkurenčnosti, dále celá síť objektivních vazeb na asijské země, na nichž je Japonsko surovinově závislé (ropa!) a kde musí i hledat a nalézat své trhy (textilní průmysl). Proto již na prvé konferenci asijských sociologů v roce 1973 a ve zvýšené míře na druhé v roce 1978 (v letech 1974—75 zaznamenala japonská ekonomika vlnu recese) se někteří sociologové přímo distancovali od americké sociologie a na základní otázku, zda existuje vůbec nějaká specifická asijská perspektiva sociálního rozvoje, odpovídali, že analytické přístupy asijských sociologů jsou „zcela rozdílné od přístupů typických pro USA“. V závěru konference se objevila negativní hodnocení skutečnosti, že asijské sociologové jsou „under the overinfluence of western sociology“ (podřízení vlivu západní sociologie) [Asian Perspectives 1980 : 106]. Programově byly pak kladeny otázky, zda je vůbec myslitelný takový typ modernizace asijských zemí, jaký probíhal historicky na Západě, jaká zde má být úloha sociologů v řešení tak kardinálních otázek, jako je zajištění míru, cesty k blahobytu v přelidněných zemích aj. Konference přirozeně musela po této cestě dojít k vysokému docenění techniky a ekonomiky. Zároveň se však distancovala od redukce pojetí člověka na „homo economicus“ a zdůrazňovala nezjednodušené pojetí reálného člověka, neboť jen ten je s to řešit i ty nejkomplikovanější sociální problémy asijského kontinentu. V této souvislosti například zazněl zajímavý argument, že na úspěších japonské ekonomiky mají výrazný podíl rysy japonských lidí, které se právě vymykají koncepci „homo economicus“: feudální rodové tradice, nacionální cítění, paternalistické vazby apod. A co více: i někteří západní sociologové varují před kopírováním praktik jejich podnikatelů přeměňujících člověka v „homo economicus“ a destruujiících jak jeho lidskou přirozenost, tak jeho životní podmínky.

Odtud pak II. konference asijských sociologů vyvodila tyto závěry: Předně — sociologie je objektivně potřebná jako věda, která programově studuje člověka a společnost, neredukuje ho pouze na „homo economicus“. Nejdůležitějším tématem sociologie v Asii je dnes problém sociální změny. Dále — svými metodami a technikami je právě tato věda povolána zjišťovat reálnou tvář sociálních jevů. Konečně — zprostředkuje informace nejen o formálních, ale i neformálních, nejen o manifestních, nýbrž i latentních aspektech chování lidí. Má to být tedy „sociologie, která věnuje pozornost nejen těm, kdo jsou u moci, nýbrž i chudým, mládeži a ženám, proniká ke kořenům společenských jevů, může dát jasnější obraz společnosti a užitečná doporučení týkající se dalšího vývoje asijských zemí, kde žije tolik chudých a bezmocných“ [Protokol 1980 : 111].

Protokol z konference je na mnoha místech poznamenán snahou udržet

onu tradiční weberovskou pozici „čisté vědy“, snažit se stát nad „bojujícími tábory“. Proto se v něm například najdou jak citace Marxe, tak i Maxe Webera, jak argumenty z prací amerických sociologů ryze empirické orientace, tak i některých představitelů psychologických a behavioristických směrů ze západních zemí. Citovaný odstavec však dokumentuje skutečnost, kterou manifestoval X. světový sociologický kongres jako typickou pro všechny rozvojové země: že totiž třídní protiklady a stupeň vykořisťování, sociální závažnost bídy i revoluční a národně osvobozenecký pohyb miliónových mas v těchto zemích je realitou, kterou sociolog jakéhokoli teoretického ražení nemůže popřít, dokonce už ani mlčky obejít, nemá-li být hodnocen jako nikoli sociální vědec, nýbrž sociální slepec. Jde totiž o to, že buržoazní sociolog dnes přestává být užitečný i pro samu buržoazii, jestliže se otáčí zády k nejžhavějším problémům současnosti a produkuje cosi zcela bezúčelného, abstraktního, nepravděpodobného. Buržoazie je stále víc reálně ohrožována rostoucími rozpory třetího světa, proto potřebuje nikoli mlčení svých sociálních vědců, nýbrž rady — ovšem takové, aby neohrozily to základní: soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Na konferencích asijských sociologů se otevřeně hovořilo o pozůstatcích kolonialismu, o mimořádné zaostalosti vesnic a negramotnosti zejména žen, o bezperspektivnosti mládeže apod. Chyběla jen východiska a řešení.

Řekli jsme již, že Japonsko je v Asii nejrozvinutější zemí. To přirozeně neznamená, že v japonské společnosti neexistuje řada vážných rozporů. Ty se odrážejí i v soudobé japonské sociologii. Tak například vedle sil — oč méně početných, o to ekonomicky i politicky silnějších — prosazujících zájem vojensko-průmyslového komplexu o nové vyzbrojování Japonska, existuje v zemi široké mírové hnutí, bojující zejména proti atomové válce. Řada sociologů dává svoje síly do služeb tohoto hnutí. Například M. Yuzaki zpracoval řadu studií dokumentujících sociální dezintegraci města jako následek atomového bombardování Hirošimy. Zkoumal skupinu těch, kteří přežili, dále ovlivnění rodin pozůstalých, rozrušení všech sociálních vazeb ve městech Hirošima a Nagasaki. Jeho studií využilo Mezinárodní sympozium o nebezpečí atomové války, byly citovány i ve výzvě zaslané OSN a publikovány v Japonsku i zahraničí.

Závažné práce z oblasti sociologie politiky publikoval v minulém desetiletí prof. J. Watanuki, předseda výboru pro mezinárodní styky Japonské sociologické společnosti (jeho stať *Kniha demokracie* byla publikována v USA v r. 1975 v New York University Press, stať *Formování států ve východní Asii* byla publikována v *International Social Science Journal* v r. 1971). Prof. Watanuki se zabýval i výzkumem politických postojů různých skupin obyvatelstva v Japonsku, zkoumal poválečný proces urbanizace, napsal studii o sociálních vědách ve své zemi aj.

Jak již bylo řečeno, silný proud japonské empirické sociologie nachází svůj výraz v realizaci četných dílčích průzkumů věnovaných nejrozličnějším oblastem sociálního vývoje v Japonsku i v dalších asijských zemích. Tak například J. Tsubouchi studoval vliv islámského náboženství na rozvodovost na vesnicích Malajsie a zemědělské obyvatelstvo na Jižní Sumatře; O. Totani se zabýval výzkumy rodiny na Jávě; M. Yokoyama studoval programy řešení delikvence v japonských komunitách; Y. Tanako se ve velmi četných publikacích zabýval výzkumem veřejného mínění (například vzhledem k atomovému vyzbrojování), ale také otázkami ženského hnutí, problémy hodnot a psycholingvistikou; K. Seki publikoval řadu prací z oblasti sociologie rodiny — zabýval se i životní úrovní, veřejnými službami, migrací ve městě Hokkaido aj.; S. Nishihira je znám svou matematicko-statistickou orientací a řadou metodologic-

kých studií, zabýval se však i studiem postojů japonské mládeže a komparacemi japonské a americké mladé generace; rurální sociologii věnoval řadu prací T. Ninomiya: studoval například i tzv. princip OYA — úlohu otce v tradiční vesnické komunitě; označuje tento princip za typický rys i soudobé japonské rodiny. Ve svých statích zveřejnil i řadu případových studií týkajících se obvykle jedné konkrétní vesnice. Sociolog H. Naka se zabýval sociálními faktory sebevraždy mládeže v současném Japonsku. Celá řada sociologů studovala profesní nebo demografické skupiny společnosti: tak například K. Masuda se zabýval osamělými starými lidmi nebo problémem soužití tří generací v jedné rodině, H. Nakano podrobil výzkumu lékaře a univerzitní profesory a S. Koyano řemeslníky v tradičním průmyslu. Mnozí sociologové se věnovali výzkumu sociální struktury japonské společnosti v různé míře obecnosti (T. Fukutake: *Japonská sociální struktura v letech 1870—1980*; A. Arimoto: *Akademická struktura v Japonsku*). Nechyběly ani práce se sociálně psychologickou tematikou, zkoumající například vzory disciplíny v rodině, hodnotové systémy mládeže, její názory na televizní programy, realizovaly se výzkumy volného času, úlohy náboženství v kulturním rozvoji země, oblastí, vesnice atd. atd.

Je zcela pochopitelné, že v současné japonské sociologii tvoří zvláště širokou skupinu ti teoretici, kteří studují sociální jevy v tak dynamické sféře, jakou je ekonomika. Zde existují četné empirické výzkumy ale také teoretické práce, které byly publikovány v celé řadě zemí, včetně zemí socialistických. Povšimněme si dvou osobností, které jsou v této oblasti soudobé japonské sociologie zvláště výrazné. Profesor Shingo Shibata je badatelem s velmi širokým tematickým záběrem. Dvě jeho knihy vyšly v Holandsku — o vietnamské válce a o Alici Herzové, významné bojovnici v mírovém hnutí. Kniha *Revoluce ve filozofii*, zabývající se praktickým materialismem, revolucí práce a přeměnami v průmyslu byla publikována v r. 1977 v NSR. Zde také vyšla rozsáhlá stať *K teorii vědeckotechnické revoluce*. Významu Russellova tribunálu o válečných zločinech byla věnována stať z r. 1971, publikovaná v Paříži. V NDR vyšla další obsáhlá stať o informační revoluci a dále o problematice pomoci rozvojovým zemím (v r. 1973). V USA byla publikována stať *Základní lidská práva a problém svobody*, v řadě mezinárodních časopisů pak statí o prevenci nukleární záhuby a organizaci sociálních sil v tomto směru. Prof. Shibata publikuje i filozofické studie k problematice alienace, teorie a ideologie v marxismu aj. V SSSR i v USA byla v r. 1980 publikována jeho stať *Duševní práce a tvořivost* (viz *Voprosy filozofii* 1980, č. 2).

Druhým sociologem, jehož dílo vyvolalo oprávněný zájem i u nás, je prof. Akihiro Ishikawa (viz jeho článek *Některé aspekty sociálního plánování v Japonsku*, *Analýza* 1975, č. 3). Jeho statí zabývající se experimenty s řízením v japonských podnicích byly jen v r. 1980 publikovány ve třech socialistických zemích. V Londýně byla vydána jeho obsáhlá práce podávající přehled o tzv. japonském stylu řízení. Poslední jeho práce (jichž byl vědeckým redaktorem a které byly vydány v Japonsku v anglickém jazyce) nesou název *Socialismus a sociální rovnost a Zaměstnanost a účast na řízení: průmyslová demokracie v krizi* (obě Tokyo, Chuo University 1981).

Za zmínku stojí, že na X. světovém sociologickém kongresu v Mexiku v srpnu 1982 předložil profesor Ishikawa referát k tématu: *Nezaměstnanost jako sociologický problém — případ Japonska*, který byl na závěrečném plénním zasedání označen bulharským delegátem prof. Kiuranovem za nejhodnotnější referát k této tematice, který byl vůbec na světovém kongresu prezentován. Pro našeho čtenáře není jistě bez zajímavosti, že se prof. Ishi-

kawa naučil češtině, aby mohl systematicky sledovat produkci naší společenskovo-vědní fronty.

Studium sociálních procesů a jejich řízení je v soudobé japonské sociologii zvláště frekventovaným tématem. Je středem zájmu sociologické fronty — jak to výslovně uvedl na závěrečném plenárním zasedání X. světového sociologického kongresu v Mexiku i vedoucí sovětské delegace člen korespondent A. T. Rjabuškin — i ve všech socialistických zemích. Věnujme proto této sféře nyní zvláštní pozornost.

* * *

Poválečný vývoj japonské ekonomiky byl již předmětem mnoha analýz, zejména ovšem — jak jsme uvedli — ekonomických a technických. I když byly zaznamenány vlny vzestupu i poklesu — například v sedmdesátých letech v souvislosti s tzv. energetickou krizí —, lze tento vývoj i dnes hodnotit — zejména ve srovnání s řadou jiných kapitalistických států — jako příznivý. V r. 1981 se hrubý národní produkt zvýšil o 2,9 % (v roce 1980 ještě o 4,2 %), průmyslová výroba se zvýšila o 3,1 % (v roce 1980 o 7 %).

Statistiky však prokazují silný pokles spotřebitelské poptávky doma, což zvyšuje tlak na vývoz zboží. Japonský export však naráží na silný odpor západních partnerů, kteří jej blokuji celními i legislativními bariérami. Jiným zlověstným jevem posledních let je prudký pokles investic (v letech 1978 až 1980 se pohybovaly mezi 7—12 %, v r. 1981 jen 1,6 %). Tento vývoj dopadá nepříznivě hlavně na malé podniky, které pracují zejména pro vnitřní trh: rok od roku stoupá počet těch, které bankrotují: V r. 1976 šlo o 15 641 podniků, v r. 1977 tento počet stoupl na 18 471, v r. 1978 se udržel na úrovni roku 1976, ale v r. 1979 dosáhl již 18 030. Jak je zřejmé, v soudobé japonské ekonomice probíhá intenzivní proces centralizace kapitálu.

Podnikatelé se snaží řešit tyto strukturální obtíže současné japonské ekonomiky různými způsoby. Jeden z nich je převádění materiálův a pracovních náročných výrob do ciziny — tj. do rozvojových zemí s nejnižší životní úrovní — jde především o podniky skupiny I. (hliníkářny, petrochemie), ale i skupiny II (automobily, elektrotechnika).

Centralizace kapitálu vede zároveň k zesílení automatizace a robotizace. Japonsko dnes používá 70 % světového parku robotů a samo je jejich největším výrobcem.

Byla nastoupena cesta intenzivního rozvoje inovací: Japonsko je dnes v mnoha směrech v čele technického vývoje, vyrábí nejvíce aut na světě, a to na takové technické úrovni, že například v r. 1982 již u poloviny montovaných vozů je spalovací režim řízen computerem, u jiných se montují motory z mimořádně pevné keramiky, takže jen čepy a matice jsou kovové.

S tím souvisí i další směr: maximální hospodárnost. Týká se zejména energie, kde byl stanoven speciální úvěrový a daňový systém na stimulaci podniků, které ušetří ropu. O výsledku svědčí fakt, že jen v r. 1981 bylo možno snížit dovoz ropy o 10 %. Silně je podporována výstavba atomových elektráren — v r. 1990 budou dodávat čtvrtinu veškeré elektrické energie v zemi.

Mimořádná pozornost je věnována vědě a výzkumu, jejichž poznatky se urychleně materializují v celé řadě výrobků, které jsou pak na světových trzích vysoce konkurenceschopné. Jen v r. 1981 vyrobily japonské podniky 16 miliónů televizorů, 16 miliónů tranzistorových rádíl a 55 miliónů počítačů. Představitel japonského ministerstva zahraničního obchodu a průmyslu se v tomto ohledu vyjádřil velmi typickým způsobem: „Protože máme jen omezené přírodní zdroje, musíme být první v technologii, abychom vydělali peníze na potraviny, ropu a uhlí. Až donedávna jsme se museli spoléhat na za-

hraniční technologii, ale nyní jsme průkopníky počítačové revoluce. Kdybychom nebyli — nepřežijeme“ [Boraiko 1982 : 444].

Japonští vělci oznámili, že již bylo vyrobeno překladatelské zařízení, schopné tisknout japonský diktát v angličtině. Paměť má dnes kapacitu asi 7000 slov. Pracuje se nyní na rozšíření této paměti a urychlení volby termínů počítačem.

Povšimněme si nyní, jak se tyto ekonomické trendy odrážejí v zaměstnanosti a pohybech pracovních sil, abychom potom mohli posuzovat soudobou japonskou sociologii práce, průmyslu a podniku.

V Japonsku se trh práce dělí na dvě základní oblasti: pracovníky s tzv. „celoživotním zaměstnáním“ a pracovníky s nestabilním pracovním poměrem. Ukazuje se, že tzv. „celoživotní povolání“ má asi třetina zaměstnanců, a to zejména ve dvou kategoriích: ve veřejných službách (kde mimochodem existuje zákaz stávek) a mezi kvalifikovanými dělníky u největších firem. Skupina „nestabilních“ (někdy také: periferních) zaměstnanců, kteří tvoří téměř $\frac{3}{4}$ všech pracovníků, je velmi výhodnou zálohou pracovních sil pro kapitál (v období konjunktury se jejich částečný hodinový úvazek zvýší, v období krize se prostě propustí). Vzhledem k systému odborného vzdělávání je jejich přechod mezi „stabilní“ pracovníky prakticky nemožný. Avšak — i u oněch „stabilních“ končí záruky zaměstnání 58 rokem.

Stabilní pracovníky si velké firmy vybírají z mladých pracovníků, a to tak, že v první řadě posuzují objektivní i subjektivní předpoklady těchto pracovníků pro to, aby spojili svůj život s firmou. Při vstupních školeních těchto pracovníků se zejména usiluje o solidarizaci, o motivaci splynout s „duchem domu“, stát se členem „rodiny“ zaměstnanců firmy. Odborná kvalifikace schopných a oddaných se zajistí až potom. Tím se v pracovníkovi vytváří pocit perspektivy, možnosti postupu ve funkcích, jistoty v oblasti odměňování, ale současně i pocit morálních pout a zrad pro případ, že by chtěl přejít k jiné firmě. Takovými cestami si velké firmy vytvářejí kmenové stavy pracovníků, jádro nejschopnějších a v paternalistickém smyslu nejoddanějších zaměstnanců.

Tato „solidarita“ s firmou nebyla v posledních desetiletích příliš narušována například ani odborovou solidaritou: vždyť i odbory jsou organizovány nikoli centrálně, jako výraz jednotných zájmů třídy, nýbrž podnikově, a jejich vazba na odborová centra je velmi volná. Přitom zastupují zásadně zájmy pouze oněch „stabilních“, kmenových pracovníků — tedy naprosté menšiny zaměstnanců; a i tito zaměstnanci jsou v odborech průměrně organizováni pouze cca v 25 % případů.

Bylo již řečeno, že krizové výkyvy se v Japonsku řeší zásadně na účet „periferních“ zaměstnanců. Jde především o pracovníky s částečným úvazkem. Uvádí se, že na částečný úvazek pracuje dnes v Japonsku každý 8. zaměstnaný muž a každá 5. žena. Jejich propuštění (a potom život doma u rodičů, u manžela apod.) se považuje za normální daň pohybům ekonomiky.

Jinou formou zaměstnání „periferních“ zaměstnanců je dočasný úvazek. Obnovuje se každý rok — pokud dojde ke krizovému výkyvu, obnoví se.

Další kategorií je tzv. vypůjčená práce: určité úkoly zadává firma například skupině externích odborníků, popřípadě celým ústavům.

V době krizových výkyvů firmy přirozeně postupují i po jiných — dnes obecně v kapitalistickém světě užívaných — cestách: nepovolují přesčasy, snižují počet pracovních hodin v týdnu apod.

Teprve potom se přistupuje k zásahům dotýkajícím se kmenových pracovníků: přestupují v rámci podniku, často z výroby do odbytu, nabízí se odstoupné při dřívějším odchodu do důchodu (někdy dokonce už ve 40 letech!) odsunují se do dodavatelských podniků, do podniků v rozvojových zemích atd. atd.

Japonští sociologové věnují v současné době značnou pozornost všem významným sociálním procesům probíhajícím v ekonomické sféře. Dominující jsou dva: tzv. „japonský styl řízení“ (seberegulace) a narůstající nezaměstnanost.

Pokud jde o první proces, je třeba především připomenout, že pro rozvoj japonské ekonomiky koncem padesátých let a zejména v šedesátých letech byl typický rychlý rozvoj nové techniky a výrazné změny v technologii, což mělo svůj odraz i v poměru dělníků k práci a výrobním procesům v rychle modernizovaných podnicích. Rostla monotónnost práce, zvyšovalo se její tempo, rostla absence a fluktuace, objevovaly se dokonce průmyslové sabotáže a moderní luddismus. Lidé si stěžovali na práci nemající smysl, věčný bezvýhodný kruh, připomínající věznic. Apatie začala narůstat nejvíce u mladých dělníků, kteří byli kvalifikovaní. Podobné nálady se objevily i v administrativě v souvislosti se zaváděním počítačů.(2)

Některé velké firmy chtěly celou věc řešit nejdříve tresty. Brzy však pochopily neúčinnost takových metod a tak otevřely naopak dveře tzv. Jishu Kanri aktivitám: Z popudu vedení firmy byly vytvářeny výbory, které organizovaly zakládání tzv. Q Circles (kroužků kvality), ZD Movements (Zero Defect — hnutí za práci bez zmetků), Suggestion Systems (systémy a organizace, v nichž se rozvíjí tvořivé myšlení a organizují se nápady a náměty inovačního charakteru), někdy i hygienické kroužky, kroužky bezpečnosti práce apod. V r. 1977 mělo již 68 % velkých firem kroužky tohoto typu.

Stojí za povšimnutí, že takové kroužky zakládaly orgány managementu a nikoli odborů. Jestliže se odbory připojily, pak opět jen jako součást „company community“ — tedy znovu v onom paternalistickém pojetí. Druhou významnou okolností bylo, že se tyto kroužky organizovaly mimo výrobní proces. dílnu, tedy po práci, často i mimo podnik. Někteří manažeři otevřeně prohlašovali, že tento „japonský styl řízení“ naprosto nechápu jako cestu k průmyslové demokracii, nýbrž ke kompenzaci negativních důsledků nové techniky a cestu zvýšení produktivity práce — navíc prý bez jakýchkoli dalších investic.

Jak probíhala činnost v těchto kroužcích prakticky? Zaměstnanci se scházeli například 2X za měsíc večer po práci. Zvolili si neformálního vedoucího, který organizoval a vedl jednání. To mělo někdy formu „brainstormingů“ a bylo velmi neformální. Pouze nejlepší závěry byly zapsány. Vedoucí poté předal zápis vedení firmy, které jej pečlivě studovalo. Zavedené a osvědčené návrhy byly odměněny. Nutno konstatovat, že přes skutečnost, že kroužky byly inspirovány vedením a realizovaly svou činnost mimo výrobní proces, zlepšily vztah zaměstnanců k výrobnímu procesu a projevíly se i upevněním kázně a rozvojem iniciativy mnohých pracovníků.

Po určitém ochabnutí Jishu Kanri aktivit byl u některých firem zvolen vyšší stupeň — tzv. autonomní skupiny. Ty již fungují v normálním výrobním procesu, samy rozdělují své členy k výrobním operacím a přejímají i skupinovou odpovědnost za výsledky výkonů. Vedení určuje úkoly, lhůty, všechny hlavní podmínky, jen provedení úkolů je věcí skupiny a ta je — po úspěšném splnění — i skupinově premiována.

Japonští sociologové podrobili 124 takových skupin v 6 podnicích sociologickému průzkumu. Ukázalo se, že hlavní formou účasti zaměstnanců v tomto tzv. „japonském stylu řízení“ je pouze konzultativní (tedy nikoli decizní)

(2) Tyto jevy byly již dříve dobře známy například v ekonomice USA, kde podnikatelé přistoupili k různým formám kompenzace — zejména metodami tzv. humanizace práce.

aktivita. Hlavním předmětem jednání bývá efektivnost, na druhém místě problémy kvality. Účast na schůzkách v Jishu Kanri aktivitách bývá 78 %, z účastníků však téměř polovina aktivně vystoupí na každé schůzce. 51 % členů kroužků již má nějakou zkušenost s řízením.

Prof. A. Ishikawa dochází při hodnocení těchto aktivit k závěru, že nejde o sebeusměrňování zaměstnanců v pravém slova smyslu, ale spíše o jejich manipulaci. Přesto se však takové aktivity „vyvíjejí dost nezávisle a pracující uspokojují... těžké ekonomické podmínky však na ně budou mít negativní vliv... U nadřízených se objevují tendence více zasahovat do aktivit skupin, chopit se jejich vedení a manipulovat dělníky podle momentálních zájmů firmy. Malé skupiny samy o sobě nemají sílu zabránit takovým opatřením a tendencím“ [Ishikawa 1981 : 121].

Oněmi „těžkými ekonomickými podmínkami“ prof. Ishikawa myslí především vývoj nezaměstnanosti v posledních letech. Jde o oblast frekventovanou v sociologických výzkumech v Japonsku rok od roku častěji a prezentovanou v řadě referátů a teoretických prací i v zahraničí.

Prof. K. Odaka například analyzuje zaměstnání jako činnost, která má předně ekonomicky zajistit jedince i jeho rodinu, dále umožnit mu včlenění do společnosti — tedy zaujmout konkrétní sociální pozici a hrát odpovídající sociální roli — a konečně umožnit i seberealizaci individuální osobnosti. Tento přístup je metodologicky velmi významný, neboť buržoazní sociologie má tendenci buď redukovat nezaměstnanost jen na ekonomický rozměr (který prý řeší podpora v nezaměstnanosti), nebo psychologizovat, tj. bojovat s důsledky nezaměstnanosti skupinovou terapií, psychodramaty apod. Prof. Odaka naopak tímto komplexním a skutečnosti odpovídajícím způsobem vysvětluje, že a proč nezaměstnanost zasahuje nejen individuálního člověka, nýbrž i jeho hlavní sociální opory v mikrosféře (rodina, přátelé, pracovní skupina), že však ho vypojuje i ze sociální makrosféry. Správně uvádí, že zaměstnání je již samo o sobě určitou formou spojení s celou společností. Sociologické výzkumy v Japonsku dokazují — ostatně shodně s průzkumy v USA a v dalších kapitalistických zemích — že nezaměstnanost je i cestou k individualizaci člověka, k osamělosti, k jeho vydělení ze společnosti a stále častěji je základem celé řady sociálních deviací (alkoholismus, duševní poruchy až sebevraždy, zločinnost, anarchismus, narkomanie atd.).

Jestliže mnozí přeceňují tzv. „japonský styl řízení“, prof. Odaka naopak na základě rozborů nesčetných faktů ze soudobého Japonska dospívá k závěru, že tento ani jiný typ řízení v Japonsku není s to řešit problémy, které dělníkům působí nezaměstnanost.

Tento velmi závažný problém japonské společnosti podrobil hluboké teoretické analýze prof. Akihiro Ishikawa ve svém vystoupení na X. světovém sociologickém kongresu v Mexiku. Povšimněme si blíže jeho referátu [Ishikawa 1982].

Předně se zabýval otázkou, proč je nezaměstnanost nejen ekonomickým, nýbrž i sociologickým problémem: zachvacuje celé sociální skupiny a má vliv na celou společnost. Lze ji studovat jako projev sociální patologie i individuální deprivace. Proti názorům, že určitá nezaměstnanost je elementem ekonomického zdraví společnosti, ukázal, že je naopak krizí demokracie. Sociální skupina nezaměstnaných představuje pól iracionality současné masové společnosti, politickou rezervní armádu iracionálních sociálních hnutí, od nových náboženství až po fašismus. V tomto smyslu představuje základnu krize celé společnosti.

V Japonsku není nezaměstnanost neznámým jevem (třicátá léta). Naproti tomu například v sedmdesátých letech se projevil dokonce nedostatek pracov-

ních sil. Co je však pro dnešní nezaměstnanost charakteristické a nové, je podstatné zhoršení mechanismů jejího řešení. V kdysi nevyvinuté ekonomice existoval silný venkov a vznikající dělnická třída s ním byla všestranně propojena. Proto tam lidé propuštění z práce odcházeli a ve svých původních rodinách nějakým způsobem dokázali přečkat krizi. Dnes je venkov industrializován, sociální svazky s městem jsou silně oslabeny.

Dělník je plně urbanizován, práce v továrně je jedinouází jeho obživy, je k ní mnohem více vázán i subjektivně. Propuštění z práce zasáhne tedy dnešního dělníka mnohem hlouběji než dělníka třicátých let.

Dále jsou v Japonsku z práce propouštěni ve značné míře pracovníci staršího věku, jejichž opětne zaměstnání a rekvalifikace jsou obtížné.

V r. 1978 realizoval tokijský Metropolitní institut práce sociologický výzkum nezaměstnaných (225 respondentů ve věku od 30 do 60 let). Odhalila se jím mimo jiné silná individualizace propuštěných pracovníků: hledeli sami přečkat tíživou situaci, aniž by zatěžovali příbuzné a přátele, často spoléhající na to, že se určité řešení najde než zcela vyčerpají své úspory (více než 50 % všech zkoumaných). Pozornost zaslouží i často uváděný údaj, že podpory v nezaměstnanosti jsou tak nedostatečné, že nemohou zajistit existenci (57 % odpovědí). Téměř pětina respondentů odpověděla, že podpora stačí, ale jen při výrazném snížení životní úrovně. Jen 18 % zkoumaných považovalo tyto podpory za odpovídající.

Průzkum prokázal i další sociální deviace: například růst závislosti na firmě i těch, kteří zůstali zaměstnání (strach z propuštění vyúsťuje ve snahu smířit se s čímkoli). Autor tento jev nazývá bloádou dělnického uvědomění, pokud jde o jejich práva.

Po zhodnocení všech výsledků výzkumu prof. Ishikawa dospívá k závěru, že nezaměstnanost je kritickým symptomem celé soudobé japonské společnosti.

* * *

Jak je známo, problémy kapitalistického trhu práce dopadají především na zaměstnané ženy. Jak je tomu dnes v Japonsku? Konkrétní analýzou této sféry se zabývá jeden z renomovaných japonských sociologů práce — profesor Kimi Hara [1981].

Jeho výzkumy se týkají zaměstnanosti žen v textilním a elektronickém průmyslu, v nichž práce žen převažuje. V r. 1977 například 30 % všech žen pracujících v průmyslu bylo zaměstnáno v textilní výrobě a 12 % v elektronice. Japonští sociologové charakterizují ženy jako tiché a vždy nedocenené pozadí oněch „zázraků japonské ekonomiky“ po druhé světové válce. Studie profesora Hary dává velmi přesný obraz, jakou cenu platí zaměstnané ženy za onen nepochybně velmi úspěšný růst japonské ekonomiky v posledních desetiletích.

Prof. Hara ve svém referátu charakterizuje práci žen třemi indikátory: a) monotónní a nudná, b) vyžadující minimum kvalifikace, c) nejméně placená.

V energetickém průmyslu se podíl žen na počtu pracovníků tohoto průmyslového odvětví pohybuje kolem 80 %. Ženy tvoří v tomto roce 43 % všech zaměstnanců (r. 1977), většinou ovšem patří mezi pracovníky „periferní“ (nekmenové). V naprosté většině jsou zaměstnány v malých podnicích, kde vykonávají bezútěšně monotónní práci, často v pronikavém hluku, pracovní podmínky jsou vhodné spíše k zhroucení než k práci [Hara 1981 : 12, 13].

Nechrání je odbory, nemají penzi. Firmy lákají děvčata již od 15 let, zejména z horských vesnic a ostrovů Kjúšú a Hokkaidó. Hlavním stimulem je možnost navštěvovat školu při práci. Prof. Hara zpracoval časový snímek dne

těchto dívek, které musejí pracovat střídavě v dopoledních i odpoledních směnách a včetně školní docházky vykazují 17 hodin pracovní aktivity denně. Mají-li spát alespoň 7 hodin, musí vypustit volnočasové aktivity. Jejich odpovědi: „Řídí mne stroj. Nemám čas ani studovat, ani spát. Utíkám od časného rána do noci. Celý den je zničen.“ Co průmysl zajímá, není blahobyt těchto mladých děvčat, ale růst výroby při nejmenších nákladech [Hara 1982 : 16].

Profesor Hara uzavírá svůj referát konstatováním, že společnost přeměnila tyto dívky na instrument své industrializace bez ohledu na jejich lidskou důstojnost. Z bídy zaměstnaných žen učinila nezbytnou podmínku svých mimořádných zisků. Vývoj pokračuje, ale chudoba nemizí. Ba právě naopak: „Diskrepance mezi bohatými a chudými se často s postupující industrializací ještě rozevírá.“ [Hara 1982 : 17].

* * *

Hodnotíme-li vývoj soudobé japonské sociologie v jejím celku, je zřejmé, že jde o velmi širokou frontu, jejíž osou je teoretická a metodologická výbava americké sociologie. Vliv tradičních evropských škol je mnohem slabší, i když je rovněž prokazatelný. Sympatickým rysem je snaha řady japonských sociologů seznámit se s literární produkcí sociologů v socialistických zemích.

Nejlepší představitelé japonské sociologie neapologetizují status quo. Mnoho se jich angažuje v mírovém hnutí, zkoumá národně osvobozené hnutí v Asii, nevyhýbá se tematice exploatace koloniálních zemí a bídy (zejména venkova) v řadě asijských zemí. Pravda, v celé řadě prací zůstávají autoři na pozitivisticko-empirické bázi, věcně popisují sociální rozpory, aniž by se pokoušeli najít východisko.

Některé výzkumy však již výběrem sociálního terénu, zaměřením na onen rub všeobecně uznávaného technického rozvoje, vrhají světlo do míst japonskými firmami zakrývaných, na skutečnosti ve světovém veřejném mínění značně zidealizované.

Marxistická sociologie, usilující o důsledně pravdivý pohled na soudobou společnost v Japonsku, umožňuje pochopit i ona dosud existující specifika, vyrůstající ještě z feudálních tradic, z paternalismu, z počátků kapitalistického podnikání, i stále výraznější prolamování těchto specifických zákonů imperialismu i když se tedy japonským firmám dosud daří paternalisticky upevňovat integritu kmenových zaměstnanců, aktivizovat zájem pracujících v různých kroužcích kvality a hygieny, udržovat odbory jen v rámci podnikové komunity — stále výrazněji se i zde prosazují základní zákony kapitalistické ekonomiky, založené na vševládosti principu maximálního zisku, svírající i trh práce bezohlednými kleštěmi nabídky a poptávky a řešící i vlny „boomů“ a „recesí“ hlavně a především na účet pracujících.

Tyto ekonomické zákony mají stále výrazněji svůj odraz i v sociální sféře, v reagování vykořisťovaných tříd a skupin, v třídním boji dělníků, v proletariázi intelligence, ve zbídačování vesnice a malovýrobců. Odrážejí se i ve společenském vědomí — na jednom pólu v revolučním třídním vědomí, na druhém ve stále průhlednější apologetice.

Výsledky marxisticky orientovaných výzkumů dává soudobá japonská sociologie argumenty pólu prvnímu a již z toho důvodu je její studium pro nás přínosem.

Literatura

Asian Perspectives on Social Development. Tokyo, Japan Sociological Society 1980.
Boraiko, A. A.: *The Chip.* National Geographic 1982, č. 4.

- Hara, K.: *Industrialization and Woman Workers in Textile and Electronics in Japan*. Mexico, ISA Congress 1982.
- Ishikawa, A.: *Experiments in Self-Management in Japan*. Economic Management 1981, č. 1.
- Ishikawa, A.: *Unemployment as a Sociological Problem — The Japanese Case*. Mexico, ISA Congress 1982.
- The II. Conference of the Asian Sociologists. Protokol*. Tokyo, Japan Sociological Society 1980.

Резюме

Я. Когоут: Современная японская социология

Автор в своей статье анализирует сначала развитие японской социологии до 2-ой мировой войны, затем дает более подробную характеристику современной японской социологии. Он обращает внимание на развитие экономики Японии и всего японского общества, прослеживая, каким образом это развитие отражается в новейших работах японских социологов. Особое внимание автор уделяет тем работам, которые посвящены социальным процессам, протекающим в экономической сфере. Он использует, кроме прочего, доклады, с которыми выступили японские социологи на X-ом Всемирном социологическом конгрессе в Мексике в августе 1982 года. Автор анализирует прежде всего доклады профессора Акихиро Ишикава и доклад профессора Кими Хара. Он приводит ряд данных из конкретных социологических исследований, касающихся, в частности, так наз. японского стиля управления, а также проблематики женщин, занятых в текстильной и электронной промышленности.

Summary

J. Kohout: Contemporary Japanese Sociology

After analyzing the development of Japanese sociology until World War II, the paper goes on to discuss the characteristic features of contemporary Japanese sociology. It brings to notice the development of Japanese economy and of the whole society, and subsequently examines its reflection in the most recent publications of Japanese sociologists. Particular attention is devoted to the works discussing social processes under way in the economic sphere. For these purposes, also papers presented by Japanese sociologists on the 10th World Congress of Sociology in Mexico, August 1982, are subjected to analysis. This refers in the first place to papers by Professor Akihiro Ishikawa and Professor Kimi Hara. In addition, a number of data obtained from concrete sociological research are introduced; these concern first of all the so-called Japanese style of management (Q Circles, ZD Movements) and also women employed in the textile and electronic industries.

24. ročník Demografie

Tříměsíční revue pro výzkum populačního vývoje, vydávaná Federálním statistickým úřadem, přinesla v roce 1982 celkem 25 článků a studií. Značná část jejich tematického zaměření úzce souvisí s tématy současného sociologického výzkumu a z toho důvodu na ně upozorňujeme sociologickou veřejnost.

Sociologovi jsou nejbližší dvě stati pojednávající o výsledcích výběrových šetření.

V článku *Výběrové šetření o využívání času v kulturním rozvoji obyvatelstva ČSSR* uvádí J. Bezouška hlavní výsledky šetření tisíce sedmi set společně hospodařících domácností, provedeného Federálním statistickým úřadem v letech 1979 a 1980. Soubor představuje zhruba 3 promile domácností ČSSR a byl získán výběrem ze souboru 2% mikrocensu 1977. Článek přináší stručný přehled metod a technik šetření a dále deskriptivně vybraných výsledků v tříděních 2. a 3. stupně.

Slovenská pedagogická knihovna a Ústav školských informací provedli v letech 1973–1974 výzkum absolventů vysokých škol z roku 1967 a opakovaně v letech 1978–1979 výzkum absolventů z roku 1972. Hlavním cílem tohoto opakovaného výzkumu bylo zjistit úspěšnost absolventů jednotlivých druhů a typů vysokých škol v praxi. V šetření bylo použito 8 ukazatelů, postihujících sféru rodiny, manželského soužití a rodičovství. Karol Šuran ve stati *Absolventi vysokých škol o svojej rodine* uvádí stručnou analýzu hlavních statistických parametrů těchto ukazatelů. Závěry však jen málo přesahují dosavadní poznatky demografické statistiky. Autor bohužel neuvádí nic o vztazích mezi manželským a rodinným životem a uplatněním v praxi.

Celkem 5 článků je věnováno tématům prostorové distribuce obyvatelstva a migračním pohybům.

Vcelku analogické otázky jsou náplní článků P. Čtrnácta *Vývoj a rozmístění obyvatelstva ČR v letech 1961–1980* a F. Durdoviče a J. Petrika *Obyvatelstvo SSR a jeho územné rozmiestnenie*. Od roku 1961 je zpracována nyní již dvacetiletá řada dat za dnešní okresy a za trvale bydlící obyvatelstvo. Uváděná data nejsou však zcela srovnatelná. Poměrně málo významné difference vznikají ze změn okresních hranic, zvláště pokud jde o hodnocení změn koncentrace obyvatelstva. Mnohem podstatnější nesrovnalosti souvisí se změnami hranic obcí. Četná slučování obcí jednak vyústila v průběhu dvacetiletého období ve faktickou změnu správního členění, jednak stěhování je definováno jako změna bydliště mezi dvěma obcemi. V průběhu let tedy pozorujeme, že stále významnější část prostorového pohybu není statisticky sledována jako migrace, neboť se uskutečňuje na území jediné administrativní obce. Je samozřejmé, že ostřeji vystupují tyto nesrovnalosti u velkých měst. Autoři si uvedené problémy uvědomují, na příslušných místech sami komentují vypovídací hodnotu tabulek. Zdá se, že zpracování dlouhodobých a časově srovnatelných řad údajů je v současnosti neuskutečnitelné.

Zajímavým exkursem do historie je studie I. Thurza *Poznámky k vývoju urbanizácie Slovenska od 19. storočia*, a to i přes skutečnost, že název nevystihuje obsah: ve skutečnosti se jedná o migraci Slováků do měst, a to zdaleka ne pouze do měst na území dnešního Slovenska. Hlavní proudy migrantů směřovaly naopak vně souvislého slovenského osídlení. Například v roce 1900 žilo nejvíce Slováků v dnes maďarských městech Békešská Čaba, Budapešť, Šarvaš, teprve potom následovaly Baňská Štiavnica, Bratislava, Myjava a Košice na území dnešní SSR a za nimi opět Slovenský Komlós (MLR), Petrovce (Jugoslávie) a Nadlak (RSR).

R. A. Tatevosov srovnává ve stati *Základní tendence demografického rozvoje SSSR v regionálním průřezu* současný vývoj jednotlivých svazových republik. Mezi republikami existují dosud značné rozdíly, které autor vysvětluje rozdílným tempem průběhu demografické revoluce. Sovětská vláda podporuje migraci především do východní části — za Ural. Dnes již více než čtvrtina obyvatel SSSR žije za Uralem.

V syntetické studii *Urbanizace na území ČR v období 1850–1980* se autoři J. Musil a Z. Ryšavý soustřeďují na etapizaci dlouhodobého vývoje. Obecná tendence koncentrace činností lidí a bydlení do měst se neprosazuje lineárně. Existují periody dynamičtějšího růstu měst a periody zpomalení tempa růstu. Navíc různé ekonomické podmínky favorizují různé velikostní skupiny měst. Autoři poukazují v závislosti na politickém a historickém vývoji na proměnlivé formy urbanizačního procesu.

Velmi diskutovanému tématu populační politiky věnuje 24. ročník Demografie 3 studie.

Ve stati H. Chasajeva a J. Koubka *Populační politika v Sovětském svazu* se čte-

nář seznámí s metodami ovlivňování nerovnoměrného populačního vývoje v SSSR. Porodnost celého státu sice zdaleka neklesá na úroveň ostatních vyspělých populací, projevují se však značné geografické disproporce. Tyto disproporce nabývají na významu v souvislosti s tendencí ke směřování ekonomického rozvoje na rovnoměrnější využití celého státního území. Proto je hlavním rysem sovětských populačních opatření výrazná prostorová diferenciací.

J. Koubek se ve studii *Některé teoretické problémy populační politiky* snaží vyporádat s dosud nejasnými otázkami definice pojmu populační politiky a rozdílu mezi politikou sociální a politikou populační. Seznamuje stručně s hlavními názory zahraničních, především sovětských demografů. Rozlišuje „užší“ a „širší“ pojetí populační politiky, tedy politiky zaměřené výhradně na dosažení konkrétních demografických cílů na rozdíl od politiky, která svými širšími důsledky populační sféru zasahuje druhotně. Toto rozlišení je podle autora důležité při hodnocení efektivnosti populační politiky.

Ještě dále jde v tomto směru V. Roubíček v článku *K otázce efektivnosti populační politiky*. Stať přináší celou řadu postřehů vyvozených z netradičního přístupu k hodnocení populační politiky. Autor vychází z úvah o politice jako takové, o možnostech a mezích politických opatření při ovlivňování lidských aktivit. Dochází tak ovšem spíše k závěrům o vzájemných vztazích populačního systému a politického systému: každá politická akce, změna, skutečnost atd. má nějaký důsledek v populačním systému. To ovšem platí i opačně — změny demografických trendů mají politické důsledky. Přestože jsou Roubíčkovy úvahy správné a přínosné, nelze ztráčet ze zřetele nutnost skutečného hodnocení vlastní populační politiky v „užším“ slova smyslu, tedy hledat odpověď na otázku, zda je tato politika správná a účinná ve svých cílech a prostředcích, a konečně jaký je její výsledek.

Z hlediska sociologie zajímavou informaci přináší článek M. Kučery a O. Ullmana *Úroveň vzdělání obyvatelstva ČSSR v datech sčítání 1980*. Uvádí v přehledném zpracování základní data o vzdělání ve srovnání s předchozími sčítáními. Tabulky dokumentují třídění obyvatelstva podle nejvyššího dokončeného vzdělání v kontextu široké škály ukazatelů. Stať představuje tematicky sevrženou a výstižnou analýzu rozsáhlé a vnitřně složité problematiky. Tato složitost způsobuje, že se některé formulace mohou zdát diskusní. Tak například při hodnocení rozdílu mezi ČSR a SSR je nadměrně akcentován předválečný vývoj a vývoj za války. V souvislosti se spornou interpretací dat je zastřena skutečnost, že v sedmdesátých letech se vzdělávací proces v ČSR zpožďoval za SSR. Zvláště patrné je to u vysokoškolského vzdělání. Vcelku však tyto diskusní otázky neubírají statí na zajímavosti. Rozsahem informací by mohla sloužit za orientaci každému odborníkovi, který plánuje výzkum otázek vzdělání v ČSSR.

V článku *Sčítání lidu v SSSR v roce 1979* seznamuje N. Orlovová čtenáře s metodickými inovacemi a s hlavními výsledky posledního sovětského censu.

Rozvody představují kromě jiného značné zatížení společnosti, neboť vyvolávají druhotné ztráty v oblasti zdravotnictví, soudnictví, sociální péče, bytové otázky, práce atd. Podle studie V. Schüllera, J. Prokopce a Z. Dytrycha *Celospolečenské ekonomické ztráty z rozvodovosti* představuje jeden rozvod pro společnost souhrnnou ztrátu vyšší než 75 tisíc Kčs.

Analytická stať M. Královcové *Plodnost poválečných kohort v SSR* vychází z aplikace kohortní metody a přináší nové poznatky o vývoji struktury narozených podle pořadí a věku matky.

V dalších deseti článcích 24. ročníku *Demografie*, určených spíše vlastním demografům, jsou obsažena témata demografického rozvoje a vývoje demografie u nás i v zahraničí. Ročník obsahuje četné recenze naší i zahraniční literatury a celou řadu přehledů a zpráv.

V posledních ročnících *Demografie* pozorujeme určitou vstoupnou tendenci. Přínosem tohoto ročníku jsou jednak nové, netradiční a často i diskusí vyvolávající myšlenky některých článků, jednak určitá snaha zúžit dosavadní příliš široký záběr časopisu, který přesahuje rámec otázek populačního vývoje.

Ivan Lesný

Efektivnost sdělovacích prostředků

Z. Šumbera: *Základní otázky efektivnosti prostředků masové informace a propagandy* Praha, Novinář 1982, 205 s.

Výzkum hromadných sdělovacích prostředků se v průběhu posledních let stal organickou součástí státního plánu základního výzkumu. Z dříve okrajové výzkumné čin-

nosti se v souvislosti s rozmachem působení rozhlasu, televize a tiskovin všeho druhu stalo všude na světě relativně svébytné vědní odvětví, které má jak svoji teoretickou, tak empirickou stránku. Sama institucionální základna hromadných sdělovacích prostředků produkuje rostoucí měrou potřebu takového výzkumu, většinou ovšem v úzké — tu více tu méně pragmatické — vazbě na jejich každodenní provoz. Kvalita tohoto výzkumu ovšem závisí na jeho teoretické a metodologické úrovni i na rozvinutosti dalších vědních disciplín. K prohloubení badatelského záběru nesporně přispělo řešení jednoho z hlavních úkolů *Jednotného programu společenských věd*, který se týkal metod a forem zvyšování efektivity prostředků masové informace a propagandy. Koordinátor tohoto hlavního úkolu Zdeněk Šumbera nyní publikoval výsledky své práce na tomto výzkumu v knize *Základní otázky efektivity prostředků masové informace a propagandy*.

Jde o práci, která má jednak svůj rozměr teoretický, jednak záměr vysloveně praktický. V teoretické části autor analyzuje místo sdělovacích prostředků v socialistické společnosti a cesty zdokonalování jejich působení v procesu utváření vědomí a jednání lidí. Zabývá se dále rozbořem vlivu sociální reality na vědomí lidí a obecným pojetím efektivity v oblasti hromadných sdělovacích prostředků. Závěrečná kapitola je věnována otázkám uplatnění vytyčených kritérií a principů v žurnalistické praxi.

Předností Šumberova přístupu je to, že kategorie, s nimiž pracuje, podrobuje nejprve všestrannému teoretickému rozboru a teprve pak je aplikuje na speciální případ hromadných sdělovacích prostředků. Z tohoto hlediska se například zamýšlí nad tím, co je to vůbec efektivnost. Zdůrazňuje, že při posuzování efektivity by stále výraznější roli mělo hrát hledisko objektivních celospolečenských potřeb, postižení kvality dílčí činnosti z hlediska širších společenských souvislostí, z hlediska základních trendů společenského vývoje. Jde mu především o stanovení vědeckých kritérií efektivity, což ovšem znamená pochopení otázky obsahu, smyslu, a to jak ve vztahu k činnosti lidí vůbec, tak k činnosti sdělovacích prostředků zvláště. Toto autorovo úsilí o solidně podložený hodnotící přístup na základě obsahové analýzy patří k velmi sympatickým stránkám jeho knihy. Jsou totiž známy mnohé výzkumy — a nejen výzkumy hromadných sdělovacích prostředků — které právě tento obsahový a hodnotící zřetel opomíjejí. Tím ovšem samy tyto výzkumy do značné míry zrácejí svůj vlastní smysl.

Žádoucí efektivity při formování vědomí lidí je podle Šumbery dosahováno tehdy, když činnost spojená s šířením idejí, myšlenek, názorů a informací ve vědomí lidí v duchu vědeckého světového názoru vytváří předpoklady k jejich aktivní, uvědomělé a tvůrčí účasti při realizaci objektivních potřeb vývoje socialistické společnosti, projevující se koneckonců ve změně objektivní reality.

Ústředním motivem Šumberovy knihy je snaha nalézt cesty zvyšování efektivity sdělovacích prostředků v žádoucím směru, a to především v žurnalistické praxi, v práci lidí, kteří v těchto institucích pracují. „Pohled do historie ukazuje,“ poznamenává Šumbera, „že efektivnost práce žurnalisty je v přímé souvislosti s tím, nakolik se stává žurnalistickou osobností“. Naznačuje ovšem zároveň, že je rozdíl mezi skutečnými osobnostmi a krátkodobými létavicemi. Analyzuje také předpoklady formování osobnosti socialistického novináře, spjaté s vědeckým pochopením celospolečenských zájmů, charakterem, vzděláním a především oddaností věci dělnické třídy a pracujícího lidu. Autor se ve své práci opírá o dobrou znalost zahraniční i domácí literatury, a to nejen z oblasti teorie žurnalistiky, ale též z řady oborů dalších.

Šumberova kniha je velmi užitečná pro pracovníky hromadných sdělovacích prostředků. Současně však přináší některá poučení i pro další obory, například pro sociologii a filozofii. Skrze působení masových sdělovacích prostředků totiž prosvítá i sama společenská skutečnost a člověk se svými reálnými stránkami v myšlení a jednání. Lze si jen přát, aby teoretická tvrzení v jejich specifickém působení byla více propojena s empirickými výzkumy a doložena jejich výsledky. Je známo, že takových empirických výzkumů je právě v oblasti hromadných sdělovacích prostředků velmi mnoho a četné z nich byly provedeny v rámci zmíněného úkolu státního plánu výzkumu.

Často však výsledky empirických výzkumů leží vedle teoretických tvrzení, aniž by se empirie a teorie vzájemně pronikaly v podobě vyšší syntézy poznání. Takováto syntéza je ovšem mimořádně obtížný úkol naší marxisticko-leninské společenské vědy, jehož řešení je dost dlouhodobou záležitostí.

Jindřich Filipec

Zájemci o matematické modelování, o formalizace různých postupů, o aplikace matematiky v sociologii, pokud nejsou v oboru profesionály, nemají u nás k dispozici učebnici či monografii, která by poskytla výběr matematických výsledků vhodných pro aplikace v sociologické problematice. Tuto oblast do jisté míry pokrývá pouze starší práce J. G. Kemenyho, J. L. Snella a G. L. Thompsona: *Úvod do finitní matematiky*, Praha, SNTL 1971, která přístupně a přehledně uvádí čtenáře do témat konečné matematiky a poskytuje vhodnou látku pro zájemce v sociologii. Uvedený nedostatek je dosti citelný, neboť rozvoj sociologie, spjatý s informačními toky datových základů na všech stupních řízení, nutně vyžaduje algoritmizaci, modelování, formalizaci, bez níž zpracování dat není možné a výsledky postrádají smysl. Navíc nutno poznamenat, že nejde jen o vlastní modelování a matematizaci postupů (tu by konečkonců mohli udělat sami matematici), ale že efektivita moderního užívání sociologické informace závisí na tom, jak s ní umí uživatel (sociolog, resp. řídící pracovník — každý na své úrovni a ze svého hlediska) nakládat, jak ji rozumí, jak chápe její obsah a limity.

K širší a hlubší aplikaci matematiky v sociologii dochází neplánovaně a spontánně, rozhodující je přitom především osobní zájem a chuť jednotlivých výzkumníků. To má mnoho kladných rysů, chybí tu však systematicčnost v celku sociologického zaměření. Zájemců o tuto práci je dost, neboť mnoho sociologů přichází z jiných oborů, v nichž se klade na výuku matematiky daleko větší důraz. Při absenci sociologických publikací musí však hledat poučení v publikacích příbuzných věd (jako je psychologie a ekonomie, která se však zaměřením svého matematického aparátu velmi od sociologického liší) nebo věd, jejichž vlastní předmět je vzdálenější, ale matematické aplikace vycházejí z relativně podobných matematických teorií. A právě k tomuto druhému případu patří biologické a lékařské vědy, jejichž matematika je sociologii blízká. To ovšem neznamená, že biologické a sociologické aplikace jsou stejné, pouze vycházejí ze stejných matematických disciplín, využívají příbuzných a podobných výsledků uvnitř těchto disciplín — význam pojmů, odvozených výsledků i konkretizace modelů se však velmi mění podle konkrétního použití a podle kontextu. A právě tato příbuznost zájmu je důvodem, proč se v sociologickém periodiku objevuje zpráva o knížce z tak odlehklého oboru.

Na stránkách Sociologického časopisu nemá smysl hodnotit knihu jako takovou — to ponechme biologii, pro niž je specificky určena. Uvažme však, v čem může přispět sociologii a sociologům. První část, *Matematické struktury*, pojednává o množinách, zobrazeních, operacích a relacích (uvádí též stručně některé typy grafů) a o logice (výrokové, predikátové) a formalizování teorií. V aplikační kapitole se dovídáme o modelech s diskretním časem, o automatech a o seskupování (v knize nazývaném shlukovou analýzou). Druhá část, *Vicerozměrné prostory a lineární algebra*, obsahuje běžné pojmy (vektory, matice, norma, vzdálenost) a operace s nimi, řešení soustav lineárních rovnic a metodu nejmenších čtverců. Třetí část, *Reálné funkce*, uvádí posloupnosti, řady, reálné funkce a pojmy matematické analýzy, včetně diferenciálních rovnic. V další části, *Teorie pravděpodobnosti*, nalezneme zavedení pojmů pravděpodobnost, náhodná veličina, nezávislost, podmíněná pravděpodobnost a dále i zákony velkých čísel a některé modely rozložení. V poslední části, *Náhodné procesy*, je rozvíjena teorie pravděpodobnosti na stacionární a markovské procesy.

Příklady jsou vzaty z praxe biologických a lékařských věd, jsou však názorné a i pro ostatní zájemce většinou srozumitelné. Nasazená lafka formalizace je dost vysoká, daleko vyšší, než by bylo možné v obdobné knize pro širší okruh sociologů. Proto je možné ji doporučit jen opravdovým zájemcům o studium matematiky. Domnívám se, že i pro biology a lékaře je požadavek autorů na úroveň abstraktně formálního matematického myšlení dosti vysoký. Knižka je napsána pro čtenáře, kteří se s matematicky nebojí, mají v ní dobré (!) středoškolské znalosti a chuť se s matematickými pojmy seznámit. Jde o knihu náročnou, ale užitečnou. Pro sociologii je důležité, že de facto všechny výsledky, které se tu uvádějí, mají své přímé nebo potenciální společenskovední aplikace. Obsah, i když pro sociologii není optimálně volen, patří k průniku společného zájmu a studium knihy tak nevede čtenáře-sociologa na pole pro něj nerealistických a nepoužitelných metod.

V knize se projevuje vhodné schematické pojetí jednotlivých částí: nejprve jsou uvedeny pojmy a teoretické výsledky, které jsou poté teoreticky aplikovány na obecnou, ale prakticky dobře využitelnou metodologii (seskupování, metoda nejmenších čtverců, modely). Tak čtenář zcela přirozeně prochází souvislostmi a návaz-

nostmi matematických výsledků, různých stupňů abstrakce a obecnosti a vidí i užitečnost těchto stupňů (pochopí též jejich důležitost). Práce je však poznamenána snahou použít v jednotlivých kapitolách co nejvíce pojmů, které však nemohou být (vzhledem k nedostatku prostoru) důsledně propojeny a ilustrovány — a proto někdy není čtenář dostatečně motivován k jejich zvládnutí a zapamatování.

Vážní zájemci o matematiku zde najdou hodně poučného, zajímavého a užitečného, je tu mnoho látky, která slouží jako stimul pro sociologické aplikace. Knihu tedy můžeme přivítat jako jeden z řídkých zdrojů matematické informace na výše popsané úrovni.

Jun Řehák

Sovremennaja buržuaznaja političeskaja nauka: problemy gosudarstva i demokratií
(Současná buržoazní politická věda: problémy státu a demokracie)

Moskva, Nauka 1982, 336 s.

Kniha Současná buržoazní politická věda, vydaná pod celkovou redakcí G. Ch. Šachnazarova a pod záštitou Ústavu státu a práva Akademie věd SSSR a Sovětské asociace politických věd, je výsledkem práce redakčního kruhu ve složení P. S. Gracianskij, V. G. Kalenskij a V. J. Gulijev. Posledně jmenovaný byl vedoucím autorského kolektivu. Na knize se dále autorsky podíleli G. V. Gazenko, V. G. Grafskij, N. N. Dějev, S. A. Jegorov, B. A. Kurkin, E. N. Ožiganov a V. V. Smirnov.

Jde o dílo, které jak v rámci sovětské, tak i v širším rámci celé současné marxisticko-leninské literatury zabývající se kritikou buržoazní politologie zaujímá výjimečné postavení, a to proto, že se snaží analyzovat tuto část soudobého buržoazního myšlení komplexně. Sovětsští autoři mohli v uvedené práci vycházet z určitého již konstituovaného zázemí, protože kritice nemarxistických názorů na politiku je v SSSR trvale věnována pozornost. Slo však o zázemí tvořené dílčími studiiemi zabývajících se buď pouze některými složkami buržoazní teorie politiky, jejími dílčími problémy, jednotlivými stránkami jejího vývoje, nebo jejím stavem v jedné kapitalistické zemi.

Recenzovaná práce je prvním pokusem relativně vyčerpávajícím způsobem informovat o současné politologii v hlavních kapitalistických zemích a kriticky ji analyzovat. Z tohoto důvodu je zároveň vhodnou studijní pomůckou, která zatím v této oblasti chyběla, a lze ji tudíž považovat za průkopnický čin.

V úvodu ke knize autoři konstatují, že v oblasti dnešních buržoazních politických a právních věd se stále zřetelněji projevuje reakce na dřívější formalismus a normativismus. Souvisí to se silným vlivem metodologie přírodních věd i buržoazní sociologie, zejména s jejími novými výzkumnými technikami. Jedním z projevů zmíněných tendencí v buržoazním společenskovědním myšlení byl rovněž vznik politické vědy (politologie) jako samostatné disciplíny, která se konstituovala na pomezí sociologie a teorie práva a jež se zabývá rozsáhlou oblastí politických vztahů na různých úrovních.

Kritický zájem marxistických autorů o buržoazní politologii je podmíněn jak tím, že je z ideologických důvodů nutné se na základě přesvědčivých argumentů vyrovnávat s jejími koncepcemi, tak do určité míry i tím, že je z ní možno čerpat některé náměty pro marxisticko-leninskou společenskou vědu. Autoři správně zdůrazňují, že je důležité nejen vidět třídní omezenost buržoazních teoretiků a vést aktivní boj s reakčními světónázorovými orientacemi, ale že je také třeba vyčlenit z jejich děl vědecky cenné myšlenky i racionální metody poznávání sociálně politické skutečnosti.

Základním cílem knihy je celková kritika buržoazních koncepcí, jež se ubírá dvěma hlavními směry. Jde předně o kritiku metodologie buržoazní politické vědy, přičemž se autoři snaží ukázat jak neudržitelnost obecných metodologických postupů buržoazních politologů, tak i nedostatky projevující se v konkrétním zaměření jejich výzkumů. Za druhé jde o kritiku obsahu závěrů, k nimž buržoazní politická věda dospívá. V souvislosti s touto kritikou se sovětsští autoři často odvolávají na fakta reálného sociálně politického života imperialistických států, jež jsou v pracích buržoazních politologů zkresleně odražena.

Autoři konstatují, že v posledních desetiletích došlo v buržoazní politické vědě k určité reorientaci, která se projevuje v těchto základních směrech: 1. postupně je opouštěna myšlenka, že existuje zásadní protiklad mezi „vědeckým“, tj. empirickým, a „nevědeckým“, tj. filozofickým poznáním, což je doprovázeno růstem zájmu o vzájemný vztah poznání a morálního hodnocení, o odhalení politických hodnot

i principů jejich uspořádání; 2. zvyšuje se zájem o dějiny politických učení a o jejich novou interpretaci, o historickou metodu, a je kritizována absolutizace rozdílů normativního a historického přístupu; 3. dochází k určitému návratu ke zkoumání státu, jeho zákonodárných a výkonných institucí, práva a soudních orgánů; 4. zvyšuje se zájem o marxismus, doprovázený pokusy o jeho „modernizaci“ a přizpůsobení různým buržoazně liberálním a revizionistickým názorům; 5. přebírají se metody a pojmy jiných věd a na jejich základě vznikají nové politologické směry, jako je biopolitika, politická geografie, etnopolitika apod.; 6. vzrůstá význam politologie jako aplikované vědy, stále více profesionálních politologů nachází uplatnění ve státním aparátu.

Z celé rozsáhlé problematiky soudobé buržoazní politické vědy se autoři zaměřují hlavně na otázky státu a demokracie. To však neznamená, že jejich celkový pohled na tuto disciplínu je tím zúžen a omezen a že jde vlastně opět pouze o jednu z řady jen dílčích kritických studií. Tyto dvě otázky jsou zcela záměrně zvoleny předně proto, že z mnoha vymezení předmětu politické vědy v buržoazní literatuře je nejrozšířenější to, jež ji definuje jako vědu o politické moci, a za druhé proto, že právě koncepce politické moci si činí nárok na odhalení základních zákonitostí politického života a pokoušejí se vysvětlit politické formy a instituce i politický systém jako celek. V určitém smyslu tudíž kniha sovětských autorů vypovídá o současné buržoazní politologii mnohem více, než by její podtitul na první pohled mohl napovídat.

První kapitola knihy, nazvaná *Utváření buržoazní politické vědy*, konstatuje, že v soudobé západní literatuře se pojem politická věda používá především k označení zvláštní akademické disciplíny zformované a institucionalizované ve vyspělých kapitalistických zemích po druhé světové válce. S tímto pojmem se často spojuje představa přesných, objektivních a systematizovaných politických poznatků, založených na exaktních analytických metodách převzatých z přírodních věd. Politická věda je dále spojována s jakýmsi nezaujatým a střízlivým přístupem k politické skutečnosti, se snahou a dovedností vidět za vnějšími formami reálné hybné síly a pružiny politického mechanismu, projevy „zákonitostí“ fungování a vývoje instituce politické moci i celého systému politických vztahů.

Politická věda zahrnuje empirické výzkumy sociální struktury moci, politického vlivu a politického chování, politických orientací a veřejného mínění, prognózování politických situací atd. Přitom se tvrdí, že zmíněné výzkumy jsou založeny na nejnovější výbavě vědecké analýzy, jako je matematické modelování, faktorová analýza, analýza korelací, matematická teorie her, systémová analýza apod. Protože všechny tyto metody byly široce aplikovány v sociologii, byla „nová“ politická věda spojována zejména se sociologickými výzkumy, přičemž z ní byla vyřazována nejen politická filozofie a právní teorie státu, ale i ty politologické práce, jež neodpovídají úzce scientistickým představám o profilu a charakteru politických poznatků. Proto je v západní literatuře časté ztotožňování politické vědy s politickou sociologií, respektive snaha vyčlenit z celé politologie právě její sociologický směr.

Vedle tohoto novopozitivistického zaměření však v rámci buržoazní politologie jako akademické disciplíny existovaly i tradiční přístupy, tj. filozofické, historické a právně institucionální zkoumání politiky a politické moci. Nadto někteří buržoazní sociologové nejenže nechtěli ztotožnit politickou vědu s politickou sociologií, ale právě naopak je kladli proti sobě a zdůrazňovali, že politická věda má institucionálně státní charakter, zatímco politická sociologie má sociokulturní a behaviorální aspekt.

Sovětská autoři píší, že takovéto kladení politické sociologie proti politické vědě bylo oprávněné pouze zčásti a aplikovatelné hlavně na rané etapy jejich vývoje. Jeho hlavním zdrojem bylo soupeření obou disciplín v procesu diferenciace věd, jež se zintenzívnila po druhé světové válce. Formování politické vědy v poválečné éře souviselo se snahou určité skupiny společenských vědců vytvořit stejně samostatnou akademickou disciplínu, jako je sociologie, historie, psychologie a teorie práva. V téže době se političtí sociologové obávali o své pozice v rámci sociologie, neboť v sociologicky orientovaných politologických viděli konkurenty, kteří vnikli do jejich zájmové sféry. Toto vniknutí však bylo přirozené a nevyhnutelné, a ať se jednotliví političtí sociologové jakkoli snažili prezentovat politickou vědu pouze jako institucionálně právní disciplínu, přesto se politická věda stále více sociologizovala a sblížovala s politickou sociologií jak svým předmětem, tak i metodami. Političtí sociologové na druhé straně zase pochopili určitou sociologickou omezenost své subdisciplíny, jež se projevovala v tom, že se izolovali od institucionálního aspektu problematiky, a uznali fakt, že při zkoumání sociálního chování v politické sféře je nutné přihlížet k aktivnímu regulačnímu působení oficiálních politických struktur a norem.

Zmíněnou metamorfózu zájmů teoretiků buržoazní politické sociologie demonstřují sovětští autoři na změně názorů S. Lipseta a konstatují, že tento americký autor nakonec nejen potvrdil nutnost sociologické analýzy vládních i jiných oficiálních politických struktur, ale i jednoznačně uznal důležitost právní formy státní organizace a politického procesu, když zřejmě nadsadil jejich roli při vytváření tříd i při formování společenského vědomí. Lipsetovo pojetí politické sociologie jako disciplíny, v níž je sociologie integrována s teorií státu, znamená v podstatě renesanci tradiční představy o politické vědě jako nejdůležitější problémové oblasti sociologie.

Poté autoři stručně reprodukuji vývoj názorů na stát a politiku od antických dob až po devatenácté století. Zvláštní pozornost věnují dnes už klasickým a stále vlivným buržoazním politickým teoriím, tj. Moskově koncepci „politické třídy“, Paretově koncepci „elity“, Weberově sociologii státu, Michelsovu „železnému zákonu oligarchie“ a Bentleyho teorii „zájmových skupin“. Zejména jejich kritická analýza a srovnání Moskovských a Paretoových názorů patří k tomu nejhlubšímu a nejlepšímu, co bylo marxistickými autory na toto téma dosud napsáno.

Další kapitoly knihy informují o konstituování a stavu politologie v hlavních kapitalistických zemích a z marxistických pozic ji kriticky analyzují.

Druhá kapitola se zabývá soudobou politickou sociologií v USA. Sleduje její formování jako akademické disciplíny i její současný profil. Konkrétně si všímá zejména empirických teorií politické moci a politického chování, reprezentovaných především díly D. Trumana a R. Dahla, sporů mezi zastánci teorie demokracie a přívrženci koncepcí elitismu (Mills, Kornhauser, Baskin, Prewitt, Stone, Presthus, Dye, Zeigler, Pickering, Domhoff, Dahl aj.), technokratických koncepcí politické moci (Simon, Beckwith, Odegard aj.), sociologie politických systémů (Easton, Almond, Mitchell, Deutsch) a srovnávací analýzy politického vývoje (Huntington, Nelson aj.).

Po konkrétní, věcné a rozsáhlé kritické analýze americké politické sociologie dospívají sovětští autoři k závěru, že nahlédě na některé nové tendence, obecně metodologický i gnozeologický základ politické vědy v USA jako celek zůstává nezměněn. Chybí v ní přísně vědecká obecná teorie politiky a otázky se zpravidla řeší pomocí dílčích metodologických zdokonalení. Proto snaha zvýšit sociálně praktickou úlohu a teoreticko-metodologickou efektivnost politické vědy má často deklarativní charakter. Zvláštnosti dalšího vývoje politické vědy v USA i vliv nových impulsů, jež se v ní objevují, budou do značné míry určovány jak sociálně politickým vývojem, tak i výsledky vzájemného boje vědeckých a pseudovědeckých sil a tendencí.

Při této příležitosti nelze neupozornit, že u nás nedávno vyšly dvě zasvěcené a kvalitní práce Z. Masopusta (Behavioralismus v americké politologii, Praha 1980, a Kritika teorií politického pluralismu v buržoazní ideologii USA, Praha 1981), které tematicky mají k některým částem druhé kapitoly recenzované práce velmi blízko.

Třetí kapitola je věnována kritické analýze politických věd v Anglii. Její úvodní část je přehledem vývoje anglické politologie a informací o jejích hlavních institucích a reprezentantech. Sovětští autoři konstatují, že současná anglická politická věda je novým odvětvím humanitních věd, jež se konstituovalo po druhé světové válce. V tomto období se posílila její sociologická a sociálně psychologická orientace. Zároveň se v Anglii politická věda výrazně institucionalizovala a získala významné místo jako vysokoškolský studijní obor.

Ke stěžejním problémům zkoumaným soudobou anglickou politickou vědou patří otázka politických stran, nátlakových skupin, politické kultury a politických systémů. Pozornost je věnována rovněž srovnávacím výzkumům politiky. Sovětští autoři kriticky analyzují výsledky, k nimž ve všech těchto oblastech v Anglii dospěli takoví badatelé, jako R. Rose, D. Butler, D. Stokes, R. T. McKenzie, A. Silver, G. Lehmbruch, R. Jessop, S. F. Finer, J. Blondel aj.

Čtvrtá kapitola se zabývá francouzskou politickou vědou. Informuje nejprve o její konstituování a podává přehled jejích hlavních institucí. Upozorňuje, že ani ve Francii se tato disciplína neutvářela beze sporů a diskusí. Pokud jde o její předmět, vykrystalizovala zde a dodnes jsou zastávána tři základní stanoviska. 1. Menšina politologů v čele s M. Prélotem je toho názoru, že předmětem politické vědy je stát. 2. Převážná část francouzských politologů (např. M. Duverger, R. Aron a G. Burdeau) vymezuje tuto disciplínu jako vědu o moci. 3. Někteří badatelé (např. F. Bourricaud) se domnívají, že předmětem politické vědy není jakákoli moc, ale pouze moc v tzv. komplexních společnostech.

Poté se sovětští autoři podrobněji kriticky zabývají koncepcemi politické moci v pojetí takových teoretiků, jako je G. Burdeau, M. Duverger, R. Aron, A. Hauriou a L. Duguit, teorií politických institucí a institucionální koncepcí státu, repre-

zentovanými M. Prélotem, G. Burdeauem a A. Hauriouem, teorií sociální stratifikace, stran a nátlakových skupin, vypracovanou zejména G. Gurvitchem, M. Duvergerem, R. Aronem, F. Goguelem, G. Lavauem a studiemi o politických režimech a systémech, jejichž autorem je především M. Duverger.

Pátá kapitola obsahuje kritickou informaci o vývoji italské politologie po druhé světové válce. Ve srovnání s ostatními hlavními kapitalistickými zeměmi nebyl rozvoj politologie v Itálii tak rychlý. Byl to důsledek dlouhodobého přerušení práce v oblasti sociologie politiky a politické vědy v období fašistické diktatury. K renesanci politologické činnosti dochází až počátkem padesátých let především zásluhou G. Sartoriho.

Poválečný vývoj sociologie politiky a politické vědy v Itálii dělí sovětsí autoři podmíněně do tří etap. 1. Pro padesátá léta jsou charakteristické empirické výzkumy a první pokusy o teoretické zdůvodnění uvedených disciplín. Z této produkce získala mezinárodní ohlas pouze kniha G. Sartoriho *Demokracie a definice*, vydaná roku 1957. 2. Pro počátek šedesátých let jsou charakteristické obecnější práce, jež mají hlavně didaktický ráz. (Jde zejména o studie F. Barbana, B. Bruna, A. Izza a E. Pennatiho.) 3. Od konce šedesátých let vycházejí analytické práce o teoretických a metodologických problémech. Jejich autoři jsou především R. Bruni, G. Sartori, P. Farneti a G. Pasquino.

Sovětsí autoři analyzují hlavně výsledky některých empirických výzkumů, díla z oblasti sociologie stranických systémů a některé metodologické problémy soudobé italské politologie.

V závěru kapitoly konstatují, že celkově je možné považovat období obnovy italské politické sociologie a politické vědy za uzavřené. Avšak na otázku, bude-li mít italská politologie specifické, pouze ji vlastní národní formy, bude možné odpovědět až později. Zatím je pod zřetelným vlivem zejména politologie americké.

Poslední kapitola recenzované práce se zabývá politickou vědou v NSR. Konstatuje, že v ní dnes existují dva základní směry, a to normativistický či normativně ontologický, a novopozitivistický. Základem prvního z nich je přesvědčení, že je v praktické činnosti nutné sjednotit etiku a politiku, přičemž etika má hrát roli duchovního kritéria politiky.

Stoupenci novopozitivistické politologie vycházejí ze známých zásad novopozitivistické gnozeologie a z metodologie kritického racionalismu. To znamená, že se snaží výrazně oddělit sféru toho, co je a co být má, přičemž vědecké analýze může být podrobena pouze sféra faktické politické reality.

Sovětsí autoři věcnými argumenty dokazují neudržitelnost těchto dvou krajností a nastiňují marxisticko-leninské řešení vztahu popisu a hodnocení při studiu politických jevů.

Poté si všimají, jak se v NSR vyvíjí vztah politické vědy a tradiční filozofie státu, a to zejména v souvislosti s dílem O. K. Flechtheima a A. Gehlena. Další části této kapitoly jsou věnovány vztahu obecného učení o státu, sociologie státu a politické sociologie, sociologickým koncepcím politologie a sociálně filozofickým a strukturně funkcionalistickým makrosociologickým koncepcím demokracie a politické organizace buržoazní společnosti.

V závěru knihy vyvozují autoři z analýzy stavu současné buržoazní politologie v hlavních kapitalistických zemích některá základní poučení:

1. Rozšířená představa, že „modernost“ této disciplíny je plně dána určitým počtem nejnovějších metod a postupů, musí být značně korigována. Kladení tradiční a současné politické vědy proti sobě je charakteristické pouze pro empirický a behavioristický proud, který dnes převládá v USA a sílí i v některých dalších kapitalistických zemích. Omezenost a bojovný antihistorismus pozitivistů v politické vědě je však předmětem oprávněné kritiky, a to nejen z pozic dialektickomaterialistické teorie politiky, ale i z pozic představitelů soudobé buržoazní politické filozofie, levičáckoradikální sociologie i existencialisticky zabarvené filozofie.

2. Vývoj soudobé buržoazní politologie úzce souvisí s těmi požadavky a potřebami, jež plynou z „normální“ reprodukce politických vztahů třídně antagonistické společnosti. Určujícím faktorem této „angažovanosti“ je třídně donucující charakter aplikace politologických poznatků v buržoazní společnosti, což nutně vede k přeměně vědy v nástroj ekonomického vykořisťování, sociálního „ukáznění“ a politických i ideologických manipulací nejružnějšího druhu. Přes tuto svou konzervativnost a apologetičnost plní buržoazní politologie do určité míry i sociálně kritickou funkci. Protože však hledá hlavně prostředky uchování buržoazního panství, připouští kritiku pouze ve velmi omezeném rozsahu, který je určován dílčí racionalizací třídního

panství, bez níž není existence ani jednoho politického systému soudobého kapitalismu myslitelná.

3. Důležitým rysem buržoazní politologie je její mnohaletá a dodnes trvající polemika s marxismem. Všechny nejvýznamnější konstrukce a studie z oblasti buržoazní politické teorie za posledních sto let vznikaly v přímé nebo skryté konfrontaci s marxistickým pojetím společnosti a politiky.

Kniha *Současná buržoazní politická věda* je významným příspěvkem ke kritice důležité složky soudobé buržoazní ideologie. Obsahuje cenné informace o stavu a vývojových tendencích politologie v hlavních kapitalistických zemích a je první marxistickou studií, která je relativně vyčerpávajícím kritickým přehledem klíčových směrů této disciplíny. Vedle jejich hodnot informačních je třeba vyzvednout i její celkové zpracování, založené na solidní znalosti buržoazní politologické produkce a na přesvědčivé marxisticko-leninské kritice jejích hlavních tezí i postupů. Díky všem těmto přednostem bude kniha nesporně plnit jak funkci metodologicko-teoretickou, tak i didaktickou.

Jan Sedláček

V. Z. Rogovin: Social'naja politika v razvitom socialističeskom obščestve (Sociální politika v rozvinuté socialistické společnosti)

Moskva, Nauka 1980, 203 s.

Zajímavá práce V. Z. Rogovina se zabývá významnou oblastí systému plánování a řízení socialistické společnosti — sociální politikou. Pokouší se charakterizovat základní směry a tendence v této oblasti v SSSR v současné etapě a prozkoumat řadu aktuálních sociálních problémů, které vznikly v procesu společenského vývoje. Autor vychází především z programu sociálního rozvoje sovětské společnosti, obsaženého v nové ústavě SSSR. Sám navrhuje i možná řešení některých problémů.

V úvodu analyzuje základní používané kategorie jako jsou životní způsob a sociální politika. Konstatuje, že „v současných podmínkách se stále více spojují různé sféry společenského života, přičemž zvláštní důraz se klade na komplexní analýzu a prognózu ekonomických, politických, kulturních a ideologických procesů, na jejich vliv na formy a bezprostřední podmínky každodenního života“ (s. 5). Tato vzájemná spjatost je nejlépe zachycena právě výrazem „životní způsob“, který považuje autor za nejdůležitější kategorii historického materialismu.

Zavedení tohoto pojmu do teorie a praxe sociálního plánování a řízení je podle autora důležité proto, že umožňuje analyzovat různé sféry společenského života právě v jejich reálně existujících vztazích a vlivech.

„Sociální politika jako vědecká disciplína znamená oblast sociologického vědění, která systematicky zkoumá sociální procesy určující životní činnost lidí ve společnosti z hlediska možnosti řízení těchto procesů“ (s. 10). K výzkumům konkrétních problémů se pak bezprostředně přibližuje při rozhodování v oblasti řízení a plánování, tzn. v oblasti reálné sociální politiky.

Vlastní publikace je rozčleněna na 6 organicky na sebe navazujících celků:

1. Podstata sociální politiky a rozšíření sféry jejího vlivu v etapě rozvinutého socialismu.
2. Sociální politika ve sféře práce.
3. Sociální politika ve sféře vzdělání a kultury
4. Sociální politika ve sféře příjmů a spotřeby.
5. Společenské fondy spotřeby a jejich role v uskutečňování principů socialistické spravedlnosti.
6. Sociální problémy současné rodiny a úkoly demografické politiky.

První kapitola se zabývá místem sociální politiky v systému socialistického plánování a řízení. Podle autorova názoru vystupují potřeby jako spojnice mezi hodnotovou orientací lidí a jejich způsobem života. Na jedné straně ideologické, světonázorové faktory podstatně ovlivňují formování potřeb a tím i formy životních činností. Na druhé straně reálně se vytvářející struktura životního způsobu zpětně ovlivňuje směr potřeb a hodnotové orientace lidí. Tento dialektický vztah umožňuje tedy stimulovat rozvoj potřeb na vyšší úrovni, která podmiňuje změny duchovního života lidí cílevědomou organizací životních činností.

Přitom rozvoj potřeb je spjat nejen s plnějším uspokojováním potřeb již existujících, ale i se vznikem nových potřeb jako výsledku vzniku nových druhů spotřebního zboží, nových druhů činností atd. Nové úkoly sociální politiky jsou tedy v sou-

časných podmínkách spojeny s většími možnostmi výběru individuálního životního způsobu. Bereme-li v úvahu tyto vzrůstající možnosti, je sociální politika nutná zároveň k tomu, aby stimulovala sociálně významné a potlačovala sociálně nevýznamné životní orientace lidí.

Autor dochází k závěru, že při rozpracování každého praktického sociálního opatření je nutno brát v úvahu nejenom ekonomický a sociální, ale i sociálně psychologický efekt a jeho vliv jak na objektivní životní situaci určitých sociálních skupin, tak na veřejné mínění, v němž se odrážejí ekonomické zájmy lidí i stupeň sociální spravedlnosti, dosažený ve společnosti.

Přitom výše uvedený úkol sociální politiky v oblasti formování potřeb nejširších mas je uskutečňován pomocí praktických opatření i ideologickými prostředky, tzn. správným porozuměním socialistickým ideálům a cestám jejich realizace. Z tohoto pohledu sociální politika:

1. zabezpečuje informovanost obyvatelstva o reálných sociálních procesech ve společnosti,
2. objasňuje sociální politiku strany,
3. zajišťuje stálé studium veřejného mínění a zároveň i zpětnou vazbu na reakce obyvatelstva.

Nejdůležitějším úkolem sociální politiky je však podle autora „zdokonalování vztahů v oblasti rozdělování, tzn. forem, metod a proporcí poskytování materiálního a duchovního uspokojování různým sociálním skupinám“ (s. 28). (1)

Celkově jde o problém sociologický. Rozpracování teorie v této oblasti je v SSSR těsně spojeno s plněním úkolů daných jednotlivými sjezdy KSSS všem společenským vědám. Praktické fungování socialistických vztahů v oblasti rozdělování je určeno jednotou dvou vzájemně spojených a zároveň v určitém slova smyslu protikladných funkcí:

První funkce spočívá v podněcování běžného pracovního přínosu pracovníka, zesílení sociálněekonomických stimulů, zaměřených ke zvyšování efektivity pracovní činnosti.

Druhá, tzv. sociální funkce spočívá v umění rozdělovat rovnoměrně. V souvislosti s touto funkcí sociální politika cílevědomě stimuluje integrační tendence, vedoucí ke sblížení tříd, sociálnědemografických a sociálněprofesních skupin podle základních ukazatelů životních podmínek.

Při formování sociálního programu na základě existujících materiálních a finančních zdrojů se uskutečňuje výběr mezi různými alternativami sociálního rozvoje. Základním kritériem takového výběru je zjištění, odpovídají-li cesty zvyšování národního blahobytu úkolům postupného rozvoje socialistického životního způsobu. Z tohoto pohledu je třeba vydělit dva hlavní aspekty rozpracování a realizace sociálního programu, v němž nachází sociální politika obecnější vyjádření. Jde o to:

1. Určit, jakým směrem národního blahobytu je třeba bát přednost, volit například mezi zvyšováním odměňování podle práce, dalším zkracováním pracovního dne atd.
2. Určit, jakým sociálním skupinám má v první řadě sloužit dané opatření.

Dialektika vztahů rozdělování za socialismu se uplatňuje prostřednictvím určování optimálních vztahů mezi odměňováním podle práce a společenskými fondy spotřeby. Přitom po celé období rozvinutého socialismu zůstává odměňování podle práce hlavním zdrojem příjmů pracujících, i když jeho podíl se postupně snižuje v důsledku rychlejšího růstu společenských fondů.

Autor se dále zabývá pojmem „sociální spravedlnost“, jakožto hlavním kritériem při určování konkrétních cest realizace vztahů v oblasti rozdělování. Analyzovat tento pojem je podle autora složité, neboť jde o kategorii etických věd — v tomto smyslu je nutno předpokládat hodnotový přístup. Přitom je daný pojem současně těsně spjat s oblastí rozdělování. Tuto oblast považuje autor za nejdůležitější sféru realizace sociální spravedlnosti.

Práce se rovněž zabývá základními principy záruk sociálněekonomických práv obyvatel. Základem celého systému sociálních záruk v socialismu je socialistické právo na práci a vzdělání, které zabezpečuje stejné možnosti seberealizace každému obyvatele. Kromě toho

— stát dává záruku každému svému občanovi, že dosáhne určité úrovně uspokojování

(1) V celé sovětské sociologické literatuře jsou za jeden z hlavních druhů sociálních vztahů považovány vztahy, které jsou spojeny se zabezpečením člověka životními prostředky. Sféra rozdělování je důležitým faktorem regulujícím objektivní vztahy rovnosti a nerovnosti podle situace ve společnosti.

vání životních potřeb; v souvislosti s tímto principem je budována politika sociálního zabezpečení, která zahrnuje zabezpečení praceneschopné části obyvatelstva, pomoc státu rodinám s dětmi atd.;

— socialistická společnost zaručuje každému pracujícímu právo na uspokojování životních potřeb pomocí státního obchodu a celé terciární sféry ve shodě s jeho vkusem atd.

V následujících kapitolách jsou pak speciálně zkoumány konkrétní způsoby realizace sociálních záruk ve všech sférách životního způsobu.

Druhá kapitola je věnována klíčové a určující oblasti socialistického životního způsobu — oblasti práce. Autor uvádí, že právo na práci, které se stalo pro sovětské občany samozřejmostí od začátku třicátých let, se v současné době obohacuje o nový obsah. Zahrnuje, jak je uvedeno v ústavě SSSR, „právo na výběr profese, druh zaměstnání a práce v souvislosti se schopnostmi a profesionální přípravou, vzděláním i s ohledem na společenskou potřebu“ (s. 42).

Avšak fakt, že „v socialismu je zachována sociální nestejnorodost práce, v mnohém určuje rozdíly ve struktuře a způsobu uspokojování potřeb, v úrovni vzdělání atd., tzn. ve všech ostatních oblastech způsobu života. A právě sociální politika orientovaná k překonávání těchto sociálních rozdílů je nejdůležitějším faktorem zdokonalování sociální struktury sovětské společnosti, sblížení způsobu života všech tříd i sociálních vrstev“ (s. 43). Tento vliv se podle autora projevuje především prostřednictvím zlepšování sociálněekonomických, sociálněhygienických a organizačních podmínek práce. Přitom sociálněekonomické podmínky práce jsou regulovány především na úrovni státních norem, sociálněhygienické a organizační podmínky práce pak na úrovni podniků a odvětví a jsou vyjadřovány v plánech sociálního rozvoje pracovních kolektivů.

Kniha se dále zabývá problémem přeměny práce v první životní potřebu každého člena společnosti. Uvádí, že řešení tohoto klíčového problému komunistické výstavby je dosahováno nejenom prostředky vzdělání, ale především cestou úplné změny obsahu, podmínek, organizace a stimulace práce.

Současné tendence směřují k sociálním experimentům zdokonalování organizace a stimulace práce, které postupně pronikají i do těch oblastí národního hospodářství, kde je náročné měřit konkrétní výsledky práce každého pracovníka. Tyto experimenty ukazují, jak obrovské možnosti jsou skryty v rozvoji socialistického soutěžení, je-li dostatečně stimulováno a tím upevňuje zájem pracovníků o správnost a spravedlnost v oblasti kontroly práce, v oblasti stále, veřejné a názorné evidence jejich výsledků.

Ve třetí kapitole se autor věnuje oblasti vzdělání a kultury. Sociální politika v této sféře poskytuje stále širší možnosti při uspokojování potřeb a při jejich formování ve směru, který odpovídá programovým úkolům rozvinuté socialistické společnosti.

Zvláštnost sociální politiky v této oblasti je spatřována v tom, že se „uskutečňuje v nerozborné jednotě s kulturněideologickou politikou strany. Tato skutečnost pak vede k plánovitému ovlivňování hodnotové stránky kultury, tzn. obsahu a směru duchovního a estetického rozvoje mas“ (s. 76).

Dále se tato kapitola zabývá sovětským systémem vzdělání a způsoby jeho zdokonalování. Jde především o opatření, která vedou k vyrovnávání úrovně vzdělání různých tříd a sociálních skupin sovětské společnosti. To samozřejmě souvisí se stále rostoucími náklady (ze 2 mld rublů v r. 1940 na 28,3 mld v r. 1977, tzn. více než 14krát) a se zdokonalováním organizačních forem, obsahu a metod práce v této oblasti.

Pokud jde o sféru duchovní kultury, poukazuje autor na těžkosti spojené s tím, že v přesných plánovacích ukazatelích se odráží v zásadě kvantitativní stránka kulturního rozvoje. To znamená, že ukazatele, které měří stupeň kultury, mají většinou kvantitativní charakter, například počet lidí navštěvující divadla, muzea, počet pracujících v různých kroužcích atd.). Všechny tyto ukazatele jsou sice podle autora důležité, ale nedostatečně charakterizují kvalitativní stránku kultury, nevyjadřují, nakolik adekvátně je čtenáři a diváky přijímán obsah z hlediska kvality umělecké, nakolik ovlivňují duchovní život lidí.

Tématem čtvrté kapitoly je oblast odměňování a spotřeby. Autor v ní dokumentuje, jak se za poslední desetiletí utvářely tendence ke snižování rozdílů mezi maximální, střední a minimální úrovní výdělků pracujících.

V r. 1957 představoval minimální měsíční příjem ve městě 30,— až 40,— rublů a na venkově 27,— rublů. Po vytvoření jednotného systému odměňování v národním hospodářství (původně založeném na měsíčním minimu příjmu 40,— rublů)

došlo ke zvýšení minimálních měsíčních příjmů na 60,— rublů. Odpovídající sociální opatření v IX. a X. pětiletce obsáhla více než 110 milionů lidí. Tím se opatření vedoucí ke zvyšování odměn za poslední dvě pětiletky rozšířila na 90 % pracujících. Důležitou tendencí v oblasti odměňování je i rychlejší růst odměn v zemědělství ve srovnání s průmyslem, což zabezpečuje sblížení životní úrovně městského a venkovského obyvatelstva.

Tato kapitola je též věnována změnám v oblasti spotřeby, které jsou charakterizovány následujícími ukazateli:

1. Drobny zbožný obrat státního a družstevního obchodu vzrostl ze 104,8 mld v r. 1965 na 241,3 mld rublů v r. 1978. Na jednotlivce se zvýšil za posledních 17 let ve městě 2krát a na venkově 2,9krát.
2. Strukturní změny v oblasti spotřeby jsou charakterizovány především pokrokovými změnami v oblasti racionálního stravování.
3. V posledním desetiletí roste rychle prodej předmětů dlouhodobé spotřeby, zvyšuje se jejich podíl na celkové struktuře obrátu zboží.
4. V celkové struktuře prodeje předmětů dlouhodobé spotřeby roste především prodej osobních aut, nábytku, skla, porcelánu atd.

Tyto změny se dotýkají životního způsobu všeho obyvatelstva země a nastolují nové složitější úkoly v oblasti politiky rozdělování, která se stále více orientuje nejenom na uspokojování, ale i na účelné formování spotřeby sovětských lidí.

Role sociální politiky ve formování racionální struktury spotřeby obyvatelstva se proto autor zabývá v další podkapitole. Tato role podle jeho názoru souvisí s růstem materiální úrovně obyvatelstva. Zvyšování peněžních prostředků totiž vede k tomu, že spotřebitelská poptávka je různorodější, což může působit některé sociální problémy, jako je například vznik „soukromých“ způsobů uspokojování potřeb, což se zvláště výrazně projevuje v oblasti obchodu a služeb. Přitom problém nedostatku není možno řešit jenom růstem výroby a přebudováním struktury v souladu se změnami ve struktuře spotřebitelské poptávky. K úspěšnému řešení tohoto problému je nutné další zdokonalování celého systému vztahů rozdělování, zejména pak pružnější cenová politika.

Pátá kapitola je věnována fondům společenské spotřeby a jejich roli v uskutečňování principů socialistické spravedlnosti. Fondy společenské spotřeby jsou v SSSR vytvářeny s cílem stále více uspokojovat potřeby všech občanů státu, přičemž jejich úloha v tomto směru stále roste. Svědčí o tom i skutečnost, že jejich růst v posledním desetiletí systematicky předstihoval růst peněžních příjmů obyvatelstva.

V dalších kapitolách jsou zkoumány konkrétní problémy spojené s uskutečňováním mechanismu rozdělování společenských fondů.

Pozornost je zde věnována například systému sociálního zabezpečení praceschopného obyvatelstva (důchodců, invalidů). V souvislosti s růstem počtu této kategorie obyvatel a se zvyšováním částek důchodů se zvyšují výdaje státu v této oblasti z 10,6 mld v r. 1965 na 27,1 mld rublů v r. 1977, tzn. 2,6krát. To je současně doprovázeno snahou zapojovat i tyto kategorie obyvatel do společenské práce. „Nestálý růst výdajů na sociální zabezpečení starých obyvatel a invalidů, zdokonalování podmínek pro jejich účast v pracovní a společenské činnosti zabezpečují všestrannou sociální podporu těmto kategoriím obyvatelstva a jsou názorným vyjádřením humanismu sociální politiky sovětského státu“ (s. 160).

Poslední kapitola je věnována sociálním problémům současné rodiny a úkolům demografické politiky. V úvodu je vymezen pojem demografická politika jako „systém opatření bezprostředně orientovaný na formování pro společnost potřebného, uvědomělého demografického chování obyvatel“ (s. 162). Přitom demografické chování je chápáno jako prokreační chování, uskutečňované většinou v rámci rodiny.

Dále se kapitola zabývá problematikou vlivu sociální politiky na zlepšování životní úrovně žen. Autor spatřuje rovnoprávnost muže a ženy především v zajištění možnosti stejného vzdělání a profesionální přípravy, pracovního zařazení a společensko-politické a kulturní činnosti. Ve všech těchto směrech působí již přijatá opatření velmi výrazně, tak například v r. 1977 se v kategorii ekonomicky činného obyvatelstva podíl žen se středoškolským a vysokoškolským vzděláním zvýšil ve srovnání s r. 1939 7,5krát a podíl mužů jen 5,7krát. Zvláště výrazně se projevuje rovnoprávnost žen a mužů v pracovní činnosti. Podle úrovně pracovní aktivity žen SSSR zaujímá v současné době první místo na světě.

Autor v této souvislosti upozorňuje i na oblast, která zachovává faktickou nerovnost mužů a žen, což je oblast vedení domácnosti. Zátěž v domácnosti se negativně projevuje ve výrobě i sociální aktivitě žen. Jedna ze základních cest k odstranění této situace je rozvoj služeb. Podmínkou realizace efektivní demografické

politiky je tedy především růst demografických investic, tzn. plateb ze společenských fondů spotřeby orientovaných na pomoc rodině, osvobození žen od vedení domácnosti atd.

Rogovin dále seznamuje se základními tendencemi reprodukce obyvatelstva SSSR v současné etapě. Celkově je v SSSR v současné době porodnost na úrovni, která zabezpečuje rozšířenou reprodukci obyvatelstva a přibližně na stejné úrovni porodnosti jaká je ve většině ekonomicky rozvinutých zemích světa. Přitom ukazatelé porodnosti jsou různé ve městě a na venkově (nejnižší úroveň porodnosti je v největších městech, Moskvě a Leningradu, kde bylo 12,5 a 13,5 porodů na 1000 obyvatel v r. 1977). Nerovnoměrnosti existují i v různých oblastech země. V současné době jsou vysoké ukazatele porodnosti již jen v těch republikách, kde je největší podíl zemědělského obyvatelstva. To se týká především obyvatel Střední Asie, kde je porodnost 4krát vyšší než například v Pobaltských republikách. Důvody jsou především ve zvláštnostech životního způsobu různých národnostních skupin.

Řada výzkumů v této oblasti odhalila některé faktory, které snižují porodnost. Jsou to: urbanizace, růst materiálního zajištění a zvláště zvyšování úrovně vzdělání manželů (tato úroveň je nepřímě úměrná počtu dětí v rodině).

Snižování porodnosti vede k těmto ekonomickým následkům:

1. k relativnímu zvyšování počtu starých, praceneschopných obyvatel v zemi, jejichž potřeby na sociální zabezpečení převyšují potřeby dětí (příčemž tyto výdaje hradí stát);
2. ke snižování přírůstku obyvatelstva v produktivním věku.

Závěrem hledá autor odpověď na možnosti řešení demografického problému v současné etapě. Vychází z toho, že právě efektivní demografická politika má harmonicky spojuvat zájmy současnosti i budoucnosti. Její první podmínkou je reprodukce nové stejné početné generace. Základní orientací demografické politiky by mělo tedy být vytvoření ekonomických podmínek k úspěšnému plnění funkce rozšířené reprodukce rodiny. Toho může být dosaženo jenom za předpokladu vytváření lepších podmínek porodnosti a výchovy dětí v rodinách, právě tak jako užšího propojení výchovy v rodině a ve společenských zařízeních. Autor odmítá názory hájící stanovisko, že matka a rodina má působit na výchovu jedince pouze v první fázi života a od jeslí má přebírat výchovu převážně stát.

V závěru práce je stručná informace o opatřeních sociálně demografické politiky uskutečňovaných v dalších socialistických zemích, včetně Československa.

V práci V. Z. Rogovina dostáváme do rukou významný příspěvek týkající se oblasti sociální politiky v rozvinuté socialistické společnosti po zavedení nové ústavy v SSSR v r. 1977. Postihuje velmi široký okruh faktorů sociální politiky a směrů jejího působení, tzn. podává komplexní pohled na tematiku.

Autor svým vymezením překračuje tradiční oblast sociální politiky (zahrnující zabezpečování praceneschopného obyvatelstva, rodin s dětmi atd.) a prosazuje širší pojetí, implikující i takové momenty, jako je odstraňování rozdílů mezi fyzickou a duševní prací, postupné sblížování způsobů života ve městě a na venkově atd.

Recenzovaná práce nastiňuje problém vztahu ekonomického a sociálního rozvoje; je mu však v publikaci věnováno relativně málo explicitní pozornosti. Dále zde není postižen vztah mezi sociální politikou a sociálním plánováním. Přes tyto připomínky podává kniha jasný obrázek o úrovni sociální politiky v současném období v SSSR a dobrý přehled základní teoretické problematiky v této oblasti. Je proto určena nejenom sociologům, ale i ekonomům, demografům i odborníkům dalších společenských věd, tzn. všem, které tyto otázky zajímají.

Hana Exnerová

Viktor Alexejevič Sysenko: Ustojčivosť braka. Problemy, faktory, uslovija (Stabilita manželství. Problémy, faktory, podmínky)

Moskva, Finansy i statistika 1981, 200 s.

Problémy rozvodovosti manželství a prevence rozpadů rodin jsou opětovným středem zájmu sovětských autorů. K řadě monografií na toto téma přistupuje nyní další, Sysenkova *Stabilita manželství*. Autor sice nepatří k známým sovětským teoretikům rodiny, jako jsou A. G. Charčev, M. S. Mackovskij, L. J. Darskij, N. G. Jurkevič a další, nicméně jeho kniha je vyzrálá a stojí za bližší povšimnutí.

K své práci byl motivován snahou přispět k plnění úkolů, které vytyčují *Základ-*

ni směry ekonomického a sociálního rozvoje SSSR na léta 1981—1985 a na údobí do r. 1990 pro oblast demografické politiky a upevňování rodiny. V koncepci stability manželství vychází V. A. Sysenko z teorie uspokojování potřeb manželů. Akcentuje sociálně psychologické potřeby, které se v současné době stávají stále důležitějšími. Metodika diagnózy vzájemných manželských vztahů je zpracována na podkladě typologie spokojenosti žen v manželství, přičemž klíčovou otázkou je zde problém sladění profesionální a hospodyňsko-matěřské činnosti žen. Tuto diagnózu považuje autor za nezbytný nástroj umožňující studovat podstatu manželských konfliktů, jejich původ a vývoj, a tím i možnosti prevence rozpadů rodin a rozvodovosti. Empirický materiál byl získán zejména vlastními průzkumy, provedenými v Moskvě v roce 1976 a 1978.

První kapitola, *Rozvoj manželských a rodinných vztahů za sovětské vlády* (s. 12—37) se skládá ze dvou částí. V první z nich (*Proces formování nového typu manželských a rodinných vztahů a jeho odraz ve vědecké literatuře*) Sysenko probírá názory klasiků marxismu-leninismu na vytvoření nových mezilidských vztahů v rodině, odpovídajících nové socialistické společnosti. Zabývá se dále rozpracováním těchto myšlenek u sovětských autorů meziválečného období, jako u S. J. Volfsona, V. I. Světlova, J. O. Kaba, N. I. Vorobjova, M. V. Ptuchy, a posléze u autorů, kteří tvořili od r. 1945 do současnosti. Ukazuje, že i přes početnost této tvorby není sociologie rodiny v SSSR ještě plně rozvinutou a ucelenou disciplínou s dostatečně rozpracovanými pojmy i aparátem a vlastními výzkumnými metodami; je dosud v období svého formování. Již nyní však sehrává úlohu integrující disciplíny ve vztahu k jiným oborům. Nastal také — jak praví — čas k systemizaci získaných poznatků a jejich zobecnění.

Druhá část této kapitoly (*Socialistická přeměna a nové postavení ženy ve společnosti a rodině*) načrtává postavení ženy v carském Rusku před r. 1917, její ne rovnoprávnost v osobních a majetkových vztazích, zaostalost po stránce kulturní i její ekonomické vykořisťování. S tím je konfrontován vývoj po Velké říjnové socialistické revoluci — odstranění veškeré diskriminace žen a jejich stále širší uplatnění ve společnosti. Přitom upozorňuje autor i na problémy, které se v souvislosti s profesionální činností žen objevují v rodinném životě a při plnění matěřské úlohy.

Druhá kapitola se nazývá *Vztahy mezi manžely — rozdělení práce v domácnosti* (s. 38—71). První část (*Manželské role, vzájemná práva a povinnosti manželů*) zdůrazňuje zejména myšlenku, že složitá adaptace dvou osobností na rodinný život je možná jen tehdy, když každý z partnerů může závčas předvidat, jak se při řešení četných problémů zachová druhý partner, a podle toho uzpůsobí své chování. Zejména je nutné přiměřené rozdělení prací v domácnosti mezi oba manžele, aby nedocházelo k přetěžování některého z nich.

Další část (*Žena a rodinný způsob života*) demonstuje přetížení profesionálně zaměstnané ženy podílem na pracích v domácnosti. Seznamuje čtenáře s dílčími výzkumy této problematiky, zvláště těmi, které provedla Z. A. Jankova a publikovala v r. 1975, J. V. Porochnuk a M. S. Šepeleva v tomtéž roce a J. B. Gurvič a N. V. Smirnova v r. 1976.

Třetí část (*Vzájemné vztahy mezi manžely očima vdaných žen*) podává výsledky vlastního výzkumu autora v Moskvě v r. 1976. Bylo v něm zjišťováno, jakým způsobem a v jakém rozsahu kritizovaly ženy své muže před cizími lidmi, známými, přáteli, příbuznými, a na tomto základě byl zkonstruován indikátor stupně rozklížení manželství. Pouze 31 % žen zkoumaného souboru takto manžela kritice nepodrobovalo a nevynášelo domácí neshody na venek. Naproti tomu 44,7 % žen své manžele před jinými osobami velmi často kritizovalo. Pokud jde o předmět kritiky, byla jím nejčastěji nevhodná organizace trávení volného času s rodinou, plánování časového rozvrhu muže a jeho zábava a zájmy ve volném čase. Na podkladě bodového hodnocení vytypoval autor tři skupiny rodin. První skupina obsahovala vysoké kladné hodnocení chování muže v rodinném životě, přičemž rodinné vztahy byly velmi dobré (tato skupina představovala 19,3 % ze zkoumaného souboru). Druhá skupina obsahovala převážně kladné hodnocení chování muže v rodinném životě s uspokojivými vztahy mezi manžely a představovala 63,9 % ze zkoumaného vzorku. Třetí skupina obsahovala v zásadě záporné hodnocení chování muže v rodinném životě s tím, že vztahy mezi manžely byly neuspokojivé — šlo o 16,8 % zkoumaných případů.

Třetí kapitola je nadepsána *Meziosobní vztahy v rodině a spokojenost s manželským životem* (s. 72—120). První část (*Vzájemná pomoc v rodině*) se zaměřuje především na to, jak se ženy, které pracují a mají dvě děti, staví k otázce zanechat vůbec zaměstnání (pokud není motivováno ekonomicky). Jen 22 % žen se vyslovilo

pro tuto eventualitu, 65,1 % žen dalo rozhodnou zápornou odpověď. Jiná byla už otázka dočasného opuštění zaměstnání nebo práce na částečný úvazek. Z 1343 respondentek z r. 1978 se 31,2 % vyslovilo pro dočasné přerušení zaměstnání a 61,1 % pro práci na částečný úvazek, pokud děti nedosáhnou vyššího věku (3, resp. 7 let — tedy věku vhodného pro vstup do mateřské školy nebo do školy). Na otázku, čemu by žena s malými dětmi měla dát přednost, odpovědělo 57,0 % respondentek, že stejnou pozornost a čas by měla věnovat rodině i zaměstnání; 42,0 % však upřednostnilo rodinu jako důležitější. Výzkum se dále soustředil na spokojenost žen s pomocí muže v různých sférách domácích prací a rovněž na jejich spokojenost s dětmi a jejich pomocí (ukázalo se, že poměrně málo dětí vydatněji pomáhá v domácnosti).

Druhá část (*Typy vzájemných vztahů mezi manžely*) bodově vyhodnocuje výsledky dalšího moskevského výzkumu z r. 1978, ale jiným způsobem, než tomu bylo u výzkumu předchozího. Řadí manželství do čtyř skupin:

První typ: vysoký stupeň spokojenosti se součinností manžela — ne více než tři záporná hodnocení z 20 dílčích kritérií.

Druhý typ: celkem dobrá spokojenost — 4–6 záporných hodnocení.

Třetí typ: 7–9 záporných hodnocení.

Čtvrtý typ: velmi značná nespokojenost — 10 a více záporných hodnocení.

Do prvního typu bylo zařazeno 64,6 % případů, do druhého 45,0 %, do třetího 44,0 % a do čtvrtého 23,1 %; rozdíl do 100,0 % zahrnuje případy, kdy ženě pomáhají v domácnosti jiné osoby (rodiče, děti, příbuzní, sousedé atd.). Obdobně bylo zkoumáno, jak kdo pomáhá ženě v péči o děti, komu se žena svěřuje se **svými** problémy, u koho nachází porozumění, zda a jak ji manžel ustupuje při řešení sporných otázek apod.

Na základě těchto výzkumů autor dochází k závěru, že stabilita manželských vztahů v rodině obou zaměstnaných manželů závisí na uspokojování potřebě vzájemné pomoci a vzájemné podpory, na úspěšnosti rodinné součinnosti a spolupráce. Proto je třeba mladou generaci vychovávat k tomu, aby byla později schopna vyvinout takovou spolupráci a pomoc v manželství. Zejména mužský dorost je nutno vychovávat k ochotě poskytovat v budoucnu větší pomoc ženě — matce. Je třeba promyslet systém výchovného působení ke zvýšení podílu muže a otce na vedení domácnosti a na péči o děti.

Třetí část této kapitoly pojednává o *plánování počtu dětí v rodině*. Jde o téma, které je v sovětské demografii, sociologii a právní politice velmi živé. Diskutuje se jak pokles porodnosti, který nastal, a to nesteriomerně v různých oblastech, tak i optimální model, který je žádoucí (jde v podstatě o vyvolání obecné ochoty mít třetí dítě, nikoli však o mnohodětnost části obyvatelstva). Sysenkův příspěvek k této tematice spočívá především v doložení faktu, že porodnost zřetelně souvisí se stabilitou vzájemných vztahů mezi manžely, a to jak pokud jde o faktický stav, tak i pokud jde o stav zamýšlený. Tak v první skupině byl faktický stav 1,88 a plánovaný stav 2,23, ve třetí jen 1,33 (faktický) a 1,79 (plánovaný).

Plánováním rodiny se autor dále zabývá z hlediska teorie potřeb (duchovních i fyzických), podle nichž manželé orientují svůj život. Je si přitom vědom toho, že orientace potřeb manželských párů je ovlivněna škálou potřeb celé společnosti, resp. sociální skupiny, právě tak jako představami společnosti, třídy, společenské vrstvy o nezbytném životním standardu umožňujícím výchovu dítěte.

Manželské konflikty a stabilita manželství (s. 121–149) jsou námětem čtvrté kapitoly. První část pojednává o konfliktech v rodině, jejich pramenech a příčinách. Autor uvádí tuto základní klasifikaci konfliktů: 1. konflikty vyvolané neuspokojením potřeb jednoho nebo obou manželů, 2. konflikty vyvolané nedostatkem výchovy, charakteru a mravního rozvoje manželů, 3. konflikty vyvolané neshodou manželů v otázce úpravy vzájemných práv a povinností. První skupinu pak dále specifikuje na konflikty způsobené neuspokojením sexuálních potřeb, narušením pocitu vlastní důstojnosti, neuspokojením kladných emocí, hypertrofií vlastních potřeb, nesouhlasem ve finančních otázkách, neshodou v otázkách uspokojování hmotných potřeb, například stravování, odívání apod., neshodou v otázkách vzájemné pomoci a spolupráce, neshodou potřeb a zájmů při trávení volného času.

Druhá část (*Statistika rozvodovosti*) podává především přehled o rozvodovosti v SSSR soustavně od r. 1950 do r. 1978, a to jak v absolutních cifrách, tak i v relativních indexech. Z 67 tisíc rozvodů v r. 1950 vzrostl nyní jejich počet na 911 tisíc a index na 1000 obyvatel z 0,4 na 3,6. Přitom zvlášť prudký vzestup nastal po r. 1966 a souvisel zřejmě s reformou právní úpravy. Autor uvádí i údaje o rozdílech v jednotlivých oblastech a zvláště se zaměřuje na rozvodovost ve velkých městech (více

než 6 rozvodů na 1000 obyvatel bylo například v r. 1978 v Alma-Atě, Novosibirsku, Oděse a Rize, v Moskvě to bylo 5,4 a v Leningradě 5,7). Polemizuje s metodou používání indexu počtu rozvodů na 100 sňatků jako s nevýstižnou (v Moskvě a Leningradě v r. 1979 relace 1:2) a dává přednost koeficientu počtu rozvodů na počet existujících manželství (v SSSR v r. 1978 1,4%).

V třetí části podává *demografické charakteristiky rozvádějících se manželů*. Všimá si vztahu rozvodovosti k trvání manželství (v letech 1960–1976 do čtyř let od uzavření manželství byl registrován rozvod v 37% případů všech rozvedených manželství, od 5 do 9 let trvání manželství v dalších 30%). Sleduje vztah k věku rozvádějících se manželů (ve věkové skupině od 20 do 24 let se rozvádí 10,6% mužů a 21,1% žen ze všech rozvedených, ve věkové skupině od 25 do 29 let tento podíl činí 27,7% mužů a 27,2% žen, ve věku od 30 do 39 let 39,6% mužů a 33,2% žen, v dalším deceniu se tento podíl snižuje na $\frac{1}{3}$).

Další část se zabývá *příčinami rozvodu manželství*. Autor se dovolává poznatků Solovjevových z r. 1970 z Litevské SSR, Kolokolnikovových z oblasti Grozného z r. 1976 a všimá si i československých prací. Platí zde však zřejmě úsudek A. G. Charčeva a M. S. Mackovského (Sovremennaja sem'ja i jejo problemy. Moskva 1978), že v SSSR metodika zjišťování příčin rozvratu není dosud vypracována tak, aby podávala spolehlivé a srovnatelné výsledky.(1)

Poslední, pátá kapitola, *Faktory a podmínky stability mladých manželství* (s. 150–198), si nejprve všimá sociálních a biologických aspektů věku novomanželů, přičemž věnuje pozornost zejména akceleraci pohlavního dospívání a za ní se opozdující zralosti sociální, což vyvolává nutnost soustavné výchovy mládeže i po této stránce.

V další části, nazvané *Mládež vstupuje do manželství*, si autor všimá rozdílů právní úpravy v jednotlivých republikách Sovětského svazu co do dispensability při nedosažení sňatečného věku (pod 18 let pro obě pohlaví). Střední sňatečný věk v r. 1977 v SSSR činil pro muže 23,4 a pro ženy 21,7 let; projevuje se však nadále klesající tendence.

Sociální aspekty přípravy mládeže k manželství jsou pojednáním o tom, jak se mladí lidé považují za připraveny k rodičovské roli. Jen 35,0% mužů a 38,8% žen uvedlo, že se pokládají za velmi dobře nebo dobře připravené.

Autor se dále zabývá některými faktory a podmínkami *psychické kompatibility a adaptace v mladém manželství*. Uvádí výsledky průzkumu provedeného v Estonské SSR (v Tartu) v r. 1975 na toto téma, referuje o výsledcích práce V. Koreněvské z r. 1972 i o řadě zahraničních prací. Domnívá se, že psychologie dosud nedospěla tak daleko, aby měla k dispozici takovou metodiku analýz charakteru manželů, kterou by bylo možno s plným zřetelům použít v praxi.

Poslední část se zabývá otázkou *manželského poradenství*. Referuje o zkušenostech z Leningradu a Moskvy. Přimlouvá se za jeho obecné zavedení a uvádí úkoly, jimž by se mělo věnovat.

V závěru autor připouští, že značným nedostatkem jeho průzkumů provedených v Moskvě v r. 1976 a 1978 je, že se nezaměřily na zkoumání názoru mužů na vybrané otázky. V tomto směru bude nutno je doplnit. V dalších výzkumech bude pak třeba dosáhnout mezioborové koordinace a vypracovat longitudinální program opatření ke zvýšení stability manželství. Aniž to výslovně uvádí, hlásí se Sysenko zřejmě k optimistickému názoru Charčevovu (*Brak i sem'ja v SSSR*, 2. vyd., Moskva 1979), že rozvodovost je možno ovlivnit právními prostředky, podobně jako jiné demografické jevy.

Úvahy na dané téma jsou velmi aktuální i pro nás. Analýzám tohoto druhu se zřejmě nevyhneme, a to zejména s přihlédnutím k úkolům, plynoucím z *Hlavních směrů a opatření při výchově k manželství a odpovědnému rodičovství na léta 1981–1985*. Proto je žádoucí konfrontovat s naší realitou i to, o čem pojednává i kniha V. A. Sysenka.

Jiří Haiderka

(1) Dodejme, že sovětská justiční praxe v rozvodových záležitostech byla v poslední době předmětem pozornosti ze strany Nejvyššího soudu SSSR, který jí věnoval rozsáhlé usnesení z 28. 11. 1980 č. 9/1980.

Toto usnesení vychází z právně sociologických poznatků a věnuje pozornost nejen výkladu některých dosud sporných právních problémů, ale zaměřuje se komplexně na zkvalitnění soudního rozvodového procesu. Jde především o to, aby soudy využívaly všech možností smírního a výchovného působení a neomezovaly se jen na právní posouzení případu. Právně lze odstraňovat jen „mrtvá manželství“, nikoli ta, která jsou nadále životaschopná – to je leitmotivem celého usnesení.

Zemřel Josef Špaňhel

Dne 15. IV. tohoto roku nás po krátké těžké nemoci neočekávaně opustil soudruh Josef Špaňhel, CSc., vědecký tajemník Výzkumného ústavu palivoenergetického komplexu, člen Československé sociologické společnosti od roku 1965 a její dlouholetý aktivní funkcionář.

S jeho jménem je spjato rozpracování základních teoretických, metodologických a aplikačních otázek spojených s rozvíjením sociálního plánování v uhelném průmyslu, stejně tak jako teoretické i praktické řešení problematiky tvorby a dynamiky hornických pracovních kolektivů. V osobě soudruha Špaňhela docházelo k vzácnému propojení praxí získaných zkušeností s teoretickým rozpracováváním řady stěžejních sociologických témat a problémů.

Soudruh Špaňhel patřil k předním společenskovědním pracovníkům resortu. Byl to především on, který se zasloužil o praktické uplatnění a rozvoj sociologie v jeho specifických podmínkách.

Byl typem společensky angažovaného vědeckého pracovníka. Vykonal řadu politických funkcí, ať již za svého působení v Ostravě či později, kdy pracoval v Praze. Aktivně se účastnil činnosti Československé sociologické společnosti. Řadu let řídil její pobočku v Ostravě a působil v jejích ústředních orgánech. V poslední době byl místopředsedou výboru sekce sociologie práce, průmyslu a podniku. Zkušenosti a výsledky své práce ochotně předával ostatním, zejména mladším spolupracovníkům, aktivně se účastnil odborných akcí, seminářů a konferencí, publikoval v odborném tisku a věnoval se intenzivně i činnosti pedagogické.

Soudruh Špaňhel zůstane v našich vzpomínkách jako vzdělaný a pracovitý člověk, plný elánu, výborný organizátor, obětavý soudruh a komunista s citlivým vztahem ke svým spolupracovníkům, člověk milující úsměv, humor a dobrý kolektiv, jako člověk nezištný a charakterově čistý.

Cest jeho práci a světlé památce!

Redakce Sociologického časopisu

O práci úseku sociologie v Ústavu silniční a městské dopravy Praha

V loňském roce uplynulo 10 let od založení úseku sociologie Ústavu silniční a městské dopravy. Za tuto dobu bylo realizováno 25 původních výzkumů, zakončených závěrečnou zprávou. Od prvního úkolu *Posouzení organizovanosti veřejné silniční a městské dopravy v rámci dopravní soustavy*, přes výzkum *Veřejné mínění obyvatelstva ČSR o rozvoji motorismu* se postupně vyhranilo zaměření práce úseku do tří základních výzkumných směrů.

První z nich byl orientován na sociální stránku organizace a řízení. V jeho rámci byly realizovány takové práce, jako *Současné problémy silniční a městské dopravy a možnosti jejího ovlivňování z centra* (1972), *Mzdová soustava jako nástroj efektivního řízení podniků ČSAD* (1972), *Analýza personálního řízení a personálních činností v podnicích veřejné silniční a městské dopravy* (1975), *Úloha, postavení a základní problémy pracovníků nejnižší rozviny řízení* (1975), *Sociální systém podniků veřejné silniční a městské dopravy a jeho řízení* (1978—1980).

Druhý směr se zabýval sociální problematikou zaměstnanců podniků ČSAD. Městské hromadné dopravy a Okresních správ silnic. V jeho rámci byly realizovány následující výzkumy: *Sociální problémy vybraných kategorií důchodců* (1973), *Příčiny a důsledky fluktuace pracovníků veřejné silniční a městské dopravy* (1974), *Sociologické a psychologické aspekty přesčasové práce a její vztah k odměňování* (1975), *Sociální stránka pracovního prostředí v podnicích veřejné silniční a městské dopravy* (1976), *Systém přijímání a adaptace mladých pracovníků na řidičské povolání* (1977), *Postavení a základní sociální problémy silničářů, pracovníků okresních správ silnic* (1977), *Pracovní doba, pracovní režimy a volný čas řidičů veřejné dopravy* (1978), *Rozpracování oborové koncepce sociální politiky* (1978).

V letech 1978—1980 byl úsek sociologie nositelem úkolu *Analýza pracovních činností řidičů veřejné silniční a městské dopravy*. V rámci tohoto úkolu byl vlastně učiněn pokus o syntézu dvou výše uvedených výzkumných směrů a zároveň i pokus o spolupráci několika vědních oborů (sociologie, psychologie, fyziologie aj.). Řešení úkolu podstatně přispělo k poznání nejpočetnější profese našeho národního hospo-

dářství a znamenalo i určitý podnět pro rozvoj sociologie profese v jiných odvětvích a oborech.

Třetí směr vznikl v roce 1976, kdy úsek začal řešit dílčí úkol *Sociální důsledky dopravních nehod*, jako součást státního výzkumného úkolu. Tento dílčí úkol byl v roce 1981 rozšířen a nese nyní název *Příčiny a sociální důsledky dopravních nehod v silniční a městské dopravě*.

Poznatky z výzkumů úseku sociologie sloužily jako podklady několika usnesení vlády ČSR, metodických směrnic a pokynů Správy pro dopravu MV ČSR, byly předmětem jednání poradních sborů ředitele Správy pro dopravu, ale také předmětem jednání pěti republikových seminářů ČSVTS. Jsou dále využívány k metodickému řízení podnikových sociologů i sociálních pracovníků, které úsek statutárně zabezpečuje. Zároveň jsou často předávány podnikovým vedoucím i odborným pracovníkům, orgánům odborového svazu, odborovým funkcionářům na různých školních apod.

Při vstupu do 7. pětiletky byla v kolektivu úseku, který tvoří brigádu socialistické práce, důkladně zhodnocena dosavadní činnost pod zorným úhlem *Souboru opatření ke zdokonalení plánovitého řízení národního hospodářství*. Celkovou koncepci zaměření práce úseku nebylo třeba měnit. Avšak vzhledem k prolínání tematiky dvou výše uvedených okruhů bylo provedeno jejich sloučení do pětiletého úkolu *Efektivnost řízení sociálního rozvoje ve veřejné silniční a městské hromadné dopravě, v automobilovém opravárenství a silničním hospodářství*. V rámci tohoto úkolu byl již v roce 1981 řešen dílčí úkol *Analýza řídicích činností a společenského postavení mistrů ve veřejné silniční a městské dopravě*. V letech 1982–1983 je řešen společensky závažný úkol *Pracovní podmínky a sociální problémy opravárenských dělníků ČSAD, MHD a ČSAO*.

Otázky příčin a sociálních důsledků dopravních nehod v silniční a městské dopravě tvoří tedy v současnosti druhý výzkumný směr. Výzkum problematiky zdravotních a sociálních důsledků dopravních nehod pokračuje v intencích minulé pětiletky s tím, že původní poznatky získávané pouze z Jihomoravského kraje jsou konfrontovány s novými poznatky z kraje Západočeského. Výzkum příčin dopravních nehod využívá dřívějších výsledků, zkušeností a podnětů z externí spolupráce řešitelů s Oborovým institutem DP Praha — concern na výzkumech v DP Elektrické dráhy Praha a v DP Autobusy Praha. Předmětem této části výzkumu byly v roce 1981 a 1982 příčiny dopravních nehod ve dvou podnicích ČSAD, a sice v ČSAD n. p. Brno a ČSAD n. p. Ostrava. Výsledky této výzkumné činnosti byly publikovány na zdařilém semináři Společnosti dopravy a spojů ČSVTS 7. a 8. září 1983 v Gottwaldově. V následujících letech bude výzkum zaměřen na příčiny dopravních nehod v závodové dopravě a v mimopražských podnicích městské dopravy.

Nedílnou součástí rozsáhlé výzkumné činnosti úseku je i rozvoj metodologie. Usilí o komplexnost výzkumného záberu vedlo nejen k propracování spolupráce sociologů s psychology, fyziology, techniky i technology dopravních činností, ale i k uplatnění bohatého rejstříku sociologických nástrojů poznání. Pracovníci úseku jsou rovněž velmi často zapojováni do realizace výsledků vlastního výzkumu.

Z uvedeného vyplývá, že úsek sociologie Ústavu silniční a městské dopravy má při posuzování výsledků práce „dát co na stůl“. Bylo by však chybou, kdyby tato skutečnost vedla k nějakému sebeuspokojení. Proto je například v poslední době rozšiřována poměrně rozsáhlá poradenská činnost, uplatňovaná vůči podnikům ČSAD a MHD, i na práci uvnitř ústavu a na další obory, které nyní podléhají metodickému řízení Správy pro dopravu MV ČSR. V rámci samotného Ústavu silniční a městské dopravy realizovali pracovníci úseku sociologickou sondu, která se zabývala spokojeností pracovníků ústavu a efektivností výzkumné práce. Byl tak vytvořen zajímavý podnět nejen pro řízení výzkumu, ale i pro následné práce na koncepci rozvoje ústavu — podnět, jehož smyslem je zvýšit efektivnost práce celého Ústavu silniční a městské dopravy ve prospěch naší společnosti.

Jaromír Cvrček

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkaova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v březnu 1983. Číslo vyšlo v červenci 1983.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GFR. Annual subscription: Vol. 19; 1983 (6 issues) DM 91,—.

СТАТЬИ

<i>Форманек М.</i> : Политическая культура современного научного работника	369
<i>Близнаков П.</i> : Социология и экономика	388
<i>Матею П.</i> : К некоторым аспектам дифференциации условий жизни в социально-пространственной структуре ЧССР	394
<i>Томек И. - Герцманн Я. - Дворжак П.</i> : Объект и субъект общественного мнения с точки зрения исследовательской практики	411
<i>Демчак М.</i> : К вопросу выбора профессии	422
<i>Когоут Я.</i> : Современная японская социология	436

РЕЦЕНЗИИ

<i>Лесны И.</i> : 24-й год Демографии	447
<i>Филипец И.</i> : Эффективность средств информации: З. Шумбера, Основные вопросы эффективности средств массовой информации и пропаганды (на чешском яз.)	448
<i>Ржегак Я.</i> : Ф. Гавранек и колл., Математика для биологических и медицинских наук (на чешском яз.)	450
<i>Седлачек Я.</i> : Современная буржуазная политическая наука: проблемы государства и демократии	451
<i>Эксперова Г.</i> : В. З. Роговин, Социальная политика в развитом социалистическом обществе	455
<i>Гадерка И.</i> : В. А. Сысенко, Устойчивость брака. Проблемы, факторы, условия	459

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Умерь Йосеф Шпаньгел</i>	463
<i>Церчек Я.</i> : О работе социологической секции в Институте автодорожного и городского транспорта в Праге	463

Table des Matières No. 4/1983

ARTICLES

<i>Formánek M.</i> : Culture politique du travailleur scientifique d'aujourd'hui	369
<i>Bliznakov P.</i> : La sociologie et l'économie	388
<i>Matějů P.</i> : Sur quelques aspects de la différentiation des conditions de vie dans la structure socio-spaciale de la Tchécoslovaquie	394
<i>Tomek I. - Herzmann J. - Dvořák P.</i> : L'objet et le sujet de l'opinion publique au point de vue de la pratique des recherches	411
<i>Demčák M.</i> : Au sujet des problèmes du choix de l'occupation	422
<i>Kohout J.</i> : La sociologie japonaise contemporaine	436

COMPTES RENDUS

<i>Lesný I.</i> : La 24 ^{ème} année du journal „Demografie“	447
<i>Filipec J.</i> : L'efficacité des mass media: Z. Šumbera, Základní otázky efektivnosti prostředků masové informace a propagandy (Problèmes fondamentaux de l'efficacité des moyens de l'information de masse et de la propagande)	448
<i>Řehák J.</i> : F. Havránek et al., Matematika pro biologické a lékařské vědy (Mathématiques biologiques et médicales)	450
<i>Sedláček J.</i> : Современная буржуазная политическая наука: проблемы государства и демократии (La science politique bourgeoise contemporaine: Problèmes de l'État et de la démocratie)	451
<i>Exnerová H.</i> : В. З. Роговин, Социальная политика в развитом социалистическом обществе (Politique sociale dans la société socialiste développée)	455
<i>Haderka J.</i> : В. А. Сысенко, Устойчивость брака. Проблемы, факторы, условия (Stabilité du mariage. Problèmes, facteurs, conditions)	459

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Josef Špaňhel</i> est décédé	463
<i>Čvrček J.</i> : Sur le travail sociologique dans l'Institut du transport routier et municipal à Prague	463

Contents No. 4/1983

ARTICLES

<i>Formánek M.</i> : Political Culture of the Scientific Worker of Our Time	369
<i>Bliznakov P.</i> : Sociology and Economics	388
<i>Matějů P.</i> : On Some Aspects of the Differentiation of Living Conditions in Czechoslovakia's Social-Space Structure	394
<i>Tomek I. - Herzmann J. - Dvořák P.</i> : Object and Subject of Public Opinion in the Aspect of Research Practice.	411
<i>Demčák M.</i> : On Issues of the Choice of Occupation	422
<i>Kohout J.</i> : Contemporary Japanese Sociology	436

REVIEWS

<i>Lesný I.</i> : 24rd Volume of the Journal "Demografie"	447
<i>Filipec J.</i> : The Effectiveness of Mass Media: Z. Šumbera, Základní otázky efektivnosti prostředků masové informace a propagandy (Fundamental Questions of the Effectiveness of the Means of Mass Information and Propaganda)	448
<i>Rehák J.</i> : F. Havránek et al., Matematika pro biologické a lékařské vědy (Mathematics for Biological and Medical Sciences)	450
<i>Sedláček J.</i> : Современная буржуазная политическая наука: проблемы государства и демократии (The Bourgeois Political Science of Our Days: Problems of State and Democracy)	451
<i>Exnerová H.</i> : В. З. Роговин, Социальная политика в развитом социалистическом обществе (Social Policy in the Developed Socialist Society)	455
<i>Haderka J.</i> : В. А. Сысенко, Устойчивость брака. Проблемы, факторы, условия (The Stability of Marriage. Problems, Factors, Conditions)	459

NEWS AND INFORMATION

<i>Josef Špaňhel</i> Died	463
<i>Čvrček J.</i> : Activities of Sociological Department of the Institute for Road and Municipal Transport	463

Inhalt Nr. 4/1983

ABHANDLUNGEN

<i>Formánek M.</i> : Politische Kultur des gegenwärtigen wissenschaftlichen Arbeiters	369
<i>Bliznakov P.</i> : Soziologie und Ökonomik	388
<i>Matějů P.</i> : Über einige Aspekte der Lebensbedingungsendifferenzierung in der Sozialraumstruktur der Tschechoslowakischen Sozialistischen Republik	394
<i>Tomek I. - Herzmann J. - Dvořák P.</i> : Objekt und Subjekt der öffentlichen Meinung vom Gesichtspunkt der Forschungspraxis aus.	411
<i>Demčák M.</i> : Zu den Berufswahlproblemen	422
<i>Kohout J.</i> : Zeitgenössische japanische Soziologie	436

REZENSIONEN

<i>Lesný I.</i> : Der 24. Jahrgang der Zeitschrift „Demografie“	447
<i>Filipec J.</i> : Effektivität der Massenmedien: Z. Šumbera, Základní otázky efektivnosti prostředků masové informace a propagandy (Grundfragen der Effektivität der Masseninformations und Propagandamittel)	448
<i>Rehák J.</i> : F. Havránek et al., Matematika pro biologické a lékařské vědy (Mathematik für biologische und medizinische Wissenschaften)	450
<i>Sedláček J.</i> : Современная буржуазная политическая наука: проблемы государства и демократии (Bürgerliche politische Wissenschaft der Gegenwart: Probleme des Staates und der Demokratie)	451
<i>Exnerová H.</i> : В. З. Роговин, Социальная политика в развитом социалистическом обществе (Sozialpolitik in der entwickelten sozialistischen Gesellschaft)	455
<i>Haderka J.</i> : В. А. Сысенко, Устойчивость брака. Проблемы, факторы, условия (Stabilität der Ehe. Probleme, Faktoren, Bedingungen)	459

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Josef Špaňhel</i> ist gestorben	463
<i>Čvrček J.</i> : Über die Arbeit der soziologischen Abteilung des Instituts für Strassen- und Stadtverkehr in Prag	463